

Коротков Д. С.

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ**

Монографія

Харків. Вид. ХНЕУ, 2012

УДК [323.39:324] (477)
ББК 66. 3 (4 УКР) 8
К 68

Рецензенти: доктор політичних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» *Поліщук І. О.*; доктор наук з держ. управління, професор, завідувач кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування Харківського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентові України *Куц Ю. О.*

**Рекомендовано до видання рішенням вченої ради
Харківського національного економічного університету.**

Протокол № 9 від 18.06.2012 р.

Коротков Д. С.

К 68 Політична еліта України : становлення та розвиток у виборчому процесі : монографія / Д. С. Коротков. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 212 с. (Укр. мов.)

Присвячено комплексному дослідженню процесу формування політичної еліти України в контексті електорального процесу. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до політологічного вивчення феномена “еліта” та “інститут виборів”. Визначено особливості реалізації демократичної моделі розвитку політичної еліти України та чинники, які гальмують цей процес у державі. Проаналізовано зміни депутатського корпусу в процесі виборів у Верховну Раду України (вибори 1998 - 2007 рр.).

Рекомендовано для науковців, викладачів, аспірантів і студентів та усім, хто цікавиться проблемами розвитку політичної еліти України та інституту виборів у державі.

ISBN

УДК 323.39: 324 (477)
ББК 66. 3 (4 УКР) 8

Вступ

Вивчення політичної еліти знаходиться на перетині відразу декількох полемік у політологічній науці. Головним чином, це дискусії, що ведуться сьогодні у політологічному дискурсі, про завершеність або незавершеність процесу інституціоналізації української політичної еліти, основні механізми рекрутування політичної еліти, а також про характер її структуризації. Наступний аспект актуальності вивчення політичної еліти визначений тим фактом, що трансформація політичної системи України призвела до нестабільного розвитку всіх інститутів влади, як виконавчих, так і законодавчих. Зміни форм правління в Україні, а також постійні зміни виборчої системи зумовили потребу в постановці чітких цілей і завдань, які стоять перед нашою державою. Суб'єктом цих дій виступає політична еліта України, яка в період трансформації є одним з головних акторів у політичному просторі держави. Процес демократизації часто залежить саме від якості та мотивів дій політичної еліти.

Незважаючи на глибину соціально-економічних перетворень, що сталися в 1990-ті рр., і суттєву зміну моделі елітоутворення, що склалася в попередній період, політична еліта як і раніше є пріоритетним чинником політичного процесу. Формування політичної еліти є першочерговим завданням для держави, а особливо для посткомуністичних держав. Він є тривалим і навіть за сприятливих умов налічує багато десятиліть.

Перед сучасним українським суспільством також повстає проблема становлення інституцій громадянського суспільства, що спонукає рекрутуванню кращих його представників в окрему елітну групу. В політичному процесі дається взнаки очевидна недорозвиненість інститутів громадянського суспільства, що пов'язано із залишками у свідомості громадян тоталітарних стереотипів. Актуальним для становлення громадянського суспільства є також його структурний елемент – суспільно-політична організація, яку не можна ототожнювати з державним управлінням суспільством. У демократичних державах взаємозв'язок об'єднань та асоціацій, які забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп, індивідів, з політичною елітою відбувається саме через електоральні процеси.

Характер електорального процесу істотно впливає на стабільність політичної системи і є індикатором легітимності влади правлячої політичної еліти. Вибори є тією ланкою, яка об'єднує громадянське суспільство з політичною елітою. Проблема формування політичної еліти в контексті виборчого процесу набуває особливого значення у зв'язку з відсутністю в Україні демократичних традицій рекрутування політичних еліт саме через інститут виборів. Разом із цим існує потреба залучення досвіду демократичних держав до процесу реалізації демократичної моделі політичної еліти, яка б дала змогу конструктивної участі громадян у електоральному процесі.

Теоретичні уявлення щодо ролі і місця політичної еліти в процесі еволюції суспільства пов'язані з працями класиків елітизму В. Парето, Г. Москі, Р. Міхельса. Розробки цих дослідників з даної тематики сприяли формуванню загальної теорії еліт під назвою “макіавеллістська”, для якої були характерні антидемократичний характер та недооцінка здібностей і активності мас в боротьбі за владу.

Істотний вплив на визначення змісту феномена “еліта” та її ролі в процесі управління сучасним суспільством мали дослідження представників ціннісної теорії еліт (М. Бердяєв, Ля Валет, Р. Дарендорф, А. Гелен, В. Ропке), школи “демократичного елітизму” (П. Бахрар, Н. Боббіо, Г. Лассуелл, С. Ліпсет, К. Мангейм, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер), теорії плюралізму (множинності) еліт (Р. Арон, Р. Даль, С. Келлер, Д. Рісмен, Д. Трумен), ліволіберальної теорії еліти (Дж. Дамхофф, Ф. Ландберг, Ч. Р. Мілс, М. Паренті, Ф. Хантер), школи неоелітизму (Т. Дай, Х. Зіглер, Є. Етзіоні-Халеві).

У монографії аналізується ряд робіт, що висвітлюють ті чи інші аспекти розглянутої теми. Взагалі у сучасному політологічному дискурсі України актуальним є питання щодо самої дефініції “політична еліта” та наявності політичної еліти в українському суспільстві. Ця проблематика досліджується в працях українських вчених В. Бурегі, С. Гелей, М. Головатого, В. Заблоцького, В. Каспрука, О. Крюкова, Б. Кухти, К. Михайлової, М. Пірен, С. Рутар, Н. Теплоухової.

Треба підкреслити, що в Україні вже є два науково-дослідницьких центра щодо дослідження проблематики політичної еліти та політичного класу. Перший центр – відділ теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса (завідувач – Рудич Ф. М., Кочубей Л. О.,

Пахарев А. Д.). У 2010 р. вийшла монографія цього колективу “Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку”, де досліджується специфіка формування, тенденції розвитку політичного класу в сучасній Україні.

Другий центр діє на базі кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля (м. Луганськ) (завідувач – Щедрова Г. П., Балацька О. Б., Михайлівська О. Г., Новакова О. В., Остренко Є. І.). На постійній основі у спеціалізованій вченій раді університету відбуваються захисти кандидатських дисертацій щодо даної тематики.

Проблеми політичної еліти та елітотворчих процесів в Україні досліджуються й на кафедрі політології і кафедрі теорії та історії політичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка. У 2009 р. був надрукований навчальний посібник “Політична еліта: історія та теорія” (автори –Мандзій Л. С., Дащаківська О. Ю.), у якому було розкрито питання становлення теорій політичної еліти, зміст концепцій політичної еліти в сучасній зарубіжній та українській політичній науці.

Еліта є атрибутивним елементом трансформаційних процесів, які визначають характер сучасного українського суспільства. Проблеми трансформації політичної еліти у перехідних суспільствах широко висвітлюються у наукових дослідженнях як зарубіжних вчених (В. Банс, З. Бжезінський, В. Гельман, Р. Даль, Т. Карл, І. Куколєв, М. Макфол, Г. О’Доннелл, А. Пшеворський, У. Ростю, С. Хантінгтон, Дж. Хіглі, Ф. Шміттер), так і вітчизняних (І. Голіяд, О. Дергачов, Н. Круглікова, Ю. Мацієвський, В. Полохало, В. Рихлік, А. Ручка, В. Фесенко, М. Шульга). Проблемам олігархізації політичної еліти України присвячені праці Г. Касянова, Г. Коржова, О. Лісничука, І. Немчинова, В. Піховшека, М. Погребинського, О. Сушко, С. Телешуна, М. Томенка, О. Турчинова. Теоретичними та практичними розробками питань формування політичної еліти займаються як російські дослідники Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, О. Криштановська, так і українські науковці В. Каспрук, Л. Мандзій, О. Новакова, В. Каспрук, В. Никулін, А. Ручка та ін.

Необхідно зазначити, що предметом дослідження монографії є особливості формування політичної еліти в умовах електорального процесу в сучасній Україні. Тому в науковому дослідженні значна увага приділяється саме інституту виборів та аналізується роль політичних

партій як важливішому політичному інституту, за допомогою якого здійснюється перехід представників мас до еліти. Проблеми політичних партій в Україні піднімаються в роботах Ф. Барановського, Є. Головахи, О. Дергачова, Г. Зеленько, А. Колодій, І. Павленко, М. Примуша, О. Фісуна, Ю. Шведи, К. Шкуренко, О. Шумельди, Г. Щедрової, Ю. Якименко.

Інститут виборів як механізм ротації політичних еліт в контексті теоретичних концептів демократії розглядається в працях Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля, С. Ліпсета, Р. Майора, В. Меркеля, А. Романюка, О. Салміна, Дж. Сарторі, Д. Хелда, І. Шапіто, Ф. Шміттєра. Вивченню ролі виборів у політичному просторі України присвячені праці А. Купцова, С. Лисенкова, О. Лозовицького, Н. Нікончук, О. Новакової, І. Поліщука, С. Рябова, Н. Селютіної, О. Хімченко, К. Черкашина.

Однак, незважаючи на різноманіття наукових праць за даною тематикою, необхідно відзначити, що вивчення електорального процесу для політологів ще й досі лишається тим напрямком політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не в повному обсязі. У вітчизняній політологічній науці поки що немає достатньої кількості спеціальних робіт, де б формування політичної еліти досліджувалося через призму виборчого процесу та акцентувалася увага на функції рекрутування політичної еліти інституту виборів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у монографії здійснено комплексний аналіз специфіки процесу зміни та розвитку політичної еліти України на основі фундаментального інституту демократії – політичних виборів.

Практичне значення результатів полягає в тому, що основні висновки і результати роботи сприяють розвитку сучасної концепції рекрутування політичної еліти, дозволяють визначити основні напрями інституціоналізації сучасної еліти. Виявлені основні характеристики політичної еліти як суб'єкта виборчого процесу можуть використати владні структури, політичні партії, виборчі штаби, засоби масової інформації та інституції, які готують управлінські кадри.

Теоретичні й емпіричні розробки можна використовувати для проведення подальших досліджень, у тому числі й порівняльних. Окрім того, їх можна використовувати у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, для викладання загальних курсів із політології,

елітології, історії України та спеціальних курсів, наприклад, “Політична еліта України” та ін.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження системи формування політичних еліт у контексті виборчого процесу

1.1. Розвиток наукових уявлень про політичну еліту в теоріях елітизму

Уже багато століть людство виразно усвідомлює, що життя мільйонів людей є залежним від рішень, які ухвалює меншість. Суспільство залежить від того, чи є ці рішення кваліфікованими і, головне, чи виражають вони інтереси і потреби населення, перш за все, його більшості, інтереси народних мас або ж самокорисливі інтереси привілейованої меншості. Тому особлива роль правителів-лідерів та політичної еліти незмінно була предметом гострого інтересу й уваги соціальних мислителів. Звідси – пильний інтерес останніх до складу і змісту діяльності правлячих прошарків суспільства. Інтерес до якості і ролі еліти цілком природний ще й тому, що дії цього соціального шару людей, яких наділили владою(у тій або іншій мірі), лежать на поверхні, можуть безпосередньо фіксуватися вже на емпіричному рівні.

Політична еліта є одним із основних понять у трансформаційних процесах сучасного українського суспільства, що обумовлюють формування громадянського суспільства, політичних інститутів тощо. Тому доцільно, досліджуючи політичну еліту у трансформаційних процесах пострадянської України, розглянути різні позиції до проблем елітизму у працях зарубіжних та вітчизняних вчених із зазначенням основних методологем, які використовувалися при написанні монографії.

Термін “*еліта*” (від франц. - *elite*) в перекладі з французької означає “найкраще, вибране, добірне” [161, с. 775]. Цей термін використовували в генетиці та насінництві для позначення кращих сортів рослинництва. Починаючи з XVII ст. слово “еліта” застосували для позначення товарів найвищої якості, а потім – і відносно “обраних людей”, насамперед вищої знаті. Проте до XIX ст. поняття „еліта” не мало широкого застосування в суспільних науках. Наукова концепція еліти сформувалась у другій половині XIX ст., коли у зв’язку з

особливостями розвитку політичного життя настав період критичної переоцінки форм правління. Концепції еліт та погляди, які стосуються поняття “еліта”, сягають витоків суспільно-політичного мислення.

В основі більшості соціально-політичних теорій елітарності лежать уявлення про владу. Політична еліта пов’язана з процесом управління в суспільстві і владою в ньому. Прихильники елітаризму вважають, що влада в суспільстві сконцентрована в руках декількох груп та окремих осіб і ухвалення рішень по цій моделі – процес, який здійснюється на користь цих еліт. Історія людства приводить до неминучості елітизму: безкласове суспільство – це міф. Усі спроби створити нестратифіковане суспільство зазнали невдачі. Тому суспільству необхідний компроміс у відносинах меншості і більшості з приводу влади. Теорії елітизму й покликані знайти загальні точки дотику в цьому питанні.

Ідеї політичного елітизму виникли в глибокій старовині, коли з розкладом родового ладу з’являються різні погляди, що розділяють суспільство на окремі страти. Найбільш послідовне обґрунтування і вираз ці ідеї отримали у Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі.

Конфуцій і *Платон* розробляли концепції правильного державного управління, де основною метою управлінського шару (у Конфуція – дзюнь-цзи [64, с. 641], у Платона філософи [133, с. 275]) є благо. Для давньокитайської культури характерна проповідь елітарної винятковості та ідеалізація правителів. Конфуцій поділяв суспільство на “шляхетних мужів” на чолі з правителем (правлячу еліту) і “низьких людей” за їх ставленням до заповідей моралі. Перші йдуть за обов’язком і законом, – решта налаштована на власний добробут та особисту вигоду. Учені негативно відносилися до правління низів, а Платон характеризував демократію як негативну форму політичного устрою. Правити повинні лише “гідні”, вищі шари суспільства. Платон у загальних рисах розробив систему формування правлячої еліти, але його головна ідея про поділ суспільства на тих, хто управляє, та тих, ким управляють, ґрунтувалась лише на моральних, філософських і релігійних припущеннях. Соціально-політична ієрархія суспільства у мислителів базується на принципі нерівності між людьми і на перевазі вищого шару над нижчим. Але проблематику вищого шару (еліти) учені розглядали лише в контексті загальної картини облаштування держави.

Італійський мислитель *Н. Макіавеллі* першим став розглядати політику як автономну сферу людської діяльності і виклав свої принципи

управління державою і методи боротьби за владу. У своїх дослідженнях учений приділяв увагу мотивам політичної діяльності людей і взаєминам між володарем, знаттю і народом. На думку італійського мислителя, форми держави, їх еволюція та зміна визначаються боротьбою народу і аристократії. “Маси не хочуть, щоб ними командували і пригноблювали їх, а знать прагне панувати і поневолити народ” [95, с. 29]. Праці Н. Макіавеллі – це практичні поради володарю, як завоювати й утримати владу, в контексті чого і досліджуються проблеми еліт і мас.

Починаючи з XVI ст. у країнах Європи відбувався бурхливий розвиток капіталізму, завершувався перехід від традиційного, станового суспільства до індустріального, егалітарного. У крупних цивілізованих країнах – Італії, Англії, Франції, Іспанії, Німеччини – робили висновок, що радикальна революція в соціальному устрої, що має основою суспільну власність та соціальну справедливість і рівність всіх людей праці, стала неминучою необхідністю. Виникають егалітарні ідеї у формі утопічного соціалізму Т. Мора, Т. Кампанелли та інших мислителів. Але по мірі становлення і формування в Західній Європі буржуазного суспільства стали розвиватися ідеї лібералізму. На початку XX ст. в Західній Європі розширювалося виборче право, відбувалося ускладнення політичних інститутів і широке визнання отримала демократія. Західна цивілізація будувалася на засадах ліберального демократизму.

Крім прихильників ідеї ліберальної демократії, були її супротивники. Ф. Ніцше піддав критиці як комуністичну, так і ліберальну політичні доктрини. У суспільстві існує “чернь” і “вищі” люди. Маленькі люди, на думку Ф. Ніцше, найбільша небезпека для Надлюдини. Політично організоване суспільство має право на існування не для всіх його членів, а лише як фундамент і поміст, що може служити підніжжям певному виду вибраних істот для виконання їх вищого завдання [117, с. 718].

Іспанський філософ *Хосе Ортега-і-Гассет* у своєму відомому творі “Бунт маси” вважав, що всяке суспільство є динамічна єдність двох чинників – меншості і маси. Меншість – особи специфічної кваліфікації. Маса – це збори середніх та рядових. Це люди без індивідуальності, що є знеособленим „суспільним типом”. Суспільство, кероване елітою, і маса, “яка знає своє місце”, – умова “нормального” функціонування суспільства. XX століття порушило цю умову, маси вийшли з покори еліти і наступив триумф супердемократії. Маси діють безпосередньо, крім закону, нав'язуючи всьому суспільству свою волю і свої смаки за

допомогою матеріального тиску. Маса, що уявила себе елітою, несе руйнування [121, с. 47].

Проблема еліт в наукових дослідженнях тісно пов'язана з проблемою лідерства. У XIX ст. соціологи *Т. Карлейль* і *Р. Емерсон* стали творцями теорії лідерства, що розглядає історію як результат творчості героїчних осіб. Основну масу населення *Т. Карлейль* вважав убогою в усіх відношеннях, не здатною нормально існувати без направляючої дії лідерів. Аристократія і демократія у *Томаса Карлейля* мають своє особливе значення. Аристократія – це все найкраще, найблагородніше, все найвідважніше; те ж, що ми звичайно вважаємо аристократією, він представляє нам у вигляді секти чепурунів; це люди, які беруть від світу заробітну плату, але не роблять справи, що покладається на них. Демократія втілює в собі, так би мовити, всі негативні елементи, які скидають рутину і віджилі порядки; але на цьому вона не може зупинитися; надалі у своєму розвитку вона повинна висунути позитивні, такі, що творять принципи, повинна знайти свого героя або своїх героїв, які утворюють справжню аристократію [54, с. 15].

У кінці XIX – початку XX ст., у зв'язку з розширенням участі мас у політичних процесах та якісними зрушеннями у взаєминах мас і влади, посилювався науковий інтерес до проблематики еліти. На той час концепції, що давали своє пояснення взаємовідносинам “влада – підпорядкування”, вже не відображали нові реалії політичного життя. Реакцією на соціально-економічні зміни, що відбувалися в суспільстві, було виникнення школи, для якої характерне скептичне ставлення до демократичних інститутів. Її представники підкреслювали, що демократія на ділі призвела до маніпулювання голосами виборців, до концентрації державної влади в руках окремих груп суспільства. Ці явища проголошувалися природними, оскільки при будь-якій формі правління влада належить активній меншості – правлячій еліті. Виникли концепції еліти, творцями яких були *Гаetano Моска* і *Вільфредо Парето*. Обидва італійці були послідовниками *Н. Макіавеллі*. Вони мріяли перетворити політику з мистецтва управління в науку про управління. Замість релігійних і етичних міркувань були узяті закони і факти.

Питання про політичну владу займає в роботах італійських авторів центральне місце і розглядається дослідниками з позицій розподілення суспільства на дві частини: на меншість, що володіє владою, і на більшість, що підкоряється цій владі. На їх думку, при будь-якій формі

влади меншість, яку В. Парето називає, “елітою”, а Г. Моска “політичним класом”, здійснює керівництво “некомпетентними” масами. Учених об’єднує позиція, що володіння владою служить основною ознакою приналежності до еліти. Відмінність полягає в тому, що В. Парето визначає еліту як людей, що отримали найвищий індекс у сфері їх діяльності, а Г. Моска – як людей найбільш активних у політичному відношенні, орієнтованих на владу. Необхідно підкреслити, що в українському політологічному дискурсі ведеться актуальна полеміка саме навколо понять “політичний клас” та “політична еліта”, коріння якої, як бачимо, йде від класиків елітизму.

Ґрунтуючись на історичному методі, Г. Моска розробляє закон соціальної дихотомії суспільства. Його можна інтерпретувати таким чином: скрізь виникають два класи – клас правлячий і клас керований. *Перший* завжди менш численний ніж другий, він виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, які дає влада. *Другий*, численніший клас, управляється і контролюється першим у формі, яка в даний час більш-менш законна, довільна і насильницька та забезпечує першому класу матеріальні можливості для існування, а також життєво необхідні засоби для функціонування політичного організму [112, с. 187]. Саме Г. Моска ввів до наукового обігу поняття політичного класу, наголосивши на функціональності даної групи. Політичний клас, на думку дослідника, повинен створюватися на основі розуму, здібностей, освіти. Необхідним же і домінуючим критерієм для формування політичного класу є здатність управляти. У своїх роботах Г. Моска робить висновки про те, що практична функція політичної науки полягає в розробці мистецтва управління. Функцію управління повинна здійснювати політична еліта. Народне представництво, суверенітет, егалітаризм – це міфи, які маскують існування і діяльність політичного класу.

Найбільш плідним представником теорії еліт є В. Парето. Аналіз реальної політики учений веде, виходячи із запропонованої ним концепції соціальної рівноваги. Вивченню сил, що впливають на соціальну рівновагу, присвячена його “теорія циркуляції еліт”. Істотний елемент соціальної системи складає, за думкою В. Парето, соціальна гетерогенність, яка зумовлюється початковою психологічною нерівністю індивідів. Особливість тієї або іншої соціальної групи залежить від природних здібностей і талантів її членів, а це, у свою чергу, визначає

суспільне становище групи. Ті, хто має вищий показник у своїй сфері, отримують назву еліти [96, с. 19]. Вона – виборна частина суспільства, решта частини лише пристосовується до отриманих від неї стимулів.

Еліту в порівнянні з масами, характеризує “продуктивність, високий ступінь діяльності”, і це виправдовує розділення суспільства на дві частини. Ті, в кого переважають знання, управляють і керують тими, в кого переважають почуття, так що, врешті-решт, їх дії виявляються енергійними і мудро керованими. Учений різко негативно відноситься до демократії, вважаючи, що вона – міф, сентиментальна ідеологія. Існуючі демократичні режими насправді – “плутodemократичні”, при них владою володіє “еліта спекулянтів”, що підтримує свою владу пропагандою, політичними комбінаціями і маневруванням [74, с. 28].

Слід зазначити, що класичні елітисти – Гаetano Моска і Вільфредо Парето – були сконцентровані на тому, щоб спростувати теорію *Карла Маркса*. Марксистському підходу до історії як до конфлікту між економічними класами елітисти протиставляли політичну інтерпретацію історії. К. Маркс виводив владу з економічного панування, яке для нього означало власність на засоби виробництва. Політичний клас – це основний суб’єкт, який організовує й контролює виробництво політичних відносин. А елітисти стверджували, що боротьба відбувається між домінуючою політичною елітою і конкуруючими елітами, які прагнуть влади.

Трохи інакше розглядає проблему дихотомії “еліта – маси” *Роберт Міхельс*. У центрі уваги ученого проблема “партійна еліта – партійні маси”. Вивчивши діяльність соціал-демократичних партій в Німеччині, Італії та низці інших країн, Роберт Міхельс зробив висновок, що в демократичних організаціях неминуче виникають незворотні олігархічні тенденції. Неefективність функціонування демократичних інститутів, всевладдя олігархії в суспільстві і масових організаціях дослідник пояснює утворенням в них “механізму бюрократії”, що розвивається за власними законами. Рядові партійні маси, на його думку, не здатні до управління, тому вони висувують керівників. Але з часом апарат партії віддаляється від рядових членів, набуває самодостатнього значення, перетворюється на “партійну еліту”. На думку дослідника те ж саме відбувається в профспілках, масових громадських організаціях, церкві. Лідери організацій набувають певних крупних переваг: вони мають ширший доступ до інформації, матеріальних фондів, володіють кращою

професійною підготовкою. Маса мають властивості негативного характеру, що робить політичне маніпулювання ними неминучим. Новітній час – це ера демократії. Але, знаходячись усередині партійного життя, помічаєш, що у міру свого розвитку демократія знов повертається у зворотному напрямку. З посиленням організації демократія починає зникати [111, с. 58].

Ідентифікація розглянутих теорій сприяла формуванню загальної теорії еліт під назвою “макіавеллістська”, представниками якої є Г. Моска, В. Парето та Р. Міхельс. Вперше термін “макіавеллісти” було застосовано американським політологом Ф. Хінтером. Представники “макіавеллістської” школи стверджували наступне:

- будь-якому суспільству властива елітарність. В основі цього лежить факт природних відмінностей людей: фізичних, розумових, психологічних і моральних;
- політична еліта характеризується особливими політичними й організаторськими якостями;
- маси визнають право еліти на владу, тобто її легітимність. Еліти змінюють одна одну в ході боротьби за владу, оскільки добровільно владою ніхто не поступається.

Російській дослідник В. Пугачов підкреслює, що макіавеллістські теорії еліт відзначаються тим, що мають антидемократичний характер, недооцінюють здібності та активність мас та цинічним ставленням до боротьби за владу [12, с. 147]. На думку автора цієї роботи, це об’єктивна оцінка ролі народних мас саме в той історичний час, де на перший план все ж таки виходить еліта суспільства та мінімізація її контролю з боку мас.

Подолати слабкості макіавеллістів намагаються *ціннісні теорії еліт* (М. Бердяєв, Ля Валет, Р. Дарендорф, А. Гелен, В. Ропке та ін.). Вони, як і макіавеллістські концепції, вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, проте пом’якшують свою позицію щодо демократії, прагнуть пристосувати елітарну теорію до реального життя сучасних держав. Основну увагу представники ціннісних теорій приділяють виділенню суспільством найбільш цінних сил, які здатні найкращим чином здійснювати керівництво. Ідеал таких теорій, як пише В. Ропке, – здорове, спокійне суспільство з неминучою ієрархічною структурою, в якому індивід володіє щастям знати своє місце, а еліта внутрішнім авторитетом [216, р. 68].

Ціннісні концепції багатоманітні, проте вони мають і низку таких загальних настанов:

- приналежність до еліти визначається володінням високими здібностями і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. В ході розвитку в суспільства відмирають багато старих і виникають нові потреби, функції і ціннісні орієнтації. Це призводить до поступового витіснення носіїв найбільш важливих для свого часу якостей новими людьми, що відповідають сучасним вимогам;

- еліта відносно згуртована і прагне реалізувати не егоїстичні групові інтереси, а інтереси загального блага суспільства;

- взаємини між елітою і масою мають не стільки характер політичного панування, скільки керівництва, що припускає управлінську дію, засновану на згоді та добровільній слухняності керованих і авторитеті можновладців;

- формування еліти – не стільки результат запеклої боротьби за владу, скільки наслідок природного відбору суспільством найбільш цінних представників;

- елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному розподілі управлінської і виконавської праці, закономірно витікає з рівності можливостей і не суперечить демократії [106, с. 27].

Слід підкреслити, що сучасні прихильники ціннісної теорії еліт стверджують, що лише індустріальне і постіндустріальне суспільство стає достовірно елітарним, адже тільки в цих суспільствах рекрутування еліт відбувається не за благородним походженням або володінню власністю, а на основі ділової кваліфікації.

З середини ХХ ст. поступово відбувається зміна парадигм дослідження в теорії еліт, оскільки вивчення дихотомії “еліта – маси” не дозволило дати повного опису і аналізу тенденцій сучасного суспільства. Розвиток демократії, інформатизація суспільства постійно висовують на передній план лідерів різних еліт. Та й самі владні структури виявляють свою поліморфічність, коеволюційність. Тому еліти все частіше стали розглядати як “групи за інтересами”, здатні робити істотний вплив на демократичні процеси в суспільстві, а демократія – як сила, що дозволяє у свою чергу? контролювати вплив тієї або іншої еліти, досягати балансу еліт. Посилюється інтерес до еліти як специфічної групи; виявляються

механізми згуртованості, об'єднання та синхронності функціонування членів вибраних груп.

У політичній науці середини ХХ ст. набуває широкого поширення концепція “демократичного елітизму” (Й. Шумпетер, К. Мангейм, Дж. Сарторі, С. Ліпсет, П. Бахрар, Г. Лассуелл та ін.), в руслі якої акценти ставляться на важливій ролі еліти в управлінні сучасним суспільством, на обґрунтуванні несуперечності елітистського керівництва суті демократії. Еволюція елітистських концепцій від підкреслення особових, статусних пояснень елітних проявів у бік функціональних інституційних тлумачень, виділення особливих груп і шарів знаходить завершення в сучасних версіях неоелітизму. Неоелітистські підходи використовуються дослідниками соціальних змін у структурі постіндустріального суспільства, соціально-політичних трансформацій на посткомуністичному просторі, постмодерністських змін на зламі тисячоліть.

Соціолог В. Танчер підкреслює, що відмінність між класичним елітизмом і сучасною версією “демократичного елітизму” має такі концептуальні прояви:

- класичні елітисти вважають вплив мас на еліти мінімальним, влада еліт затверджується через авторитет у ключових суспільних інституціях, таких, як уряд або промислові корпорації, їх контроль над ухваленням рішень і інформацією, завдяки спроможності формувати політичну лінію. Прихильники “демократичного елітизму” розглядають систему влади, що існує на Заході, як таку, де маси мають можливість впливати на лідерів за допомогою виборів і “груп впливу”;

- перші не надають виняткового значення громадським організаціям, вважаючи, що істотні питання вирішуються на рівні владних еліт, тоді як “групи інтересів” створюють бюрократичні організації, “субелітні” асоціації, які реалізують, у першу чергу, інтереси еліт, а не рядових членів цих організацій. Другі вбачають у громадських об'єднаннях важливу ланку зв'язку між лідерами і масами;

- перші звертають увагу на те, що еліти, які прищеплюють масам певну ідеологію, яка обслуговує їх власні інтереси, забезпечують легітимність існуючого ладу. Масам надзвичайно складно поставити під сумнів необмежену владу еліт не тільки тому, що вони втратили реальний контроль над інститутами управління, але і тому, що ними успішно маніпулюють за допомогою домінуючої ідеології, яка освячує

статус-кво. Другі розглядають владну систему, прийняту в суспільстві, як неподільну, як цілісне утворення;

- перші підкреслюють незбалансованість владної системи. Звичайно перемагають можновладці, крупні власники, між якими немає розбіжностей відносно ключових аспектів політичних і економічних відносин. Другі акцентують увагу на балансі конкуруючих інтересів еліт, на принципі, що жодна еліта не спроможна і не повинна домінувати в суспільстві [171, с. 20].

Прихильники “демократичного елітизму” стверджують, що еліти необхідні, перш за все, як гарант високого якісного складу керівників, вибраних населенням. Сама соціальна цінність демократії вирішальним чином залежить від якості еліти. Керівний шар володіє необхідними для управління властивостями, але й служить захисником демократичних цінностей і здатний стримати часто властивий масам політичний та ідеологічний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм. Такі висновки представниками “демократичного елітизму” були зроблені в результаті емпіричних досліджень поведінки американського електорату, які проводилися в кінці 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Б. Берельсоном та іншими ученими [24, с. 273]. Ці дослідження свідчили, що більшість виборців необізнана, апатична й ірраціональна.

Поняття демократії в концепції „демократичного елітизму” набуває нового значення. Стало зрозуміло, що в суспільстві неможливе утопічне зрівняння еліт і мас та з'являється необхідність перегляду принципів відносин “еліти – маси”. Поняття демократії позбавляється первинного сенсу: *це не правління народу, але влада демократичної еліти, яка править на благо всього суспільства, зі схвалення народу за допомогою суб'єктів електорального процесу.*

Й. Шумпетер запропонував модернізувати поняття демократії і припинити ототожнювати її з народоправством. Він згоден з Г. Москою в тому, що ідеї ХVIII ст. – воля народу, загальне благо – не більше ніж міфи, використовувані в пропаганді. Науковець вважав, що абсурдно вірити в те, що народ компетентно розбирається в політиці. Тому замість трактування демократії як правління народу він пропонує реалістичнішу формулу – уряд, що схвалюється народом. Й. Шумпетер – прихильник політичної системи, в якій страта еліти була б, з одного боку, не дуже винятковою, з іншого – не дуже доступною для аутсайдерів і в той же час достатньо сильною, щоб бути здатною асимілювати індивідів з нижчих

страт, які вириваються вперед. Його характеристика демократії, що стала вельми поширеною в політології, припускає елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір з конкуруючих еліт. Так, Й. Шумпетер вважав, що як економічне життя суспільства неможливе без конкуренції, так і в політичному житті завжди існує певна конкуренція за довіру народу. “Щоб спростити справу, ми обмежили змагання за владу, яке має визначати демократію, до вільного змагання за вільне голосування” [208, с. 336]. У цій ринковій концепції демократії різні еліти виносять на продаж свої програми, а маси покупців приймають або відкидають їх на виборах. Таким чином, *демократія представляється як конкуренція між потенційними керівниками за довіру виборців.*

Близьку позицію зайняв і *Карл Мангейм*. Науковець вважав, що дійсне формування політики знаходиться в руках еліти, але це ще не означає, що суспільство недемократичне. Для демократії достатньо, щоб громадяни, хоча вони і не мають можливості прямого доступу до участі в управлінні, принаймні, іноді виражали свої відчуття, схвалюючи або не схвалюючи ту або іншу еліту під час політичних виборів. “Чи не ліквідує демократія взагалі відмінність між “елітою” і “масою”? – ставить питання К Мангейм. – Не слід заперечувати, що демократії властива тенденція до зрівнювання, до ліквідації елітарних страт. Але одна справа – сказати, що існує тенденція, а інше – допустити, що вона повинна отримати максимальний розвиток. У всіх відомих нам демократіях можна виділити тих, кого ведуть, та тих, хто веде. Але чи означає це, що демократії, які існували до сьогодні, нездійсненні або не цілком демократичні? Чи не правильніше сказати, що існує демократичний оптимум у відносинах між елітою і масою, далеко не достатній для повного зникнення еліти? Оптимум – це зовсім не обов’язково максимум; те, що демократія пов’язана з розвитком антиелітарних тенденцій, зовсім не обов’язково повинне привести до утопічного згладжування всіх відмінностей між тими, хто веде, і тими, кого ведуть. Ми вважаємо, що демократія характеризується не відсутністю елітарних страт, а, скоріше, новим способом формування еліт і новою самосвідомістю еліти” [101, с. 189].

Маємо два важливі моменти, на яких наголошує демократичний елітизм: *конкурентність*, яка запропонована Й. Шумпетером, та *якісний критерій відбору* еліти на основі рівних можливостей, який пропагує К. Мангейм. Останню думку поділяє італієць *Дж. Сарторі*, який визначає

демократію як систему, де вплив більшості довірено владі конкуруючих еліт. Головне, щоб еліта виражала ідею “гідного вибору”. Демократія, на думку дослідника, забезпечується, якщо еліта являє собою ціннісний зріз суспільства, є прикладом для маси. Учений вважає, що для виділення еліти першочергове значення мають два критерії: *альтиметричний* і *якісний* [156, с. 499].

Перший означає, що еліта (контролююча меншість) є такою тому, що за вертикальним розрізом суспільства знаходиться нагорі.

Другий критерій вказує на соціальні якості еліти. Саме останньому критерію Дж. Сарторі віддає перевагу. Еліта, на його думку, виражає ідею “гідного вибору”, вказуючи тим самим на ціннісну, референтну групу. Сукупність якостей, притаманних еліті, складає ціннісний образ, на який орієнтуються як представники еліти, так і решта членів суспільства. Елітність для дослідника означає також високе почуття відповідальності. Представники народу у своїй діяльності повинні керуватись почуттям обов'язку, а не тільки страхом втратити на майбутнє підтримку виборців, хоча й цьому фактору Дж. Сарторі віддає належне.

Треба підкреслити, що, суперечність між теоріями еліти і демократією знімається “демократичним елітизмом”, який був створений західноєвропейськими та американськими політологами і які доводять, що панування політичних еліт у жодному випадку не підриває демократичний процес, оскільки множинність еліт, що конкурують між собою, і відрізняє демократію. Концепція “демократичного елітизму” є з'єднання ідей класичної соціальної науки початку століття з досягненнями ліберальної думки кінця ХХ сторіччя.

У 70-х рр. ХХ ст. виник новий напрям у вивченні теорій еліт. Він отримав назву *плюралізму (множинності) еліт*. Їх нерідко називають функціональними теоріями еліти, і ці концепції є найбільш поширеними в сьогоденній елітарній думці. Теоретики плюралізму (Д. Трумен, С. Ліпсет, Р. Даль, Р. Арон та ін.) заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і згуртованої групи. Вони виходять з існування безлічі еліт: *політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної* та ін. Найпереконливіше змальовує плюралістичну модель еліт *Р. Арон*. Згідно з його поглядами, практично у будь-якому сучасному суспільстві існують такі типи еліт: політична (лідери партій, уряду, інших впливових сил), військова (військові та поліцейські чини), еліта бізнесу (власники, керівники засобами виробництва), “ватажки мас” (керівники робітничих

профспілок, політичних рухів), адміністративна еліта (урядовці вищої адміністративної ланки у державі), духовна еліта (або „духовна влада”), яка впливає на світоглядні позиції людей, їх уподобання в цьому ракурсі. Це – інтелектуали, письменники, вчені, священики, партійні ідеологи [84, с. 10]. Вплив кожної з них обмежено специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати у всіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним розподілом праці і різноманітною соціальною структурою суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп – етнічних, демографічних, професійних, регіональних та інших – формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності і в той самий час активно впливає на розвиток групи.

У цьому контексті американський політолог *Роберт Даль* доводить, що основна аксіома в теорії і практиці американського плюралізму така: замість єдиного центру суверенної влади повинно бути безліч таких центрів, жоден з яких не повинен бути повністю суверенним. Він стверджує, що це дає можливість громадянам і лідерам проявити своє мистецтво мирного залагоджування конфліктів [37, с. 253].

Таким чином, структура політичної влади США, за Р. Далем, є *поліархія*, що включає безліч центрів влади. В поліархії Р. Даля громадяни об'єднуються в групи для досягнення певних цілей і реалізації інтересів. Кожна з цих груп має свою еліту, яка й представляє в політиці інтереси своїх членів груп. Різноманітні організації забезпечують представництво в політиці значної кількості інтересів, наявних у складному соціальному організмі. Поліархія забезпечує можливість для опозиції критикувати урядову поведінку та доводити свою правоту, боротися за владу. Змагання за владу при цьому мають відкритий характер. Замість однієї правлячої еліти Р. Даль надає можливість впливу на політику множині еліт, які представляють сектори інтересів суспільства. Для відображення цих секторних інтересів й створюються професійні спілки, асоціації підприємців, релігійні, спортивні, культурні об'єднання. Кожна з цих груп тиску діє у своїх власних інтересах, а не керується спільною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, групи тиску беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії і громадсько-політичні організації, намагаються отримати доступ до засобів масової інформації з метою формування відповідної

громадської думки. Подібна поліархія і є сучасною моделлю демократії. Плюралізм, на думку Р. Даля, припускає не демократію “в чистому вигляді”, за якої всі громадяни безпосередньо беруть участь у процесі ухвалення рішень, а, скоріше, можливість “індивідуальної участі” в роботі організованих груп.

На думку автора монографії, *плюралістична теорія еліт серед інших теорій елітизму найбільше згладжує протиріччя між елітою та масою. За допомогою різноманітних демократичних засобів (вибори, референдуми, опитування, засоби масової інформації, групи тиску) можна обмежити дії відкритого Р. Міхельсом “залізного закону олігархічних тенденцій” й утримати еліти під впливом мас.* Відмінності між елітою і масою достатньо умовні. Вони ґрунтуються головним чином на неоднаковій зацікавленості в ухваленні рішень. У демократичній державі громадяни вільно можуть входити до складу еліти, причому доступ туди відкривають не тільки багатство та високий соціальний статус, а, передусім, індивідуальні здібності, знання, активність і т. п.

Плюралістична теорія малює соціально-політичний процес у розвинених західних країнах як конкуренцію і компроміс між безліччю “зацікавлених груп”, які змагаються в розподілі благ та переваг, що створюються соціальною системою індустріального і постіндустріального суспільства. Взаємна конкуренція цих груп, на думку прихильників даних концепцій, оберігає суспільство від небезпеки того, що одна з груп стане “домінуючою елітою”. Передбачається, що „зацікавлені групи” через свої організації можуть впливати на політичну систему, брати участь у соціальному контролі й управлінні, причому, не нав’язуючи своєї волі іншим групам, а створюючи коаліції, блокуючи загрози своїм інтересам, що виникають з боку державних органів або інших груп. Очевидно, що концепції множинності еліт спрямовані на пом’якшення сприйняття жорсткого розподілу суспільства на еліту і масу, його антидемократизм і використовуються для теоретичного обґрунтування сучасних західних демократій.

Чим же пояснюється поширеність і впливовість різних варіантів плюралістичної ідеології, зокрема елітного плюралізму? Значною мірою тим, що вона враховує певні реальні процеси функціонування сучасних форм державно-монополістичної системи в умовах демократичних політичних систем, підкреслює ускладнення механізму владних відносин, деяку автономію тих або інших соціальних груп усередині пануючого

класу. Інша справа, що цим моментам часто надається перебільшене значення, і вся концепція виступає як витончена форма виправдання статус-кво у суспільстві. Демократичні свободи, за цією теорією, забезпечуються взаємними розбіжностями і рівновагою еліт. Функції “обмеження”, “стримування” по відношенню одна до одної виконують політична, економічна, культурна, військова й інші еліти. Кожна з них є відносно замкненою групою, яка жорстко охороняє від „аутсайдерів” свої прерогативи і привілеї. Цей баланс еліт оголошується єдино можливим нині типом демократії.

Свого роду ідейним антиподом плюралістичного елітизму виступають моністичні або *ліволіберальні теорії еліти*. Представник цього напрямку американський вчений *Чарльз Міллс* у 1950-ті рр. ХХ ст. намагався довести, що США управляються не багатьма, а однією елітою, яка володарює. Науковець є прихильником позиційного підходу, який визначає еліту як людей, позиції яких у трьох найважливіших інститутах (держава, крупні економічні корпорації, армія) дозволяють їм піднятися над тими, хто їх оточує й ухвалювати рішення із вагомими наслідками. Ці три елітні групи у структурі суспільства об'єднуються в єдину групу на основі спільних інтересів і взаємозалежної діяльності. Розробляючи концепцію “владної еліти”, Ч. Міллс звернув увагу на існування безлічі еліт у суспільстві і безлічі рівнів елітної ієрархії. Членів еліти об'єднують між собою не тільки спільні інтереси, але й спільні етапи соціалізації, яка припускає схоже виховання, соціальне походження, кар'єру, стиль життя, соціальні контакти, спільні цінності.

Ч. Міллс малює піраміду влади в США, яка включає три рівні: вищий – реальна влада, яка здійснюється владною елітою; середній, який відображає групові інтереси, грає другорядну роль; нижчий – рівень “фактичного безправ'я” мас. Вчений вказував, що найважливіші політичні рішення ухвалюються на верхньому рівні. Оволодіння ключовими та головними позиціями в економіці, політиці, військових та інших інститутах забезпечує людям владу. Ця теорія пропонує загальний критичний аналіз справжньої природи і ролі “правлячого шару” американського суспільства:

- головний принцип, покладений в основу формування правлячої еліти, – не визначні індивідуальні якості, а володіння керівними постами. Саме володіння ключовими позиціями в економіці, політиці, військових та

інших інститутах забезпечує людям владу і таким чином конститує еліту;

- правляча еліта включає не тільки “професійних політиків”, але також тісно зв’язаних і підтримуючих їх керівників корпорацій, вищих державних службовців та офіцерів, привілейованих інтелектуалів. Причина цього в тому, що Ч. Міллс вважав стрижневими інститутами сучасного американського суспільства великі корпорації, політичну виконавчу владу та армію;

- усупереч твердженням про множинність еліт правляча еліта виступає як єдина, відносно згуртована група. Ця згуртованість зумовлюється загальною зацікавленістю її представників у збереженні свого привілейованого положення, стабільності наявної суспільної системи, а також близькістю їх соціального статусу, освітнього і культурного рівня, кола інтересів і духовних цінностей, стилю життя, особистими і родовими зв’язками;

- еліта США є замкненою кастою, отже у вихідців з народу дуже мало шансів піднятися вгору соціальними сходами. Вихідці з народу можуть увійти до еліти, лише зайнявши високі пости в суспільній ієрархії. Проте реальних шансів на це у них не багато. Можливості впливу мас на еліту за допомогою виборів та інших демократичних інститутів вельми обмежені;

- приналежність до еліти передається у спадок наступним поколінням через елітарне виховання й освіту, а також систему зв’язків і знайомств (це дає перевагу спадкоємцям елітних сімейств перед вихідцями з народу);

- правляча еліта США прагне не до задоволення потреб суспільства, а до зміцнення власного панування й економічного благополуччя, пов’язаних із нею бізнес-груп – саме цьому завданню підпорядковано вирішення нею управлінських завдань [105, с. 24–26].

З ліворадикальних позицій критикує теорію політичного плюралізму і *Ф. Ландберг*. Якби теорія політичного плюралізму була правильна, відзначає дослідник, якби найважливіші політичні та економічні рішення в США були результатом компромісів між приблизно рівними по силі конкуруючими групами і кожна група брала б участь у виробленні таких рішень, тоді спостерігалася б набагато більша рівність між різними групами в розподілі грошей, впливу, престижу. Якщо рішення, що стосуються розподілу основних економічних засобів, ухвалюються

спільно, чим же тоді пояснити, що цей розподіл такий нерівномірний? – ставить питання Ф. Ландберг. З позицій плюралізму таке положення нез'ясовне. Зате воно цілком з'ясовне, якщо визнати, що ці найважливіші для країни рішення ухвалює еліта США – магнати фінансового капіталу та їх протеже на урядових постах. Замкнене коло політико-економічної еліти встановлює свої правила, наказуючи їх виконання у тих сферах, де зосереджені її інтереси. Уся фінансово-політична еліта та її оточення – це складне переплетіння родових стосунків, на зразок тих, які зв'язують старі аристократичні сім'ї Європи [85, с. 408].

У західній політології основні положення даної концепції еліти піддаються суворій критиці, особливо твердження про закритість еліти, яка володарює і безпосереднього входження в неї крупного бізнесу. На думку автора монографії, теорія Ч. Міллса не зовсім вписується в англо-американську або модель “демократичного капіталізму”, яка є основним зразком західних ринкових інститутів для посткомуністичних держав. Але характеристика політичної еліти США Ч. Міллса об'єктивна і дуже близька до сучасної української політичної еліти, яка теж має закритий характер та значний вплив з боку економічної еліти. Дж. Грей взагалі стверджує про кризу західних національних інститутів, яка привела до відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами. Цей процес охопив сьогодні всі західні держави, включаючи США [34, с. 47].

Таким чином, при вивченні феномена еліт у теоріях елітизму, можна зробити висновок, що політична еліта є невід'ємною частиною будь-якого суспільства. З ускладненням суспільних стосунків змінюється і роль еліти в політичному дискурсі: від ідеалізації політичної еліти до реальної її ролі в сучасному постіндустріальному суспільстві. Сучасна **політична еліта** – це багатогранне утворення, яке складається з різних груп організованої меншості, які отримують санкцію на ухвалення обов'язкових для всіх політичних рішень на конкурентних політичних виборах. Сучасне поняття демократії позбавляється первинного сенсу, дійсно, це не правління народу, а вже влада демократичної еліти, яка править на благо всього суспільства зі схвалення народу. Для демократичного суспільства характерне існування великої кількості груп еліт, які представляють різні сектори інтересів суспільства й змагаються за владу на основі конкурентності та відкритості. З іншого боку, ліволіберальні теорії еліти стверджують про існування в суспільстві єдиної, закритої еліти.

Елітаристська проблематика довгий час ігнорувалася вітчизняними науковцями, що призвело до зневажливо-негативного ставлення як до самого поняття “еліта”, так і до того явища, яке воно репрезентує. Проблема політичної еліти в українському політичному дискурсі стоїть дуже гостро й розглядується на основі ціннісної та структурно-функціональної моделі еліти.

Мова йде про те, що частина вітчизняних дослідників політичних еліт вважають, що в Україні немає політичної еліти, оскільки верхівка політичного класу України не відповідає цим вимогам, тому це не еліта, а квазіеліта (псевдоеліта, антиеліта), яка не здатна виконувати належним чином свої функції. Наприклад, професор *М. Пірен* приходять до висновку, що справжня еліта в Україні ще не сформувалася, а українську еліту частково можна назвати квазіелітою, оскільки їй не вдалося здійснити рішучих і комплексних соціальних перетворень, витримати випробування на моральну зрілість [132, с. 101]. Політолог *Л. Кочубей* підкреслює, що *квазіеліта* – це еліта перехідного суспільства, а стосовно української квазіеліти, то їй притаманні ознаки номенклатури [71, с. 29]. Аналізують політичну еліту та використовують поняття “квазіеліта” й інші вітчизняні дослідники *С. Гелей*, *С. Рутар* [28], *В. Каспрук* [57], *В. Заблоцький*, *В. Бурега* [49]. Прихильники позиції відсутності політичної еліти в Україні виходять з ціннісного трактування поняття еліти, вважаючи, що до політичної еліти повинні належати кращі, найбільш гідні представники суспільства.

Інша група науковців *К. Михайльова* [108], *М. Головатий* [31], *О. Балацька* [7], *О. Крюков* [78], *Б. Кухта* [82], *О. Михайловська* [107] визнають еліту за її місцем і функціями в політичній системі України. З точки зору російської дослідниці *О. Гаман-Голутвіної*, у сучасній науковій літературі найбільшого поширення отримала структурно-функціональна модель еліти. Її перевага, на думку вченої, обумовлена тим, що в основу покладена та інтерпретація феномена влади, яка найбільш адекватна саме вивченню політичних еліт на відміну від дослідження політичного лідерства [25, с. 98].

На думку автора цієї роботи, говорити про наявність квазіеліти або відсутність політичної еліти в країні не доводиться. *Під політичною елітою все ж таки треба розуміти соціальну групу, що становить меншість суспільства, що грає ключову (позитивну або негативну) роль у підготовці та реалізації найважливіших стратегічних рішень у*

процесі функціонування та розвитку суспільства. Виходячи з цієї точки зору, політична еліта існує в будь-якому соціумі (у тому числі і в Україні), в якому існує соціальна ієрархія, спеціалізація функції ухвалення рішень від імені суспільства.

До складу політичної еліти, таким чином, включаються й ті, хто одержує можливість впливу через конкуренцію в політичних виборах (власне “політична” еліта), і ті, хто володіє здатністю впливати, при цьому не беручи участь у політичних виборах, через контроль над неполітичними ресурсами, – економічними, адміністративними, військовими, релігійними, культурними й соціальними. Проте дані ресурси, будучи використаними в процесі впливу на ухвалення політичних рішень, також набувають політичного сенсу.

Можна зробити висновок, що наявність еліт у суспільстві й політикумі в сучасних реаліях – доведений факт. Але що стосується демократичних режимів, то головне – не боротьба з елітарністю, а формування результативної й корисної для загалу еліти, а також вчасне та якісне її оновлення. На думку автора цієї роботи, саме через теорії елітизму слід шукати ту модель взаємовідносин між українською політичною елітою та громадянами, яка гармонійно вписувалася в трансформаційні процеси політичної системи України. Нам здається, що саме модель плюралізму, множинності еліт повинна стати реальністю сучасного українського соціуму. Ця модель знайшла відображення в сучасному устрої західних демократій, центральним елементом яких є не прозорість виборів, а активність груп інтересів і наявність розвиненого громадянського суспільства. За останніми двома показниками Україна, безумовно, поступається країнам Західної Європи і Північної Америки, де в тих же групах інтересів представлено до третини дієздатного населення. В Україні сьогодні відсутня цілісна, дієздатна система інститутів громадянського суспільства і не розвинений головний елемент плюралізму еліт – групи інтересів, що говорить про неготовність вітчизняного соціуму до встановлення демократії західного зразка.

Плюралістична демократія не є ідеальною. Вона має такі очевидні недоліки, як неоднаковий вплив груп інтересів на владу і неможливості представлення інтересів усього суспільства. Проте, на думку автора цієї роботи, Україні необхідно прагнути саме до плюралізму еліт, який є найбільш оптимальною та реально діючою формою організації сучасного демократичного суспільства. Сучасна Україна являє собою, на жаль,

суспільство соціальних контрастів. У ній існують групи диференційованих як в економічному і політичному, так і в регіональному сенсі еліт, які мають різноманітні інтереси і функціонують у своїй сфері, урівноважуючи одна одну. Але чи можемо ми говорити про вільну конкуренцію серед еліт і “зацікавлених груп” та відкриту систему її формування в українському суспільстві це головне питання сучасного політологічного дискурсу.

1.2. Основні концепції формування політичних еліт: ретроспективний огляд

Процеси глобалізації, зміни та ускладнення соціальних структур, підвищення рухливості суспільств привели до помітного посилення значущості чинника влади, елітних груп у політичному процесі, якості управлінських рішень, які вони приймають. Необхідно відзначити, що слово “еліта” відображає латинську конотацію “*eligere*”, що має на увазі “відбір, вибір з розбірливістю” [162, с. 197]. Дослідження трансформації політичної системи необхідно починати з вивчення процесу формування політичної еліти в суспільстві, її відбору. Характер, склад та орієнтації правлячої еліти – найважливіший елемент політичної системи, що визначає її якість. У цілому якість еліти залежить від способів її рекрутування. Питання відбору еліт є, по суті, одним з ключових у процесі трансформації політичної системи. Від цього залежить здібність країни до реформ. Ротація кадрів, глибинна зміна еліт є показником політичної чуйності, здатності сучасної політичної системи відповідати на соціальні запити, показником стійкості і стабільності держави. Система формування еліти надзвичайно важлива для політичної системи; вона може або забезпечувати більш-менш розвинені можливості доступу до влади всім громадянам, або обмежувати, або ж зовсім ліквідувати ці можливості. Формування політичної еліти пов’язане із процесом залученням до кола еліт осіб з інших соціальних груп, а також з можливістю самовідтворення еліти.

Тип рекрутування еліти з її власних ресурсів називається закритим. Чітку характеристику такому типу еліт дав дослідник *П. Сорокін*, який відзначав, що “...усередині такого суспільства відсутні підняття і сходження, не існує ніякого переміщення членів цього суспільства, кожен індивід назавжди прикріплений до того соціального шару, в якому він

народжений. У такому суспільстві кордони, що відділяють один шар від іншого, абсолютно непроникні, в них немає жодних “отворів” і немає жодних сходинок, крізь які і за якими мешканці різних шарів могли б переходити з одного поверху на інший. Такий тип стратифікації можна визначити як абсолютно закритий, стійкий, непроникний або як нерухомий” [164, с. 376]. Даний тип рекрутування еліти історично перший і характерний для більшості країн на початковому етапі історичного розвитку, для традиційно-станового суспільства. Закритий тип характеризується, перш за все, вузькістю і закритістю соціальної бази еліти. Це панівний клас, шар, стан, який і монополізує політичну владу; всі елітні позиції зайняті його ставлениками [6, с. 86]. У цій моделі критерієм відбору є не індивідуальні, а надіндивідуальні характеристики людини (приналежність до привілейованої соціальної групи).

Найбільш “чистою”, наближеною до моделі повністю закритої еліти є давньоіндійська кастова система, де касты кшатріїв і брахманів відділені непроникною перепоною від інших каст. До цієї ж моделі близько підходить більшість давньосхідних деспотій [15, с. 166]. У традиційних суспільствах нерівність, яка є постійною ознакою людського суспільства, завжди виправдовували спочатку за допомогою міфів про божественне надприродне походження суспільних порядків, потім за допомогою релігії. Суспільства без розшарування, з реальною рівністю їх членів – міф, що так ніколи і не став реальністю за всю історію людства.

По суті, вже в Давній Греції були вироблені всі основні елітарно-аристократичні аргументи на користь правління “кращих” із закритим типом відбору еліт. *Платон* обґрунтовує правління філософів за допомогою міфу: “...хоч всі члени держави брати, але Бог, що виліпив вас, у тих з вас, хто здатний правити, домісив при народженні золото, і тому вони найбільш цінні, в помічників їх – срібло, залізо ж і мідь – у землеробів і різних ремісників” [133, с. 202]. Так, давньогрецький філософ доводив, що в управлінні державою та складанні законів не годяться, не повинні брати участь і навіть висловлювати свою думку люди “неосвічені”, “нетямущі” і “невчені”. Крайнім втіленням цього типу людей зі всіма їх негативними якостями для Платона був натовп.

Аристотель дав більш реалістичніший аналіз проблем державного устрою. Цей аналіз також призводив до думки, що, теоретично, краща форма правління – аристократична, тобто правління “кращих”. Будь-яка форма влади, зрештою, зводиться до того, що меншість або

навіть один віддає накази, а більшість підкоряється. Чисто “технологічно” по-іншому бути і не може. Одні люди за природою покликані панувати й володарювати, інші, – призначені покорятися і належати іншому [59, с. 75]. Античний філософ відводив “народу” і народному зібранню лише законодавчі і судові функції. Виконавчу владу, на його думку, могли відправляти тільки “кращі” люди, яких він бачив, головним чином, серед багатих і знатних. Аристотель вважав, що, було б краще, якби правили, наскільки це можливо, ті ж самі люди.[3, с. 60].

Треба підкреслити, що з античних часів утверджуються дві самостійні елітні ієрархії із закритим типом рекрутування: умовно “аристократи духу”, які опікувалися проблемами більш загальними (сенсу життя, справедливого устрою, рівності), і військова еліта, яка внаслідок того, що війна була перманентною ознакою людства протягом майже всього проміжку його існування, окупувала найвищі позиції в суспільстві. Як правило, ці дві ієрархії не перетиналися, оскільки діяли абсолютно в різних сферах: аристократи духу опікувалися більше проблемами духовними та етичними; військова еліта займалася конкретними питаннями врядування [235]. Взагалі ідея про владу “аристократії духу” як якогось еталону для майбутнього розвитку суспільства характерна для багатьох учених кінця XIX – початку XX ст. Так свого часу *А. Шопенгауер* відзначав, що у світі існує три аристократії: аристократія народження і рангу; грошова аристократія і аристократія розуму і таланту. Остання є найбільш знатною та іменитою і визнається такою, якщо тільки дати їй час. Роздумуючи про аристократію, покликану управляти “масою”, російський філософ *М. Бердяєв* відзначав, що вона не є прошарком або класом, це певний духовний початок. Основні якості аристократії – свобода, служіння іншим, жертвність і благородність. Учений вважає, що заслуги й особисті досягнення не допоможуть стати “аристократом”. Права аристократії – права вроджені, а не набуті [13, с. 128].

Особливу роль аристократії відводив *В'ячеслав Липинський*, який пов'язував розвиток еліти з проблемою національного відродження України, котре, на його думку, повинно було починатися з відновлення структури національної еліти. У своєму фундаментальному політичному трактаті “Листи до братів-хліборобів” вчений наголошує, що народи, які не вміють витворити власних “панів”, тобто політичної еліти, приречені на те, щоб навіки коритися чужим. Для *В. Липинського* еліта – це активна

меншість, що створює державу і націю. У кожній нації є група людей, що кермує нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ. Цим групам людей учений дав назву “національна аристократія”. Під цим терміном учений розумів “групи найкращих у даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї у тому, що власне вони в даний момент є організаторами і керманичами нації” [86, с. 427].

На думку вченого успішне функціонування еліт вимагає їх постійного поповнення та оновлення, тобто коловороту (циркуляції). Такий процес має різні варіанти. Серед життєздатних націй сильні частини старої аристократії приєднують до себе найактивніші групи нових провідників і таким чином витворюється нова національна аристократія, яка продовжує справу попередньої. При цьому український дослідник вказує на три методи її організації. Суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані в мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою – ідеологією. Зовсім інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначив, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти та інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії. Прикладом тут досліднику служили Франція, США, Польща і Мексика. Якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, – це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт” [87, с. 218]. Ідеальний приклад класократії учений вбачав в Англії. Аристократія, за В. Липинським – це чинник динамічний, який сам себе витворює, формує і виправдовує своє право на існування, постійно відновлюючи себе в житті шляхом залучення до правлячої ролі нових представників різних класів і груп.

Доктор права *Дмитро Донцов* вважає, що суспільство ділиться на “ініціативну меншість” та “пасивного чинника нації” – народ. Цей поділ має не соціальний, а “людський” характер, де люди поділяються на касти залежно від природних здібностей. Необхідною умовою перетворення

маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента, який він називав по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Слово “каста” дослідник вживав свідомо, щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів і її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу [44, с. 163]. Треба підкреслити, що на відміну від В. Липинського Д. Донцов вважав неприпустимість “перемішування каст”, оскільки це призведе до хаосу в суспільстві.

Проте досвід минулого тисячоліття свідчить про те, що закрита еліта, яка формується з представників вузького привілейованого шару, відтворюється на своїй власній обмеженій базі, неминуче деградує, загниває, рано чи пізно поступаючись місцем більш відкритій еліті, що веде до зміни всієї соціально-політичної структури суспільства. І чим більше закрита еліта, чим вужчою є її соціальна база, тим менше у неї шансів продовжити своє панування, вижити в змаганні з іншими соціально-політичними системами.

У ході еволюції суспільних стосунків відбувається криза, а згодом і занепад монархічного режиму. Розвиток міст, ускладнення соціальних взаємин, поява нових шарів суспільства призвели до того, що народ не визнавав суспільства, організаційним принципом якого були успадковані привілеї. Привілеї, які відокремлені від здібностей і заслуг. У майбутньому з розвитком індустріального суспільства на вищі соціальні позиції починають пробиватися найуспішніші. Вже стають важливими поняття персонального і якісного складу політичної еліти. Можливості горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування характеризуються поняттям проникності каналів рекрутування. Ступінь проникності каналів рекрутування має тенденцію до інтенсивності в періоди криз і сповільнення темпів у стабільні періоди. У найбільш загальному вигляді уявлення про різноманітні канали рекрутування у формі демократичної і аристократичної тенденцій, теорії “циркуляції еліт” сформулювали класики теорій еліт Г. Моска і В. Парето.

Гаєтано Моска піддав ґрунтовному аналізу проблему формування політичної еліти та її специфічних якостей. У результаті порівняльних досліджень учений дійшов висновку, що умови входження в політичний (правлячий) клас і складові його елементи помітно відрізняються

залежно від країни та історичної епохи, від ступеня цивілізованості народу. Г. Моска розглядає принципи елітної рекрутації та виокремлює наступні якості, що відкривають доступ до політичного (правлячого) класу, – військова доблесть, багатство, походження і особисті якості, місце в церковній ієрархії і, нарешті, мистецтво управління [154, с. 180].

Науковець відзначав, що в примітивних суспільствах військова доблесть – це якість, яка швидко забезпечує доступ до правлячого або політичного класу, але в результаті соціальних змін домінуючою рисою правлячого класу стало більшою мірою багатство, ніж військова доблесть: ті, хто править, швидше багаті, ніж хоробрі. Навіть загальні, демократичні вибори проводяться “під музику дзвінких доларів”, а законодавча і виконавча гілки влади постійно відчувають тиск з боку потужних корпорацій та крупних фінансистів. Існує, на думку Г. Моски, і чіткий зворотній зв'язок, коли володіння владою сприяє збагаченню її суб'єктів. Іншими словами, багатство створює політичну владу точно так, як і політична влада створює багатство [112, с. 191]. На думку автора цієї роботи, цей зворотний зв'язок чітко простежується в діях сучасної політичної еліти України. Можна погодитися з українським політологом В. Рихліком, якій виділяє два типи політичних еліт: до першого відносяться ті, що володіють політичним капіталом і прагнуть здобути економічний; до другого – навпаки, ті, хто за допомогою економічного капіталу здобувають політичний [148, с. 3].

Походження, особисті і сімейні зв'язки відіграють у функціонуванні правлячої верхівки значну роль. Поступово у представників правлячої меншості виробляється немало якостей і властивостей, які необхідні їй для утримання влади, та разом з тим високошановані у суспільстві. Такі якості, як сила волі, сміливість, гордість, активність, значною мірою властиві еліті суспільства, багато в чому залежать, на думку Г. Моски, від виховання, сімейних традицій і т. д. Тому не дивно, що навіть при загальних, демократичних виборах у представницькі органи влади пріоритет знову ж таки на боці тих, хто належить до вже відомих сімей і кланів. Роздумуючи про роль виховання, освіти, сімейних традицій, професійної підготовки, Г. Моска тим самим відкидає ідею повної і нібито природженої переваги представників правлячого класу над масами керованих. Інакше, пише він, було б важко пояснити той факт, що з товщі народної, з середніх шарів суспільства нерідко виходять люди, наділені і силою волі, і активністю, і незвичайними здібностями. Деякі з них через

неабиякі здібності та за певних обставин піднімаються соціальними сходами, поповнюючи правлячий клас та оновлюючи його [154, с. 181].

Аналізуючи структуру і динаміку правлячого класу, Г. Моска відзначив дві властиві йому тенденції: *аристократичну* й *демократичну*. Перша, аристократична тенденція, виявляється в тому, що ті, хто стоять біля керма влади, прагнуть всіляко закріпити своє панування і передати владу у спадок, якщо не *de jure*, то *de facto*. Спостерігається, за словами дослідника, “кристалізація” правлячого класу, певне завмирання форм і методів управління, закостенілість і консерватизм. Оновлення еліти при цьому відбувається украй повільно.

Друга, демократична тенденція, спостерігається тоді, коли в суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил. Ті, хто перебувають при владі, частково втрачають своє значення, і тоді зміни у складі правлячого класу відбуваються шляхом поповнення його рядів найбільш здібними до управління й активними представниками нижчих шарів суспільства. Таким чином, Г. Моска виділяє три способи, за допомогою яких правлячий клас закріплює та оновлює себе: *спадкоємність*, *вибір* і *кооптація* [96, с. 17].

Якщо ж правляча еліта практично не оновлюється, а в суспільстві дозріли нові потужні політичні сили, то відбувається її витіснення контрелітою. Тоді, на думку дослідника, настає період оновлення, або революції, в ході якої виявляється свобода дій індивідів; частина з них найбільш пасіонарні, енергійні, безстрашні або просто найбільш практичні, прокладають собі дорогу з нижчих ступенів соціальних сходів угору [154, с. 184].

Але, до тих пір, поки правляча еліта може виконувати функцію самовідтворення, вона має можливість повноцінно панувати в суспільстві. Причому під самовідтворенням розуміється не природне продовження роду членами еліти, а здатність укорінити й передати наступникам засади, цінності і норми правлячої еліти. Як тільки даний механізм виробляє свій потенціал, відразу з'являються передумови подальшої зміни володарюючого шару. У даному аспекті безперечний інтерес становить теорія циркуляції еліт, яку сформулював В. Парето.

Теоретичну основу концепції Вільфредо Парето складає закон “одноманітності”, повторюваності вірогідних подій, які утворюють різного роду закономірні циклічності. Їх прояви спостерігаються в економіці, моральній, релігійній і, головне, політичній сферах суспільного устрою.

Циклічний характер розвитку будь-якого суспільства, згідно з В. Парето, створює динамічну рівновагу, яка сприяє ефективному функціонуванню.

Використовуючи психологічний підхід в аналізі суспільства і політики, В. Парето визначив еліту за її вродженими психологічними властивостями. Головна ідея в понятті “еліта”, за його трактуванням, – це перевага розуму, характеру, спритності тощо. Дослідник виділяє у політичному процесі два типи еліт: еліта “левів” та еліта “лисиць”. Розрізнення двох засобів управління – сили і хитрощі – це парафраза знаменитого зіставлення Н. Макіавеллі левів і лисиць [4, с. 453]. Розвиток суспільства відбувається через періодичну зміну, циркуляцію цих типів еліт.

В. Парето уявляє собі суспільство у вигляді піраміди з елітою на вершині. Найбільш обдаровані з “низів” піднімаються вгору, поповнюючи ряди правлячої еліти, члени якої у свою чергу, деградують і опускаються вниз, у маси. Відбувається “циркуляція або коловорот еліт” – процес взаємодії між членами гетерогенного суспільства. На думку дослідника, найбільш важливе історичне явище – це життя і смерть правлячої меншості, або – якщо скористатися інколи використовуваним ним терміном – аристократії. *Історія*, – згідно із знаменитою формулою В. Парето, – це *кладовище аристократії* [127, с. 66]. Суспільна історія є історія спадкоємності привілейованої меншості, яка формується, виборює, досягає влади, користується нею і приходить у занепад, щоб бути заміненою іншими меншинами. Цей феномен нових еліт, які в ході безперервної циркуляції виникають з нижніх шарів суспільства, досягають вищих шарів, розцвітають, а потім приходять у занепад, руйнуються і зникають, є одним із наслідків історії, який необхідно враховувати для розуміння великих історичних рухів [4, с. 453].

Оновленню правлячої еліти сприяє соціальна мобільність. Чим більше “відкритий” правлячий клас, тим більше він здатний зберегти своє панування. І навпаки, чим більш він замкнутий, тим сильніша тенденція до занепаду. Правлячий клас, на думку В. Парето, відновлюється не лише чисельно, але, що важливіше, і якісно: завдяки сім’ям з нижчих класів. Вони приносять з собою енергію, але при цьому правлячий клас відновлюється, хоча втрачає своїх членів, що найбільше деградували [127, с. 66]. Тим самим розумне співвідношення у складі еліт кращих людей як з нижчих, так і вищих шарів суспільства, створює найбільш стабільну економічну структуру та найбільш стійкий політичний режим.

Проте уявлення про демократію на деякий час (у XVII – XVIII ст.) розійшлися з уявленнями про ліберальну конституційну державу (з виборним представницьким урядом, свободою економічного та політичного вибору), щоб знову зійтися у XIX ст. у концепції ліберальної представницької демократії. Демократія вже розглядається не як та або інша форма народного правління, а, перш за все, як система відбору політичних еліт і політичних лідерів у рамках певних електоральних механізмів “масової політики”. Основи подібного розуміння демократії були закладені М. Вебером ще на початку XX століття. Еліта, згідно його трактування, – це шар професійних політиків, котрі мають довіру народу. Еліта через систему виборів залежить від населення, а тому прагне завоювати симпатії тих, ким керує. Німецький науковець обмежив форми політичної участі мас лише виборами, оскільки не вірив у можливість існування мудрого народу. За теорією М. Вебера, будь-яка людина, наділена видатними рисами і при певному везінні може увійти до еліти. Але стимулює і задає канали рекрутування цим людям держава, форма панування, яка постійно міняється в результаті сумісних дій людей, зокрема тих, які складають еліту.

М. Вебер розрізняє тих, хто живе “для” політики, і тих, хто живе “за рахунок” неї. На думку ученого, якщо державою або партією керують люди, які живуть виключно для політики, а не за рахунок політики, то це означає “плутократичне” рекрутування політичних керівних шарів [19, с. 655]. Обираючи політичну кар’єру, стаючи на службу колективу, “діловий підприємець” або “слуга закону” зазвичай припиняє свою діяльність. Через численні вирази в праці М. Вебера “Політика як покликання і професія” прямо або побічно розкривається суть політичної і бюрократичної еліти. Еліта – це члени “штабу управління”, “приватні носії управлінської влади”, “станові функціонери”, “великі візирі”, “вишколений шар посвячених”, “гуманістично освічені державні діячі”, “партійні вожді”, “політичне керівництво”, з чого виходить, що вчений віддає політичній і бюрократичній еліті функцію керівника та наділяє її певною кваліфікацією і владою.

Засоби формування політичної еліти вивчав учень та ідейний спадкоємець М. Вебера *Карл Мангейм*, який говорить уже саме про демократичні еліти. Учений вважає, що демократія характеризується не відсутністю елітарних страт, а швидше, новим способом формування еліт і новою самосвідомістю еліти. Демократична еліта походить з

народу, тому вона щось значить для нього. У сучасному ж суспільстві, на думку дослідника, формування еліт набуває три основні форми:

- 1) *бюрократичне просування*;
- 2) *нерегульована конкуренція*;
- 3) *класовий вплив* [101, с. 192].

Люди, що досягають елітарних позицій, значно розрізняються між собою залежно від того, який з цих трьох механізмів забезпечив їх висування.

Бюрократичний тип формування еліт віддає перевагу методичним працівникам, які в будь-якій ситуації діють відповідно до існуючих розпоряджень. Їх кругозір обмежений правилами й інструкціями; людей, що виявляють широку цікавість і схильність до імпровізації, обходять при висуванні. На противагу систематичній та заздалегідь запланованій процедурі бюрократичного висування конкурентна боротьба за лідерство на політичній арені, як, наприклад, у парламентах ХІХ ст., протікає стихійно. Суттєвою для претендентів на політичне висунення у цьому середовищі була не компетентність у певній вузькій сфері, а широкомовні популістські заклики та особиста привабливість.

З розвитком класових партій у ХХ ст. політичний успіх став залежати меншою мірою від особистої привабливості та більшою – від стану партійної системи. Не особиста обдарованість індивіда, а сила групи, що представляється ним, – основа висунення на позиції політичної еліти [101, с. 192]. Треба підкреслити, що К. Мангейм вважав відмінності між демократичними і недемократичними методами формування еліт саме у широті бази, на якій проводиться відбір кандидатів.

У ракурсі наближення “ситуації Постмодерну”, поширення рис нового інтелектуального клімату, особливостей самосвідомості нової епохи, де провідними елементами світосприйняття є релятивізм і плюралізм (цінностей, критерії науковості та правди) постулюється не тільки “плюралізація різних світів дискурсу”, а й плюралізація еліт, авторитетів, зміна ієрархії влади, засобів її легітимізації. За цих тенденцій елітні “групи впливу” вже не є беззастережними експертами, непохитними авторитетами в межах усієї спільноти. Інакше кажучи, плюралізація, розмивання станово-культурної структури, інститутів влади та авторитету спричиняються до невідвортної мультиелітності постмодерного суспільства. Найважливішою якістю еліт стало уміння

вести переговори, формувати коаліції, досягати згоди. Наукове знання, наукові технології, уміння запроваджувати їх у рішення стають найважливішою властивістю множинних еліт. В умовах плюралізації життєвих стилів еліти перестали виконувати роль незаперечних авторитетів, експертів. Як підкреслює харківський соціолог О. Куценко, межі елітних груп стали більш відкритими, інтенсифікувалися не тільки процеси міжелітного обміну, але і селекція представників еліти з вищого середнього класу, перш за все – професіоналів і менеджерів. Селекційні механізми вже поповнилися ситом високої освіти і кваліфікації [83, с. 87].

У другій половині ХХ ст. прихильники теорії “еліти заслуги” або “меритократії” М. Янг [212], Д. Белл [11], Дж. Гелбрейт [72] та ін. обґрунтовують новий принцип управління суспільством, який дозволяє усунути бюрократію і технократію, намагаються з’єднати елітаризм не тільки з демократією, але й з ідеєю соціальної справедливості, а також якісно іншими соціальними полями. Це суспільство є системою бюрократичних інститутів, якими ефективно керують кваліфіковані менеджери. Провідну роль при цьому відіграють “нові еліти”, які регулюють соціальні відносини науковим впливом. Ця корпоративна еліта фахівців виробляє політику та управляє нею. Центр влади зміщується від еліти власників капіталу до еліти фахівців, носіїв знань [72, с. 37].

Для американського суспільства, відзначає Д. Белл, характерні були три шляхи доступу до влади: власність, яка є основою добробуту і влади, технічні знання як основа влади і становища та політична посада, причому шлях до її досягнення лежить через організаційний апарат. Треба відзначити, що ці три шляхи доступу співіснують, частково збігаються і взаємно проникають один в одного. У постіндустріальному суспільстві саме технічні знання стають основним показником компетентності в конкуренції за досягнення посади і становища. Виникнення нових еліт, заснованих на уміннях і навичках, пояснюється тим фактом, що в сучасному постіндустріальному суспільстві знання і планування стали основними передумовами будь-якої організаційної діяльності [11, с. 486]. Дослідник називає постіндустріальне суспільство *меритократичним*. Еліта такого суспільства – це “вдосконалена” еліта, еліта компетентності, яка об’єднує найталановитіших представників суспільства.

На думку автора цієї роботи, меритократичний критерій виділення еліти на практиці є чисто нормативним. Правлячі групи, особливо в сучасній соціокультурній ситуації, не можна охарактеризувати як “кращі в усьому”. Критики цієї теорії справедливо зазначали, що зростання значення науки і перехід до іншого типу інформаційної цивілізації зовсім не означають переходу влади до вчених. Еволюція суспільства показала, що швидше нею оволодіють менеджери, тобто фактично новий тип бюрократії. Свобода одних обмежується або приноситься в жертву, щоб зробити інших рівними їм. Д. Белл стверджує, що ця тенденція веде до небезпечного посилення адміністративного втручання і бюрократичної влади в суспільстві [12, с. 145]. Клас професіоналів може стати вищим класом нового суспільства, але в самій його структурі відсутній потенціал для формування нового класу, як на основі корпоративних характеристик нового економічного класу, так і нового політичного класу, який претендує на владу [11, с. 501].

К. Леш і Р. Тоуні стверджують, що меритократія – це пародія на демократію. Соціальна рухливість не розхитує впливу еліт, а навпаки, допомагає зміцнити цей вплив, підтримуючи ілюзію, що таке забезпечується винятковими заслугами. Вона лише підсилює вірогідність того, що еліти користуватимуться владою безвідповідально – саме тому, що не багато обов’язків вони визнають перед своїми попередниками, як і перед співтовариствами, свою керівну роль вони привселюдно проголошують [94, с. 36].

Необхідно підкреслити, що для демократичних, плюралістичних політичних систем характерний уже відкритий тип рекрутування еліти. Відкритість еліти – характерна риса “відкритого суспільства” в тому сенсі, який вкладав у це слово К. Поппер. Дослідник вважав, що “відкрите суспільство” відрізняється від “закритого” перш за все тим, що у відкритому суспільстві існує конкуренція за статус серед його членів, “багато його представників прагнуть соціального піднесення, прагнуть посісти місця інших членів” [142, с. 126].

Цей тип рекрутування ґрунтується на відборі, який має вид чесного конкурсу, при якому вирішальними є особисті якості людини, її здібності, освіченість, етичні характеристики, а не “анкетні дані”, не її (або його батьків) соціальне становище, приналежність до певної соціальної групи (привілейованого стану, класу, національності або угруповання). Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні характеристики

будуть критерієм добору, еліта може стати асамблеєю кращих, гідних, тобто, як влучно зазначив професор Г. Ашин, істинною меритократією [6, с. 87]. Елементи такої моделі рекрутування можуть бути виявлені вже у давньому Китаї, де, як вже зазначалося вище, заміщення постів в апараті чиновників відбувалося на конкурсній основі; нині ця модель існує (принаймні, формально) в державах, які проголошують свою прихильність принципам конституційної демократії. У той же час слід зазначити, що моделі рекрутування еліт, які були розглянуті, є швидше “ідеально-типовими” (у веберовському розумінні) – у реальності існували та існують змішані типи рекрутування, які тяжіють до одного з описаних вище “ідеальних типів”. На думку П. Сорокіна, “навіть чи коли-небудь існували суспільства, соціальні шари яких були абсолютно закритими або в яких була б відсутня вертикальна мобільність...” [164, с. 377], так само як “ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з одного соціального шару в іншій здійснювався б без жодного опору” [164, с. 379].

Як відзначає політолог *О. Гаман-Голутвіна*, не існує однозначної залежності між типом суспільства як системи (відкрите/закрите) та формою елітної ротації: закритість суспільства від зовнішнього світу не має автоматичного свідчення закритого характеру елітного рекрутування [25, с. 100]. Так, незважаючи на те, що радянське суспільство було очевидно закритим, процесу елітного рекрутування в ранньорадянській період була властива відкритість через надто інтенсивну ротацію еліти з позаелітних шарів. Хоча на це були об’єктивні причини. Із знищенням старої дореволюційної еліти необхідно було створити нову радянську еліту з позаелітних шарів. І, навпаки, відкритість суспільства і плюралістичний характер елітної організації зовсім не стовідсотково гарантують аналогічний характер елітного рекрутування. Не можна категорично стверджувати, що для всіх демократичних політичних систем характерний тільки відкритий тип рекрутування еліти, а закриті рекрутування – частка авторитарних і тоталітарних режимів. І в сучасних демократичних країнах вихідці з вищих страт, що володіють грошима, соціальними зв’язками і можливостями для здобуття дорогої освіти, мають кращі стартові можливості для просування на елітні позиції. Так, у сучасних США можна виявити елементи закритого рекрутування еліти: елітні позиції легко зайняти WASP (білим, англосаксам, протестантам) і людям спроможним, ніж представникам соціальних низів або

національних меншин [147, с. 20]. Як справедливо відзначав американський політолог Г. Лассуелл, не можна абсолютизувати тезу про “рівний доступ до влади” в західних демократіях, просто там немає нездоланих бар’єрів на шляху рекрутування еліт [6, с. 87].

На думку автора монографії, саме формування еліти визначається не стільки абстрактним раціональним початком, скільки соціальними закономірностями. У політичній сфері формування еліти за принципом результативності є природним процесом, оскільки правляча верхівка більшою мірою йде на те, щоб абсорбувати найбільш здатних і перспективних діячів, навіть якщо вони з інших соціальних груп. Це вирішальним чином зв’язано з наявністю впливових протидіючих сил і пов’язаною з цим особливою зацікавленістю у створенні і збереженні широкої соціальної бази, зокрема за рахунок груп, які не є часткою правлячої еліти. Але відбір за принципом результативності відбувається не в усьому суспільстві, а тільки в його певній, вищій частині. Для того щоб досягти входження у правлячу еліту, необхідно вже володіти достатньо високими соціальними позиціями; певним ступенем матеріальної незалежності, відповідним рівнем і типом освіти, зв’язками і знайомствами в правлячих колах. Існує ще одна обставина, яка обмежує застосування принципу результативності при селекції у сучасному суспільстві. Результативність припускає не лише необхідні особисті якості, але й уміння оповістити про них тих, хто оточує, добитися відповідної суспільної оцінки. Таке уміння – це не обов’язково похідне від високої ділової кваліфікації. Сучасний розвиток ЗМІ та величезне значення реклами допомагає ці уміння перетворити на імітацію. Німецький соціолог В. Шлюхтер вважає, що зміна механізму відбору в результаті закономірностей, які властиві сучасному суспільству, так трансформує характер відбору, що мова повинна йти зовсім не про суспільство результативності [217, с. 247]. Норми, що конституують об’єктивний рівень вимог до селекції, не є результатом лише об’єктивних потреб соціальної системи. Вони формуються також під впливом суб’єктивних уявлень індивідів, які діють у даній системі.

Можна стверджувати, що незалежно від того, через які соціально-політичні передумови еліта приходить до влади, первинним завданням для неї все ж є встановлення дієвого механізму заповнення елітних позицій. Сучасні дослідники *Л. Селігман* [218], *Б. Рокмен* [176] та ін. виділяють дві тенденції відбору еліт у сучасних демократичних системах:

модель гільдій і антрепренерську. Укорінення однієї з цих систем не є результатом суб'єктивного довільного вибору, а обумовлене рядом чинників: якістю партійної системи, зрілістю громадянського суспільства, однорідністю політичної культури, реальним конституціоналізмом.

У процесі відбору еліти в системі гільдій характерним є високий ступінь інституціалізації. Важлива роль освіти доповнюється наявністю її спеціальної складової. Притаманний гільдійній системі поступовий шлях “на гору” передбачає також наявність невеликого, відносно закритого селекторату, який має тенденцію до відтворення характерних рис вже існуючої еліти.

Антрепренерська система відбору виходить з того, що індивідам, які прагнуть потрапити до еліти, необхідна не лише підтримка всередині управлінської системи, в якій вони розраховують робити кар'єру, але й поза цією системою. І вони знаходять таку підтримку (тобто спираються на ширший селекторат), а інерціальні сили організаційних норм меншою мірою гальмують їх просування до еліти.

За гільдійною моделлю здійснюється селекція бюрократичної еліти, а політична еліта рекрутується переважно за антрепренерською моделлю. Організаційна рутинна, традиційні методи та наступність є пріоритетним для бюрократичної еліти. В антрепренерській системі (у якій селекторат є більш широким) кандидатів на обіймання елітної позиції слід впливати не лише на осіб, які стоять “вище”, але й апелювати до впливових людей поза цією системою. Брак такої позиції суттєво знижує можливий потенціал кандидата, оскільки критерії селекції є різними й суперечливими. Важливою у просуванні “на гору” є можливість уникнути зтяжних бюрократичних сходинок і рутинних процедур. Лише в цій системі, зазначає Б. Рокмен, на вищий пост США міг піднятися колишній актор, який вступив у політику у віці 55 років [176, с. 74]. Антрепренерська система взагалі гармоніє з плюралістичною демократією, доповнює її та є її базовою “кадровою технологією”. На політичному ринку претендент в еліту поводить себе як підприємець: він “пропонує” себе як політичний товар в обмін на легітимацію своїх повноважень громадянами.

Можна зробити висновок, що в політиці немає математично вивірених, розрахованих систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну формулу рекрутування політичних еліт. Тому на практиці обидві системи відбору не існують у “чистому” вигляді.

Звичайно, недоліки однієї системи компенсуються запозиченням переваг іншої, але це також не гарантує високої якості такого поєднання. У президентських республіках щойно обраний президент сам формує свою “команду”, до якої нерідко входять функціонери відповідно до номенклатурних принципів відбору. Крім цього, на селекцію і соціальну результативність еліти значний вплив здійснює якість і тип освіти, соціокультурне середовище та інші чинники соціалізації, які діють по-різному в суспільствах з перевагою тієї чи іншої системи цінностей.

Стосовно сучасних концепцій формування політичних еліт, то їх основою, на думку автора цієї роботи, є все ж таки наукові розробки класиків теорії еліт Г. Москі та В. Парето. Болгарська дослідниця А. Крестева вважає, що циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає свіжу кров (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей та ідей). На думку вченої, циркуляція еліти відбувається в двох основних формах: як заміна однієї еліти іншою і як просування нееліти в еліту [76, с. 24].

Модифікацію теорії циркуляції еліт В. Парето здійснили сучасні американські дослідники *Дж. Хіглі* та *Я. Пакульські*, які виділяють чотири моделі циркуляції еліти: *класична, заміщувальна, репродуктивна, квазізаміщувальна*.

Класична циркуляція – це процес поступових змін у еліті. Цей тип циркуляції обширний і соціально глибокий (охоплює великі верстви еліти). Він визначається еволюційним характером оновлення еліти, призводить до появи та існування консенсусної еліти.

Заміщувальна циркуляція, як і класична, визначається широтою і глибиною, проте динамічніша та здійснюється примусовим шляхом. Типовий випадок – це повалення попередньої еліти і формування нової в результаті революції.

Репродуктивна циркуляція – водночас обмежена і поверхнева, і поступова та еволюційна. Елітна група відмовляється від старих доктринальних положень або значно їх змінює для того, аби залишитися при владі. Завдяки таких маневрам більшості представників еліти вдається зберегти владу і статус. Великих змін немає, але соціальний профіль еліти змінюється.

Квазізаміщувальна циркуляція відзначається найменшими змінами в еліті, їх раптовим і вимушеним характером. Відбувається поділ еліт,

наслідком чого є перевороти [100, с. 24]. Треба підкреслити, що в контексті даних моделей досліджує процеси циркуляції еліт політолог Л. Мандзій, яка вважає репродуктивну циркуляцію характерною саме для української політичної еліти.

Я. Пакульські, Я. Васілевіч розглядають теорію циркуляції еліт В. Парето саме в контексті циклічних переміщень метафоричних “лисиць” і “левів”, що призводить до глибоких політичних змін. Політичні цикли правління або “лисиць”, або “левів” соціологи співвідносять з економічними циклами зростання/експансії і стагнації/занепаду, а так само з циклами централізації (леви) і децентралізації (лисиці) державної влади [125, с. 25]. На думку автора цієї роботи, використовуючи цей критерій, можна говорити, що прихід “левів” в Україні пов’язаний з перемогою В. Януковича на президентських виборах 2010 р. та приходом його команди до влади.

Теоретичними розробками питань формування політичної еліти займаються, як російські дослідники: *Г. Ашин* [6], *О. Гаман-Голутвіна* [26], *О. Криштановська* [74], так і українські науковці: *Л. Мандзій* [98], *О. Новакова* [119], *В. Каспрук* [57], *В. Никулін* [116], *А. Ручка* [232] та ін. Але крім вивчення теоретичних питань з цієї проблематики, вітчизняні та російські науковці роблять спроби моделювання зарубіжних концепцій формування політичних еліт на місцеві умови процесу елітотворення.

Треба підкреслити, що взагалі не існує абсолютних моделей механізмів формування політичної еліти. На думку автора монографії, демократичне суспільство повинне було зробити найважливіший вибір: чи слід піднімати загальний рівень компетентності, енергії і прихильності широких мас або просто сприяти розширенню кола кандидатів для набору еліт. Сучасне розвинене суспільство обрало інший шлях – шлях створення для кожного громадянина можливостей досягти такого положення, яке дає йому право вважатися членом політичної еліти. Система відбору є демократичною лише тоді, коли рекрутування еліт не обмежене рамками якої-небудь замкнутої групи. Але навіть якщо таке рекрутування є демократичним в даному сенсі, можуть формуватися еліти, які розрізняються за своєю структурою і самосвідомістю залежно від певних аспектів методики їх рекрутування. В ідеалі сучасне розвинене суспільство повинне створити для кожного громадянина можливості досягти за допомогою каналів рекрутування такого положення, що дає йому право вважатися членом політичної еліти, або

можливість впливу/контролю на політичну діяльність парламенту й уряду держави.

1.3. Інститут виборів як демократичний механізм ротації політичних еліт

Сучасне українське суспільство має трансформаційний характер, що виражається як у змінах політичної системи, так і у змінах соціальних цінностей та норм. Модернізація політичної системи України, її структуризація здійснюється в рамках демократичних принципів устрою держави. Відбувається активний процес формування нової політичної системи, утворення якої в нашому суспільстві відбувається складно й суперечливо. На жаль, демократичного політичного досвіду наша країна практично зовсім не мала і тому найголовнішим завданням є побудова демократичної, правової, соціальної держави з ефективно діючим парламентом, професійним, сильним урядом, незалежними судовими органами – тобто з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову, з розмежуванням їх функцій.

Політична еліта відіграє важливу роль у перехідні часи, і часто питання про те, відбудеться перехід до демократичного режиму чи ні (і чим закінчиться цей перехід), вирішується у зв'язку з поведінкою еліти. Основним інститутом демократичних режимів та електорального процесу є вибори. На думку автора цієї роботи, інститут виборів – *це головний демократичний механізм за допомогою якого відбувається на регулярній основі процес рекрутування та ротації персонального складу правлячої політичної еліти і за допомогою якого виборці мають можливість впливу і контролю на політичну діяльність законодавчих та виконавчих органів держави.* В результаті виборів склад владної еліти змінюється відповідно до преференцій суспільства і влада адаптує свою політику відповідно до суспільних вимог. Але слід зазначити, що за відсутності дієвих демократичних механізмів контролю за діями еліти з боку виборців еліта може перетворитися на самостійного розпорядника політичної репрезентації.

Вивчення електорального процесу в Україні для політологів ще й досі лишається тим напрямком політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не в повному обсязі. Слід визнати, що у вітчизняній політологічній

науці поки що немає достатньої кількості спеціальних робіт, де б формування політичної еліти досліджувалося через призму виборчого процесу та акцентувалася увага на функції рекрутування політичної еліти інституту виборів. Хоча говорити про те, що ця проблема взагалі не розглядається в політологічному дискурсі, не доводиться. Наприклад, *С. Лисенков* розглядає вибори як “процес, в результаті якого певна сукупність людей, часто організована в політичні об’єднання, шляхом голосування формує державний орган або заміщує вакантну виборну посаду” [88, с. 24]. Політолог *С. Рябов* інтерпретував вибори як “демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий термін, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних громадян шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур” [150, с. 44]. *О. Хімченко* стверджує, що вибори є як “єдиний засіб, за допомогою якого навіть найбільш політично пасивні громадяни можуть давати практичну оцінку діям державних діячів. Вибори завжди інституціоналізують вплив громадянської думки” [190, с. 89].

Треба виокремити і низку статей та праць вітчизняних дослідників, присвячених проблематиці електорального процесу та інституту виборів. Харківський політолог доктор політичних наук *І. Поліщук*, розглядаючи поняття та складові фактори виборчого процесу як детермінанти розвитку сучасної політики, підкреслює, що “виборчий процес – це послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунання, рекламування та голосування за суб’єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними” [138, с. 143].

Соціолог *Н. Селютіна* вважає, що політичні вибори, на основі яких відбувається відбір та легалізація політичної еліти, є політичною складовою політико-адміністративної еліти. Науковець підкреслює, що сучасна система формування політико-адміністративної еліти зазнала суттєвих змін завдяки новому самостійному механізмові добору кадрів – виборам [157, с. 205]. Але дослідниця робить акцент на порівнянні останніх законів про вибори з метою дати оцінку динаміки розвитку законодавчої бази виборчого процесу в Україні.

Професор *О. Новакова* досліджує виборчий процес крізь призму розвитку сучасних механізмів легітимації влади. Політолог вважає, що “вибори в Україні перетворюються на ірраціональний процес, учасники якого спілкуються мовою умовностей: умовні і практично не виконуються передвиборчі обіцянки політиків, ефемерні самі політичні партії та блоки – учасники електорального процесу, нераціональним у більшості виглядає і сам вибір кандидата під час голосування, оскільки мотиви виборця не мають надійних, об’єктивних засад” [119, с. 100].

Цікавий підхід до виборів запропонував політолог *А. Купцов*. Виборчий процес в Україні дослідник аналізує в контексті теорії і практики політичного маркетингу. Згідно з цією теорією демократичні вибори – це змагання за певними правилами, які обов’язкові для всіх учасників, за контроль над ринком влади, а через нього над рештою сфер суспільства. Політичні партії виступають як конкуруючі підприємці, які пропонують виборцям-споживачам свої послуги за певну плату – голоси. Виборці вирішують, хто з кандидатів на посади в органи влади найбільше заслуговують отримати їх голоси на підставі власних критеріїв (цінностей і інтересів). Потім у визначений законом час вони здійснюють свій вибір і “наймають” на певний термін того або іншого політичного актора [81, с. 126]. Специфікою політичного маркетингу є те, що його можна застосувати тільки в умовах демократичного режиму і за наявності демократичних механізмів і процедур формування органів влади в державі. На думку автора цієї роботи, в Україні ця модель формування органів влади поки що не діє через слабкість і недорозвиненість цих демократичних механізмів.

Професор *О. Чемшит* розглядає вибори крізь призму реалізації базових потреб політичними агентами. Дослідник підкреслює, що прагнення до влади та її збереження притаманне лише політичній еліті. Вибори – це пряме втручання у владу “пересічних” громадян, коли є стійке незадоволення потреб у продукуванні та відтворенні життя і робочої сили. Задоволення первинних людських потреб у відповідних соціальних групах, на думку політолога, є умовою збереження демократичної визначеності політичного режиму [194, с. 20].

Політолог *О. Лозовицький*, розглядаючи виборчий процес як основу трансформації влади в сучасній Україні, підкреслює, що вибори слугують правовим механізмом реалізації суспільних санкцій або заохочень, замінюючи неформальні акції на кшталт революцій, заколотів,

демонстрацій тощо. Аналізуючи наслідки можливості громадян демократичним шляхом впливати на поведінку своїх правителів, вчений робить висновок, що “вибори – засіб контролю народу над суспільством, але водночас вони є засобом контролю народу над державою, що контролюється самою державою” [93, с. 86]. Але основну увагу в роботі дослідник приділяє саме аналізу виборчої системи в Україні, пошуку її оптимальної моделі.

Донецький політолог *К. Черкашин* основну увагу в дослідженні електорального процесу в Україні приділяє вивченню електоральної поведінки, яка сприяє політичній структуризації українського суспільства – консолідації соціальних груп з метою відстоювання своїх політичних інтересів; становленню повноцінної партійної системи – знаходженню партіями своєї соціальної бази. Саме ці процеси, на думку дослідника, є запорукою розв’язання хронічної й однієї з найбільш важливих проблем інституту виборів в Україні – слабого контролю діяльності владних органів виборцями. Аналізуючи останні парламентські вибори в Україні, дослідник визнає, що вибори стали одним з основних інструментів внутрішньополітичної боротьби [195, с. 23].

На думку автора цієї роботи, вибори залишаються найважливішим інституційним каналом політичної участі. Саме вони в сучасних суспільствах є рушієм соціальних змін, дієвим чинником формування політичних еліт, індикатором рівня демократичності політичної системи. Для цього дослідження є досить актуальним вивчення західних концепцій щодо природи інституту виборів як механізму ротації політичних еліт. Для перетворення виборів на один із найважливіших елементів політичної системи Заходу знадобилося понад двісті років боротьби демократичних сил. На жаль, наша держава не має такого досвіду.

Інститут виборів – невід’ємна та основна складова частина теорії демократії. Власне інститут виборів був запроваджений європейською цивілізацією. Мислителі і політики стародавньої Греції більше двох тисячоліть тому сформулювали такі базові поняття, як: “політична активність громадян”, “вибірність владних інституцій і посадових осіб”, “верховенство в суспільному житті закону” тощо. Першою класичною формою демократичної держави була Афіньська республіка. Можна виділити принаймні два види демократії. У ранній період (V ст. до н. е.) в Греції була розповсюджена “помірна” демократія. Тут провідну роль

зберігала аристократична еліта внаслідок існуючого принципу заміщення державних посад. Народ обирав лідерів із елітної групи, які відзначались багатством і знатністю. Для IV ст. до н.е. характерною стає “радикальна” демократія. В її основі була ідея безпосередньої участі всіх громадян в управлінні державою. Масові органи влади демосу (ради, народні збори, суди) мали переважну роль у виробленні і впровадженні політичних рішень [91, с. 17]. Основою нової концепції порядку стає ідея ісономії – рівної участі всіх громадян у здійсненні влади. Усі громадяни, наскільки різними не були б вони за походженням, матеріальним добробутом і родом занять, сприймаються як “подібні” і “рівні” один одному, як ті, що володіють однаковими правами участі у всіх аспектах суспільного життя. Але поступово, на думку англійського історика *Дж. Актона*, демократія перетворилася на охлократію, і мешканці Афін втратили своє місто, намагаючись керувати військовими діями за допомогою дебатів на ринковій площі [1, с. 112]. Інститут виборів не виконував безпосередньо свою функцію, оскільки в більшості випадків розподіл державних посад здійснювався за допомогою жеребкування, тобто випадково.

Таким чином, історично перша афінська демократія на певному етапі свого розвитку використовувала інститут виборів для рекрутування на керівні посади. І якщо спочатку вибирали з числа багатих і знатних, то надалі – з усіх, хто володів виборчими правами, усі громадяни мали рівні шанси бути вибраними на той чи інший пост. Вибори, за допомогою жеребкування, давали можливість пересічному громадянину принаймні один раз у житті отримати вищу посаду в державних органах. Але відсутність загальної рівності і недосконалість афінської системи призначення громадян на ті або інші посади не дозволяє нам стверджувати, що саме вибори в афінському суспільстві були одним з головних чинників зміни політичної еліти [66, с. 140].

В епоху Середньовіччя говорити про роль виборів як про важливий чинник в оновленні еліт не доводиться, оскільки еліта того часу була закритою. Хоча в середньовічних містах-республіках влада органів і посадових осіб міського самоврядування спиралася на правову базу, зміст якої полягає в конституюванні колективного вибору і волі всього повноправного населення міста. Але у Флоренції порядок обрання кандидатів у магістрати отримав назву “виборів за жеребкуванням” [48, с. 137]. У цій республіці виник політичний режим, який виключав з процесу голосування представників аристократії і міських низів. Маркіз де

Кондорсе вважає, що у республіках, де змішують в одне ціле вибір і жереб, прагнуть уникнути небажаних наслідків, пов'язаних із підкупом виборщиків [63, с. 79]. Характерними рисами виборчих процедур того часу були стихійність, недосконалість і певна примітивна форма.

Вибори носили становий характер. Наприклад, у Франції органом станового представництва виступали Генеральні штати, які були вперше скликані королем на початку XIV ст. і не мали чіткого представницького характеру: король сам скликав найтитулованіших дворян – так званих сеньйорів. Верхівка духовенства також особисто запрошувалася монархом. А щодо “третього стану”, то звичайно, тут проводилися вибори. Обрання представників від міст розглядалося як внутрішня справа міської влади, іноді обиралися всім населенням. У цілому ж, практично до самого кінця їхнього існування, компетенція Генеральних штатів залишалася невизначеною [198, с. 10]. Процес рекрутування та ротації набув характер самовідтворення.

У ході еволюції суспільних відносин відбувається криза, а згодом і занепад монархічного режиму. Установлення представницької форми правління означало радикальне підвищення значущості виборів, оскільки вони ставали найважливішим джерелом виникнення законодавчої, а в деяких країнах і виконавчої влади. У цей період часу інститут виборів остаточно набуває політичної форми. Розвиток міст, ускладнення соціальних взаємовідносин, поява нових шарів суспільства призвели до того, що народ не визнавав суспільства, організаційним принципом якого були успадковані привілеї. Привілеї, які відокремлені від здібностей і заслуг. У міру становлення і формування в Західній Європі буржуазного суспільства стали розвиватися ідеї лібералізму. Одним з принципів цієї ідеології є те, що *несправедливе правління “невибраних” – тих, хто здійснює владу на правах спадкоємності або завоювання – необхідно замінити правлінням “вибраних”*. Люди прагнули обирати тих, хто мав керувати ними, і вимагали права поставити своє сприйняття заслуг і спроможності на місце приписаних, самопроголошених заслуг. З погляду класичної теорії народного представництва, вибори є перенесенням влади виборців на вибраних. Таким чином, вибори були задумані як інструмент оновлення та добору в якісному значенні цього терміну. Наприклад, засновник лібералізму Джон Стюарт Мілль у своїх працях розробляв систему представницького врядування, за якої парламент

складатиметься “з самої еліти країни” [156, с. 496]. Однак минув час, і кількісний критерій узурпував місце якісного.

Р. Даль у своїй роботі “*Про демократію*” вказує на те, що на початок XVIII ст. у Європі виникли політичні ідеї і процедури, яким було призначено стати найважливішими елементами пізніших демократичних інститутів і поглядів. Під впливом сприятливих умов і обставин у ряді європейських регіонів – перш за все у Скандинавії, Фландрії, Нідерландах, Швейцарії, Англії – створювалися народні зібрання, на яких вільні люди могли (до певного ступеня) взяти участь в управлінні країною. Оскільки первинні збори вільних людей не могли охопити такі крупні адміністративні утворення, як: місто, регіон або ціла країна, то не обхідність вироблення узгоджених рішень потребувала створення системи представництва в органі, який завідував збором податків і законотворчістю. Разюча відмінність від процедури, що існувала в Афінах, полягала в тому, що система представництва забезпечувалася не призначенням за жеребкуванням або випадковим відбором, а виборами [38, с. 27]. У масштабах країни, нації, національної держави виконання волі вільних громадян вимагало створення виборних представницьких законодавчих органів або парламентів. Родоначальником парламентів усіх демократичних країн Західної Європи є Англія. Парламент у цій країні існував вже з XIV ст., але тільки після ухвалення “Білля про права” (1689 р.) він остаточно набуває законодавчих функцій. Державі, правда, знадобилося понад два століття для демократизації парламенту, що спершу більше нагадував середньовічне зібрання представників вищих верств, ніж сучасний законодавчий орган. Але саме із цього часу починається відлік представницької демократії [143, с. 83]. Треба відзначити, що на початку XVIII ст. історично виникають і перші політичні партії у Західній Європі. Це той важливий елемент, який зв’язує виборців з представницькими органами країни.

Інститут виборів ще не став демократичним механізмом ротації політичних еліт, проте і говорити про діючу схему демократії “*виборці – вибори – партії – парламент*” у той час передчасно. *По-перше*, навіть ті країни, в яких існували збори і парламенти, були ще далекі від дотримання мінімальних демократичних норм. Парламенти не виступали як рівноправний партнер монарха, лише через сторіччя контроль над королівськими міністрами перейшов від короля до парламенту. Парламенти самі були оплотом привілеїв, особливо в тих палатах, де

засідали представники аристократії й вищого духовництва. Представники ж, вибрані “народом”, мали, в кращому разі, частковий вплив на процес законотворчості.

По-друге, вибори проводилися, але число виборців, які мали право голосу, було досить обмежене. Треба підкреслити, що вільними людьми вважалися тільки чоловіки. Половина всього дорослого населення була усунена від участі в політичному житті. Проте ці обмеження стосувалися й чоловіків, причому їх більшої частини. Ще в 1832 р. у Великобританії право голосу мали лише 5 % населення старше двадцяти років. У тому ж році в результаті запеклої боротьби вдалося надати виборчі права 7% населення. І лише у 1931 р. тут було реалізовано загальне виборче право [38, с. 29]. У США цей процес, що почався у середині XIX ст., завершився в останній чверті XX ст. наданням передостанньою 26-ю (із 27) поправкою до Конституції виборчих прав громадянам, які досягли 18-річного віку [143, с. 95].

По-третьє, аж до XVIII ст. демократичні ідеї і погляди не зустрічали широкого схвалення або хоч би достатнього розуміння в суспільстві. У всіх країнах логіка рівності була переконлива лише для небагатьох вибраних. Не існувало розуміння того, які політичні інститути потрібні демократичній республіці. Політичні партії піддавалися чи не загальному засудженню і вважалися небезпечними, такими, що породжують у суспільстві розкол і розбіжності, підривають існуючий лад і стабільність, і тому є шкідливими для суспільства [38, с. 87].

Розвиток демократичних ідей і процедур залежав від наявності певних сприятливих умов, що на той час ще не виникли. Існуючі привілеї підтримувалися за допомогою антидемократичних урядів, а відбір політичних еліт мав закритий характер самовідтворення. Проте з часом умови політичного життя, насамперед розмір і тип тієї політичної одиниці, до якої застосовувалися демократичні методи врядування, змінилися. Визначальними суб'єктами міжнародних відносин стають суверенні, територіально організовані політичні одиниці – національні держави. Уявлення про демократію на деякий час (у XVII – XVIII ст.) розійшлися з уявленнями про ліберальну конституційну державу (з виборним представницьким урядом, свободою економічного та політичного вибору), щоб знову зійтися в XIX ст. у концепції ліберальної представницької демократії. Характерні риси цієї концепції такі:

- представництво народом своєї суверенної влади не через безпосередню участь у прийнятті рішень, а тільки через обрання своїх представників, насамперед у законодавчій структурі;

- узаконеність опозиції і конкурентність у боротьбі за здобуття владних позицій, що безпосередньо впливають з плюралізму та боротьби інтересів як рис сучасної демократії;

- гарантія прав і свобод людини, які забезпечують ступінь особистої свободи, якої не знала антична демократія і якої не могла дати громадянам полісів їхня участь у прийнятті рішень;

- широке громадянство і високий рівень участі населення в політиці, які передбачають максимальне зниження або й зняття цензів (майнового, вікового, статевого, освітнього, осілості) і залучення раніше суспільно пасивних груп населення до громадянської участі [122, с. 28].

Один із класиків політичної теорії Г. Моска зазначав, що визначальною умовою існування представницької, ліберальної моделі є відкритість та оновлення еліт, насамперед шляхом ротації внаслідок демократичних виборів. Вчений визнає, що вибори – один із способів ротації еліти, але якість еліти та її склад – це інше питання. “Кандидати, що досягають успіху в демократичних виборах, майже завжди ті, хто володіє вказаною вище політичною силою, найчастіше спадковою. В англійському, французькому та італійському парламентах часто можна бачити синів, онуків, братів діючих і колишніх членів парламенту та депутатів” [112, с. 193]. У майбутньому на проблему якості еліти звернув увагу представник „демократичного елітизму” Дж. Сарторі. Учений вважав, що *сучасна демократія повинна здійснювати не тільки вибір (елекцію) політичних еліт, але й їх відбір (селекцію), тобто нести в собі не лише кількісні, але й якісні конотації* [156, с. 527].

Таким чином, суть представницької моделі демократії полягає у делегуванні владних повноважень від народу групі довірених осіб, які здійснюють владу від його імені та в його інтересах. Вибори стають найважливішою ознакою демократичного ладу і всі першоелементи демократії поєднуються і втілюються з відповідною повнотою саме у цьому політичному інституті. Інститут виборів стає важливим інструментом для досягнення політичної влади в країні. Яскравий приклад цьому – створення Т. Джефферсоном та Д. Медисоном першої в США виборчої партії, яка спиралася на підтримку народу і яка допомогла

в перемозі з політичними опонентами. Поступово вибори та партії робляться головними чинниками, що впливають на зміну еліт у країні.

Еволюція розвитку людського суспільства призвела до того, що ідеальною моделлю будь-якої держави стала ліберальна демократія. Треба підкреслити, що демократія тільки деякий час була популярна та користувалася настільки ж гучною славою, якою користується сьогодні. Широку популярність і привабливість вона знайшла лише не більше ста років тому. На думку Д. Хелда, революції в країнах Центральної і Східної Європи у кінці 1989 і на початку 1990 рр. стимулювали атмосферу загального тріумфування. Ліберальна демократія проголошувалася агентом “кінця історії” і, на думку Ф. Фукуями, в ідеологічному конфлікті повинен був перемогти універсальний демократичний розум. До багатьох питань політики підходять від імені демократії, і все зростаюче число країн потрапляє в демократичне переплавлення [189, с. 278]. Але упродовж усього ХХ ст. демократія стала поняттям, яке вмістило в собі універсальний і всеохоплюючий зміст, систему поглядів та ідеологію.

У ХХ ст. демократична теорія вже особливо зосереджується на організаційному і культурному контекстах демократичних процедур та на впливі цих контекстів на функціонування “правління більшості”. Американський політолог С. Хантінгтон говорить про те, що в середині ХХ ст. у ході дебатів про сенс слова “демократія” виділилися три основні підходи. *Демократія як форма правління почала визначатися виходячи або з джерел влади уряду, або з цілей, яким уряд служить, або з процедур його утворення* [188, с. 16]. Дослідник вважає, що при визначенні демократії з питання про джерела влади або цілі уряду виникають двозначність і неточність, які створюють серйозні проблеми. Процедурне визначення демократії допомагає вирішити ці проблеми. В основу поняття “процедурна демократія” покладено розуміння демократії насамперед як процедури обирання народом політичних лідерів через систему виборів, базованих на принципі конкуренції. Один з апологетів процедурної демократії американський соціолог Й. Шумпетер розрізняє “класичну” теорію демократії, що спиралася на ідеї “волі народу” як джерела влади й “загального блага” як її цілі, та “нову” теорію демократії. Остання – це, передусім, демократичний метод або інституціональний механізм прийняття демократичних рішень, який означає, що індивіди здобувають політичну владу за допомогою конкурентної боротьби за голоси виборців [208, с. 334]. На практиці це означає, що сучасна

демократія в підсумку зводиться, перш за все, до виборів, де й реалізуються такі її характеристики, як конкурентність і участь народу. Але щойно вибір зроблено, починає діяти управлінський механізм влади, побудованої відповідно до засад виконавчої ієрархії.

Після Другої світової війни якийсь час йшли дебати між тими, хто визначав демократію в класичному дусі за джерелом або метою і зростаючим числом теоретиків, які прийняли на озброєння процедурне поняття демократії за методом Й. Шумпетера. Цей метод переміг, і на думку С. Хантінгтона, в наукових колах почало превалювати прагнення до того, щоб у слові “демократія” було менше сенсу гасла і більше здорового глузду [188, с. 17]. Треба підкреслити, що шумпетеровська лінія найчіткіше сформулювала базові та більш реалістичніші положення посткласичної демократичної парадигми, згідно з якою демократія – *це не спосіб правління більшості, але, перш за все, спосіб визначення, хто буде правити і – в більш загальному плані – з якою метою.*

Сьогодні модерне розвинене суспільство має елітарний характер. Соціологічні дослідження, проведені в західних країнах у 90-х р. ХХ ст., підтверджують той факт, що в політичному житті бере активну участь лише незначна кількість громадян. Близько 5 % громадян перебуває в політичних партіях; приблизно таке ж число осіб, що мають право голосу, контактує з політичними діячами; 90 % громадян не займаються будь-якою політичною діяльністю, окрім епізодичної участі у політичних виборах. Опитування показали, що тільки десята частина виборців має високий рівень постійного інтересу до політики, тоді як приблизно половина до неї байдужа і не бере участі ні у виробленні, ні в реалізації політичних рішень [47, с. 126].

На думку автора цієї роботи, сьогодні у демократичних країнах, швидше за все, може йти мова саме про формування підготовленої, ефективної правлячої політичної еліти, що носить відкритий характер, і підконтрольна суспільству. Підконтрольність можлива і за допомогою виборів. Тому на перший план у сучасних демократіях виходять вибори. Наявність цього інституту дозволяє нам говорити про відвертість еліти та її підконтрольності з боку виборців. За будь-яких обставин керувати державою, на думку прихильників цієї концепції, мають еліти на основі законів і чітко визначених процедур (конкурентності, чесних виборів, проведення дебатів з ключових питань політики тощо). Демократичні процедури повинні визначати також міру та форми участі пересічних

громадян у політиці (переважно зводючи їх до участі у виборах). Таку позицію прихильники елітарної демократії пояснюють необхідністю уникнути ірраціональних впливів невідготовленого до врядування народу. Легітимація та ротація політичної еліти відбувається саме через вибори. Соціолог Й. Шумпетер підкреслює, що в політичному житті, як і в економічному, теж завжди існує конкуренція за прихильність народу і вибори є практично єдиним доступним методом боротьби для суспільств будь-якої чисельності [208, с. 336].

Американський політолог Д. Хелд вважає, що окрім концептуальної схеми “елітизму змагання” у варіанті Й. Шумпетера, при якому єдиним критерієм демократії є заміщення і ротація урядових посад на основі вільних і справедливих виборів, існує плюралістична модель “поліархії” Роберта Даля, в рамках якої основними вимірами політичного режиму є “змагальність” та “участь”, а основним індикатором демократії – набір політичних прав і свобод [29, с. 56]. Для поліархії життєво важливо, щоб особи, які наділені вищою владою ухвалювати колективні рішення, відбиралися шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, в ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення [38, с. 85]. За класичним визначенням С. Ліпсета, демократія в багатоскладовому суспільстві “є політичною системою, яка забезпечує постійні конституційні можливості для заміни правлячих осіб. Вона є соціальним механізмом для вирішення проблеми ухвалення соціетальних рішень серед конфліктуючих груп інтересів шляхом надання можливості максимально більшій частині населення впливати на ці рішення через вибір серед альтернативних суперників, які виборюють державні посади” [185, с. 57].

Можна зробити висновок, що формування політичних еліт – груп осіб, які становлять меншість, але мають значні можливості впливу на ухвалення і здійснення владних рішень – є об’єктивним результатом процесу суспільного розвитку. Політичні еліти існують у кожному суспільстві, хоча способи їхнього рекрутування, ротації та функціонування відрізняються залежно від суспільно-політичного ладу. Для демократичного суспільства характерне все ж таки існування кількох політичних еліт з різноманітними інтересами. Спосіб відбору та ротації політичних еліт в демократичних країнах – це вибори. Кожна правляча еліта отримує від народу мандат на використання публічної влади лише на певний термін. У разі, якщо наслідки або форми діяльності цієї еліти не

задовольняють народ, він під час чергових виборів може повністю або частково позбавити еліту доступу до апарату публічної влади.

Вибори в сучасному демократичному суспільстві є багатограним явищем. Вони не зводяться тільки до голосування та обрання кандидатур, яких висувають до складу представницького органу влади або на заміщення певної посади. Як справедливо відзначав *Р. Майєр*, у загальнонаціональному масштабі вибори – це наймасовіший процес, який знає право [33, с. 125]. Дійсно, “народ” ліберальної демократії набув таких якостей, які дозволяють йому повніше й ефективніше впливати на владу. Це народ, що складається з людей, різноманітні інтереси яких визнано законними, чим фактично реабілітується їх людська природа. Це є підосновою плюралізму, що становить, у свою чергу, “живу душу” ліберально-демократичного устрою влади, де вибори є основою цього устрою. Але з іншого боку, це вже народ, що є складноструктурованою спільністю, що являє собою не просто суму індивідів із різноманітними інтересами, ряд соціально-демографічних спільнот і трьох-чотирьох поколінь, а й багато соціальних страт, інтереси яких артикулюють і захищають політичні партії, корпоративні об’єднання, громадські рухи, а також різні асоціації та громадські організації [143, с. 98]. Групи, що складають народ, конкурують між собою за владу. У таких умовах роль демократії – урахувати і стимулювати різноманітність, надавати громадянам можливість об’єднуватися, відверто виявляти свої думки за допомогою виборів, а головне – забезпечувати рішення, які б урахували баланс інтересів різних груп. На думку російського вченого *О. Салміна*, держава у таких випадках – не тільки асоціація індивідів, а й асоціація асоціацій – *communitas communitatum* [153, с. 161]. Демократія стає складною, сказати б, багаторівневою, тому що у плюралістичному суспільстві „присутні” не тільки індивіди, а й групи. Ці групи мають високий рівень знань. Вони добре організовані, активні політично. На думку автора цієї роботи, можна говорити про фактичну нерівність суспільних груп, але західні держави значно просунулися в цьому плані вперед шляхом вирівнювання життєвих шансів, у тому числі шансів на входження до політичної еліти за допомогою політичних виборів.

Р. Даль підкреслює, що хоча вибори та політична конкуренція і не встановлюють правління більшості, але вони значною мірою збільшують розмір, кількість і різноманітність меншин, чиї переваги обов’язково беруться до уваги політичними лідерами при здійсненні політичного

курсу. Ситуація змагання політичних еліт за електоральну підтримку мас, зрештою “допомагає сформувати скоріше стан взаємовпливу еліт і мас, ніж стан одностороннього панування еліт” [39, с. 40]. Перефразовуючи фразу І. Шапіро, що “кожній групі відповідає свій інтерес, кожному інтересу – група” [197, с. 19], можна говорити, що *кожній групі відповідає своя еліта і навпаки*. Плюралізм передбачає більше можливостей для громадян у здійсненні своїх політичних прав, як обирати, так і бути обраними. В. Меркель і А. Круассан, виходячи з трьох вимірів – політична участь, політична конкуренція і конституційний вимір, розробили шість параметрів, на основі яких можна визначити демократію [214, с. 361–362]. Один з них – це доступ до панування: яким чином інституціонально регулюється доступ до політичного панування? У демократіях доступ до панування відкритий та інституціоналізований завдяки ефективним гарантіям загального, рівного, таємного, вільного (пасивного й активного) виборчого права. Вибори повинні забезпечувати реалізацію “рівності по вертикалі”, пропорційно заслугам і гідності кожного. Саме даний інститут є дієвим механізмом ротації політичних еліт у демократичному суспільстві. *Вибори – засіб, за допомогою якого маси можуть змусити еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення.*

У 70–90-х рр. ХХ ст. ряд американських і західноєвропейських політологів зробили фронтальну атаку на плюралістичну концепцію політичної структури західноєвропейських країн. Вони ставлять під сумнів, зокрема, початкове положення плюралізму про те, що індивід у капіталістичній системі може впливати на політику держави, беручи участь в організаційних групах. Тому населення сучасних демократичних країн інкорпороване в численні групи та організації. Дослідження політологів Г. Алмонда і С. Верби показали, що, наприклад, у США тільки 1 % опитаних заявили, що сподіваються впливати на ті або інші рішення уряду через свою участь у діяльності партій. Лише незначна меншість “мислить термінами плюралізму” [5, с. 302].

У 1981 р. вийшла робота американських політологів Т. Дая і Л. Зіглера “*The Irony of Democracy*”. В російському перекладі їх “Іронія демократії” отримала назву як “Демократія для еліти”. Книга Т. Дая і Л. Зіглера супроводжується характерним підзаголовком: “Вступ в американську політику”. Певна незвичність даної роботи полягає в тому, що книга не ґрунтується на плюралістичній ідеології, що само по собі для

американської політичної науки все ж таки велика рідкість. “Іронія демократії” полягає, на думку політологів, у тому, що саме еліти, а не маси, найбільшою мірою є втіленням демократичних цінностей. Демос же є носієм авторитарних, екстремістських і антидемократичних тенденцій. Тому для послідовної реалізації власних принципів і для міцної стабілізації демократія повинна певним чином обмежити й понизити ступінь безпосереднього залучення громадян у процеси вироблення, ухвалення і реалізації політичних рішень. Небезпека для такої реалізації, на думку учених, виникає не стільки з боку окремих кланів, які акумулюють у своїх руках різні джерела і ресурси влади (як вважають плюралісти), скільки, і перш за все, йде з боку мас. Тому іншою великою “іронією демократії”, вважають Т. Дай і Л. Зіглер, є те, що саме маси, а не еліти, становлять головну небезпеку для демократичного порядку [185, с. 60].

Схожих поглядів дотримується *П. Бахрах*. Аналізуючи поведінку мас в умовах американської демократії, учений вважав, що поширена прихильність суспільства фундаментальним нормам, які лежать в основі сучасного демократичного процесу, розглядалася теоретиками класичної демократії як невід’ємний елемент виживання демократії. Сьогодні ж політологи схильні відкидати цю точку зору. Вони діють так не лише із-за сумнівів у прихильності “нееліт” свободі, але також і тому, що зростає переконаність, що “нееліти” здебільшого надихаються в політичних питаннях елітами. Емпіричний висновок про те, що поведінка мас, зазвичай, є реакцією на позицію, пропозиції і образ дій політичних еліт, додатково підтверджує точку зору, що відповідальність за збереження „правил гри” лежить на плечах еліт, а не народу [9, с. 75].

Роль виборів звужується до мінімуму. При цьому абсентеїзм, який характерний для постіндустріальних суспільств, і відмова звичайного виборця від політичної інформації зменшують значення виборів як механізму ротації політичних еліт. На думку Т. Дая і Л. Зіглера, „вибори – це символічний захід, який допомагає прив’язати маси до встановленого порядку шляхом створення у них відчуття, що вони грають яку-небудь роль”. Усі сучасні політичні системи проводять вибори. Усі політичні режими, на думку політологів, прагнуть прив’язати маси до існуючої системи за допомогою символічних заходів, які створюють видимість їх участі, щоб забезпечити правлячому класу видимість законності. Безумовно, демократичні уряди більшою мірою забезпечують законність;

демократичним способом обрані посадові особи можуть стверджувати, що їх діяльність на своєму посту законна і що законів, які вони ухвалили, слід дотримуватись, бо народ брав участь у виборах [36, с. 140].

Американський політолог *Ф. Шміттер* відзначав, що розхоже визначення демократії зводить її до регулярних виборів, які треба чесно провести, а потім чесно підрахувати голоси. Цей хибний погляд названо “електоралізмом” – вірою у те, що саме політичні вибори самі собою здатні направити політичну активність у русло мирного змагання між елітами і легітимно наділити переможців законодавчою владою від імені суспільства [203, с. 82]. При цьому ігноруються як методика підрахунку голосів, так і інші способи маніпуляцій або тиску з боку переможців виборів. Незважаючи на те, що періодичні вибори дуже важливі для демократичної системи, вони лише дозволяють громадянам віддати перевагу одній із стратегій, запропонованих політичними партіями. У період між виборами громадяни можуть впливати на державну політику за допомогою інших інститутів: об’єднань за інтересами, громадських рухів, місцевих угруповань, професійних спілок і тощо. Усі ці форми є складовими частинами демократичної практики.

Американські політологи *Г. Алмонд* і *С. Верба* вважають, якщо немає якоїсь форми контролю за правлячими елітами з боку нееліт, то таку політичну систему навряд чи можна назвати демократичною. На думку дослідників, нееліти не здатні до ефективного самоврядування. Для того щоб політична система держави спроможна була розробляти і проводити якусь політику – має бути механізм, за допомогою якого урядовці наділялися б повноваженнями, які дозволяли б їм ухвалювати владні рішення. Електоральна система суспільства сконструйована так, щоб наділяти владою певну еліту на обмежений проміжок часу, а потім оновити її. При цьому забезпечується баланс між владою і відповідальністю: еліти отримують владу, проте ця влада обмежена самою періодичністю виборів – турботою про майбутні вибори в проміжках між ними та іншими як формальними, так і неформальними системами контролю [2, с. 124].

На думку автора цієї роботи, вибори дозволяють все ж таки масам ухвалювати вирок про минуле своєю політичною поведінкою. Виборці мають у своєму розпорядженні резерв впливовості. Більшість громадян у країні не є постійними учасниками політичного процесу, це реальна дійсність, але, кожен виборець вважає, що у разі потреби може

мобілізувати своє звичне соціальне оточення в політичних цілях. Виборці користуються своїми могутніми санкціями, виходячи з ретроспективних міркувань. Вони оцінюють політика за результатами його минулої діяльності, знаходячи в ній особисте задоволення або незадоволення. У разі останнього у виборців є право і можливість переобрати цього політика. Ретроспективна оцінка виборцями політиків може впливати на поведінку тих, що перебувають при владі або заново обраних посадових осіб. Знаючи, що в день політичних виборів проводиться підбиття підсумків, обрані посадові особи прагнуть у поточний період справляти сприятливе враження на виборців.

Ф. Шміттер, який розглядає роль громадянського суспільства в демократії, вважає, що сучасна демократія – складна мережа інститутів з різноманітними каналами представництва та центрами владного ухвалення рішень [202, с. 19]. Найголовніша складова демократії – *громадянство*, на думку вченого, не зводиться лише до періодичного голосування на виборах. Громадянство може виражатися й у впливі на підбір кандидатів. Вибори в демократичних суспільствах є інструментом формування інститутів влади і персонального складу владних еліт. Відтак, *головною демократичною вимогою до виборчої системи має бути не лише технічне забезпечення свободи та прозорості виборів, а й надання виборцям як найбільшої можливості впливати на персональний склад владних еліт.*

Характерною ознакою сучасних розвинених демократій є не тільки збалансовані й чіткі демократичні процедури, але, насамперед, – засади, на яких ґрунтується демократична система суспільства. У ній демократичні процедури й інститути виконують інструментальну функцію, тобто є засобом реалізації, імплементації демократичних засад. Важливо наголосити, що вибори – це не тільки безпосередній вибір (“choise”) та оновлення (“rotation”), головним в них є обрання (“election”), делегування повноважень, наділення політичною владою, визнання вищої авторитетності за ватажком, лідером, якоюсь посадовою особою тощо. Це концентрація волі багатьох, їх зосередження в одному представникові, на відміну від призначення, яке здійснюється з волі однієї уповноваженої на це особи. Політичні вибори не зводяться тільки до голосування. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур з формування та ротації керівних органів у державі. Але, на жаль, поступово політичні вибори, у тому числі в Україні, зведені лише

до одного значення: простого акту голосування на виборчій ділянці. Крім обрання та оновлення, важливою характеристикою виборів є добір. Демократія має бути системою добору конкурентно обраних меншин. Замість того щоб вживати заходи, які спрямовані на удосконалення електорального процесу, підвищення політичної культури виборців, прикметою нашого часу стає винайдення політичних антитехнологій, призначених для того, щоб змусити проголосувати за кандидата в депутати, який не відповідає поняттям порядності, честі, діловитості, а має необхідний рівень лояльності до партійного вождя.

Висновки до розділу 1

У сучасній політичній науці існують різні підходи до розуміння суті і соціального призначення правлячої політичної еліти. При цьому не варто перебільшувати жодну із характерних особливостей еліти – ні її замкнутість і ворожість більшості суспільства, ні її безкорисливість у служінні суспільним інтересам, ні ступінь єдності еліти, ні гостроту існуючих внутрішніх суперечностей між різними її групами. Так або інакше, слід визнати правильними такі положення:

- у будь-якому високорозвиненому суспільстві існує соціальна та економічна нерівність і поділ на тих, хто управляє, і тих, ким управляють;
- шанси різних людей у суспільстві досягти успіху, зробити політичну або адміністративну кар'єру спочатку нерівні – набагато легше зробити це нащадкам еліти;
- оскільки все суспільство чисте фізично і через відсутність спеціальних знань не може брати участь в ухваленні політичних рішень – їх неминуче використає обмежене коло осіб;
- соціальна та економічна нерівність зберігається і при демократії, і далеко не завжди громадяни прагнуть брати участь в управлінні суспільством і здатні ефективно контролювати владу.

Сучасні теорії еліт показують нам, що панування політичних еліт – це дійсність сучасного суспільства. Але саме множинність еліт і їх конкуренція між собою і відрізняє сучасну демократію. У сучасному демократичному суспільстві влада розподілена між багатоманітними суспільними групами та інститутами, які шляхом прямої участі або тиску можуть впливати на ухвалення політичних рішень у своїх інтересах. За

таких умов головними суб'єктами політики є не еліти, а групи інтересів. До того ж існує конкуренція еліт, яка відображає економічну і політичну конкуренцію у суспільстві. Конкуренція еліт також робить можливою підзвітність еліт масам, попереджає формування єдиної елітарної групи, яка володарює.

Характер і якість правлячої еліти неминуче залежать від рівня розвитку (економіки, культури, громадянської самосвідомості та ін.) конкретного сучасного суспільства – ними визначається здатність громадян добитися від правлячого шару відповідності певним правовим і моральним нормам, реалізації суспільних, а не власних корпоративних інтересів.

Система формування політичної еліти надзвичайно важлива для політичної системи суспільства; вона може або забезпечувати більш-менш розвинені можливості доступу до влади всім громадянам, або обмежувати чи зовсім ліквідувати їх. Принципи формування правлячих еліт розрізняються від епохи до епохи. У традиційному суспільстві критерієм відбору до неї виступала родовитість (“еліта крові”); у індустріальному – розміри власності (“еліта багатства”); у сучасних постіндустріальних країнах – особисті досягнення, результативність (“еліта знань”). Необхідно відзначити, що в чистому вигляді перераховані принципи існують тільки абстрактно, в теоретичних моделях. На практиці вони поєднуються, і сьогодні соціальне походження, майнове становище, елітна освіта полегшують претендентам в еліту шлях угору.

Сучасна демократія характеризується не відсутністю елітарних страт, а швидше, новим способом формування політичних еліт і новою самосвідомістю еліти. У реальному суспільстві неможливе утопічне порівняння еліти і мас та з'являється необхідність перегляду принципів відносин “еліти – маси”. Елітарна демократія – це система, де вплив більшості довірено владі конкуруючих еліт. Формування еліти в суспільстві визначається не стільки абстрактним раціональним початком, скільки соціальними закономірностями. У політичній сфері формування еліти за принципом результативності є природним процесом, оскільки правляча верхівка більшою мірою йде на те, щоб абсорбувати найбільш здатних і перспективних діячів, навіть якщо вони з інших соціальних груп. Це головним чином пов'язано з наявністю впливових протиборствуваних сил та особливою зацікавленістю у створенні і збереженні широкої

соціальної бази, зокрема за рахунок груп, які не є часткою правлячої еліти.

Інститут виборів має тривалу історію, але свою головну функцію – відбір та ротація еліт – став виконувати лише з появою лібералізму. Характерна риса ліберальної демократії полягає у принципі: ніхто не повинен проголошувати себе сам за “кращого”, ніж будь-хто інший, бо це мають вирішувати громадяни. Отже, політичні вибори були задумані як інструмент добору як в кількісному, так і в якісному значенні цього терміна. Саме інститут виборів допоміг знайти консенсус у проблемі дихотомії “еліти – маси”. У сучасній демократії вибори є важливим механізмом формування та оновлення політичної еліти, а у якості селекторату виступають практично всі громадяни.

У ХХ ст. демократична теорія особливо зосереджується на організаційному та культурному контекстах демократичних процедур і на впливі цих контекстів на функціонування “правління більшості”. Після Другої світової війни стало домінувати процедурне поняття демократії. З 70-х рр. ХХ ст. теоретики все частіше почали проводити відмінність між раціоналістичними, утопічними, ідеалістичними визначеннями демократії з одного боку, та емпіричними, інституційними, процедурними – з іншого. Сучасна демократія у підсумку зводиться, перш за все, до виборів, де й реалізуються такі її характеристики, як конкурентність і участь народу.

У майбутньому, окрім концептуальної схеми “елітизму змагання” у варіанті Й. Шумпетера з'явилася плюралістична модель “поліархії” Р. Даля. Для модерного демократичного суспільства характерне вже існування кількох політичних еліт із різноманітними інтересами. Політичні еліти, які конкурують між собою, розробляють стратегії розвитку, що “затверджуються” народом за допомогою інституту виборів, а надалі реалізуються політичною елітою, яку підтримує більшість суспільства, за допомогою апарату публічної влади. У демократичному суспільстві політичні еліти можуть розглядатися як засіб реалізації влади народу.

Сучасні політичні вибори – масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур з формування та ротації керівних органів у державі. Але вибори не можуть бути зведені лише до одного значення: простого акту голосування. Демократія має бути системою добору конкурентно обраних меншин. У сучасному багатогранному світі, де домінує представницька демократія, політичні вибори вважаються найбільш

поширеним, доступним і прийнятним способом участі усіх громадян у формуванні й періодичному оновленні інституцій влади, в яких діє еліта.

Розділ 2. Перспективи реалізації демократичної моделі розвитку політичної еліти в Україні

2.1. Трансформація політичних еліт в Україні в контексті переходу від тоталітаризму до демократії

Теоретико-методологічний аналіз, проведений автором у першому розділі роботи, дозволяє констатувати, що політична еліта держави є атрибутивним та основним елементом трансформаційних процесів, які визначають характер сучасного українського суспільства. У зв'язку з цим дослідження ролі і місця політичних еліт України у політичному просторі уявляється найбільш перспективним саме в контексті аналізу категорії “трансформація”. Даний термін походить від латинського “*transformatio*”, що означає змінювати, перетворювати [162, с. 584]. Спочатку це слово використовувалося в техніці, застосовувалося у фізиці, математиці, а також у генетиці. Суспільні науки, які потребували нових виразів для характеристики процесів, що відбувалися у суспільстві, вживають це поняття з 50 – 60 рр. ХХ ст. для опису радикальних структурних змін. Воно виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації. І тому зміни, які протікають нині, наприклад у західних країнах (створення нових і розвиток старих інтеграційних союзів, уніфікація правових систем тощо), не можуть розглядатися як явища трансформації, це швидше еволюційні процеси, які акумулюють ті або інші суспільні потреби.

Соціосистема, що розвивається, прагне зберегти свою рівновагу. Проте в результаті наростання нерівнозначних і нелінійних відносин вона починає випробовувати внутрішні зміни, сума яких у певний момент перевищує допустиму для даної соціосистеми межу напруги. У цей переломний момент система змушена перейти поріг стійкості, і тоді стає неможливим передбачити, в якому напрямі піде подальший розвиток: чи стане стан соціосистеми хаотичним чи вона перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень впорядкованості і організованості [40, с. 10]. Трансформацію, яка охопила країни Східної Європи, можна визначити як системну, яка зачіпає весь спектр суспільного життя, політику, економічну і соціальну структуру, духовне життя.

Проблема вивчення політичних і суспільних трансформацій має істотне теоретичне і практичне значення для тих суспільств, що

знаходяться у процесі змін. Таким суспільством є й Україна. Для розуміння і дослідження процесів, що відбуваються у суспільстві, дуже важливо мати уявлення про його еліту. У цьому сенсі транзитне, точніше посткомуністичне, суспільство не є винятком. Тим паче, як інструмент для дослідження ми маємо не класову теорію, яка була фундаментом комуністичної ідеології, а теорію еліт. І розглядаємо суспільні зміни, такі, наприклад, як поява нових соціальних і економічних інститутів, здебільшого крізь призму діяльності правлячої та неправлячої еліт, крізь призму їх конфлікту.

Трансформація еліт – *процес кардинальних змін, які торкаються не лише персонального складу, а й структури внутрішньоелітних і мас-елітних взаємодій, ціннісно-нормативну й інституційну бази функціонування еліт* [116, с. 92]. Політична еліта в період трансформації є одним з головних акторів на суспільній сцені, оскільки за таких умов, як правило, не працюють базові суспільні інститути, і процес демократизації часто залежить саме від якості та мотивів дій політичної еліти. Процес формування політичної еліти є першочерговим завданням для держави, а особливо для посткомуністичних держав. Він є тривалим і навіть, за сприятливих умов, налічує багато десятиліть. У пострадянських країнах трансформаційний процес є надзвичайно складним, адже у них або не було традиції державотворення, або вона була перервана на цілі століття. Тому процес кардинальних суспільно-політичних перетворень тут збігся у часі з процесом побудови держави. Це означає, що і процес становлення національної політичної еліти відбувається у дуже складній, нетрадиційній ситуації. Трансформація еліти включає в себе не тільки прихід до влади контреліти, але й вагомі перетворення в середині самої правлячої еліти, зокрема домінування нового угруповання в середині правлячої еліти чи навіть прихід до влади вищого прошарку іншої соціальної групи. Трансформація еліти пов'язана із різкими змінами її ідеології і політичного курсу, змінами методів рекрутування еліти; іноді відбувається допуск в еліту представників контреліти [99, с. 171].

Треба підкреслити, що проблеми трансформації політичної еліти у перехідних суспільствах доволі широко висвітлюються у наукових дослідженнях. Літератури з питань перехідних режимів існує достатньо. На Заході проблему перехідних еліт розглядає як спеціальна школа так званої *транзитології*, так і інші вчені-дослідники країн, що переживають перехід до демократії: З. Бжезинський, У. Ростоу, Р. Даль, М. Макфол,

В. Банс, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Хантінгтон, Дж. Хіглі, Г. О'Доннелл та інші. Дослідники-транзитологи спеціалізуються на процесах переходу від недемократичних режимів до демократії в сучасну епоху. Сам предмет їхнього дослідження – вибір демократичних інститутів та процес їх “вживлення” у найрізноманітніші умови конкретних країн – спонукає цих дослідників акцентувати увагу насамперед на тому, як поводитися, що робити та наскільки підготовлена до цієї роботи політична еліта різних країн. Транзитологи підкреслюють важливість правильного вибору стратегії і тактики демократичних змін, послідовності та обґрунтованості рішень та дій людей, що ініціюють демократизацію, свідомий вибір ними тих чи інших моделей політичної поведінки, процедурних норм та організаційних форм нових політичних інститутів [122, с. 50].

У сучасній політологічній літературі досить таки часто використовується поняття “глобальні демократичні хвилі”, що визначає різноманітні процеси суспільно-політичних трансформацій суспільства, які відбуваються в різних регіонах світу і об'єднаних як самими спробами переходу від недемократичних форм правління до демократичних, так й деякими загальними факторами і обставинами. Хвиля демократичних перетворень, яка охопила посткомуністичні держави, і за висловом С. Хантінгтона, стала третьою хвилею світової демократизації [188], не могла обійти й Україну. Т. Карл і Ф. Шміттер у припущенні про “східноєвропейську винятковість” вважають, що зміни режимів в посткомуністичних країнах і спроби встановити там демократію повинні трактуватися як нова (четверта) хвиля демократизації [53, с. 23].

Західні політологи стверджують, що переходи від недемократичних форм правління, що мали місце в останні десятиліття в Південній Європі, Латинській Америці, Азії, Африці, Східній і Центральній Європі і на території колишнього СРСР, настільки різноманітні, що їх неможливо звести до якої-небудь однієї моделі. Проте в тих випадках, коли демократизація була більш менш успішною, вона підкорялася певній логіці (див. рис. 2.1.) [104, с. 10].

Треба звернути увагу, що за зразок, західні політологи беруть успішні південноєвропейські і латиноамериканські авторитарні режими, де ініціатива демократизації йшла зверху від частини правлячої еліти, яка потім розкололася на реформаторів – прихильників перетворень і консерваторів – противників змін. Вирішення політичної суперечності між

ними в більшості випадків успішних демократичних переходів полягало не в перемозі однієї з протидіючих сил над іншою, а в оформленні пакту між сторонами, що змагаються, який встановлював “правила гри” на наступних етапах демократизації і певні гарантії для тих, хто програв.

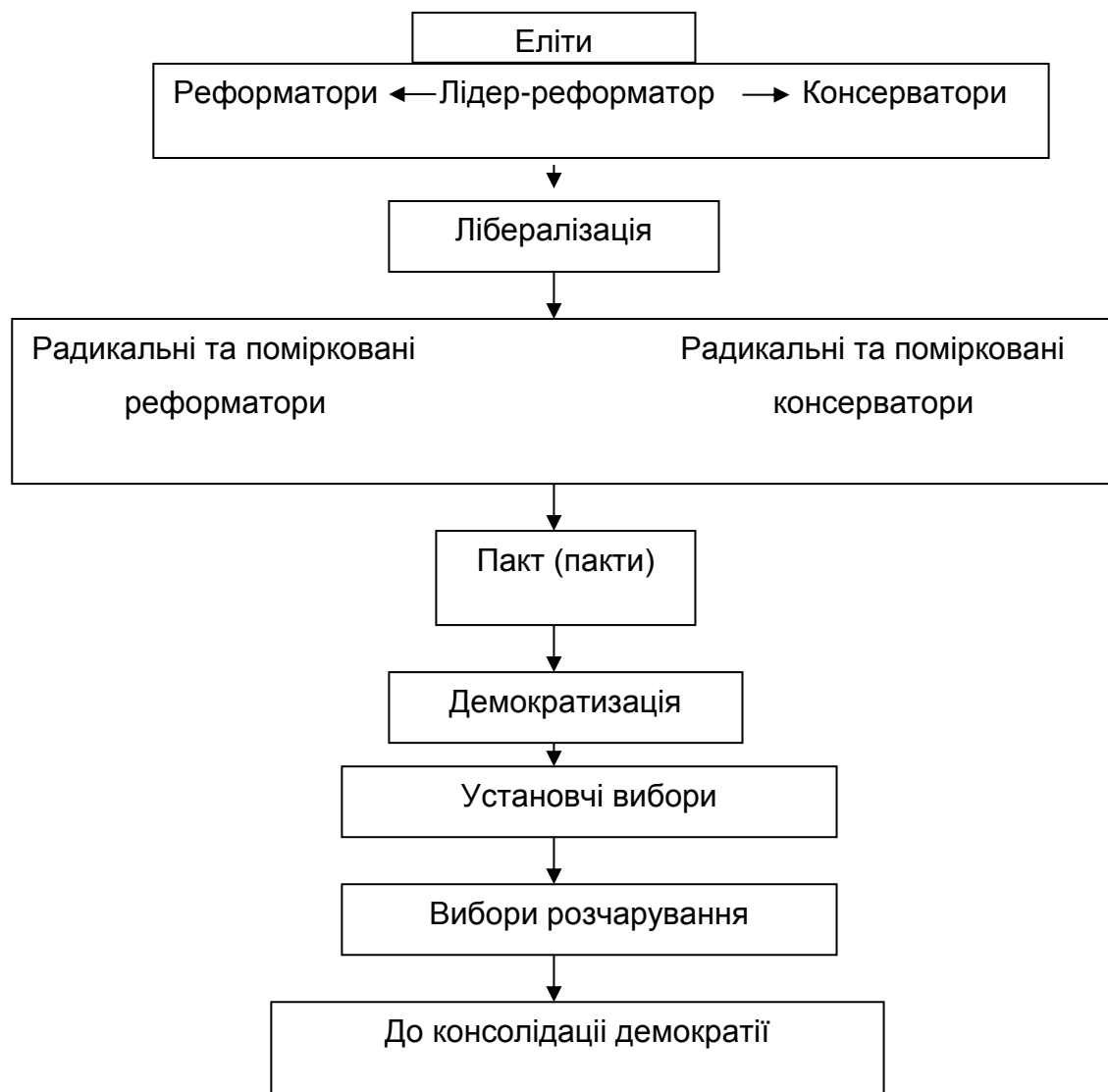

Рис. 2.1. Схема переходу від недемократичних режимів до демократичних

Питання стоїть вже у тому наскільки придатна ця логіка для різноманітних трансформаційних процесів, які протікають у Східній Європі, Україні, Росії та інших колишніх радянських республіках? Відповісти дуже непросто – і перш за все тому, що сьогодні у методологічному арсеналі дослідників немає інтегрованої концепції, яка могла б описати і пояснити все різноманіття нових і неоднорідних явищ

(соціальних, економічних, політичних, ідеологічних і психологічних), які виникли з крахом комуністичних режимів [104, с. 11].

Транзитологи Х. Лінц, Т. Карл, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл вважають "горбачовську" перебудову, розпад СРСР, подальші перетворення в посткомуністичній Україні, Росії і колишніх соціалістичних країнах як ланки внутрішньонеоднорідного, але все-таки одного глобального процесу – всесвітньої демократизації. З іншого боку, у працях М. Макфола, С. Тері, В. Банса набуло поширення і зовсім інше тлумачення посткомунізму – як настільки специфічного (за початковими умовами, завданнями, активними політичними суб'єктами) явища, що немає жодних підстав порівнювати його з поставторитарною демократизацією, яка була характерна для Південної Європи і Латинської Америки [8, с. 49]. На думку автора цієї роботи, дійсно можна стверджувати, що транзит посткомуністичних країн відрізняється від таких же, на перший погляд, процесів у Південній Європі і Латинській Америці.

Треба підкреслити, що способи процесу переходу суспільства від авторитарного/тоталітарного режиму до демократичного різняться у кожній країні. Політолог Ф. Шміттер виділив чотири категорії переходу до демократії: "*нав'язані*", "*пактові*", "*реформістські*", "*революційні*" [53, с. 13]. При виділенні цих категорій враховуються два чинники. З одного боку, це стратегії еліт і мас, а з іншого – співвідношення сил між правлячими й опозиційними групами. Хоча вказана типологія ґрунтується на емпіричних дослідженнях транзиту латиноамериканських країн, проте, це не заважає науковцям цілком успішно використовувати їх для дослідження країн Південної і Східної Європи.

При "*нав'язаному*" типі переходу яскраво виражена роль еліт. Вони ухвалюють рішення про початок переходу і засоби, які використовуються для перетворення режиму, не зустрічаючи опору мас та опозиції. Приклади – Бразилія, Туреччина, Україна, Росія та ін.

"*Пактовий*" перехід є результатом багатосторонньої елітної угоди (пакту) між різними елітними угрупованнями. Перехід зазначеного типу добре показаний на прикладі Іспанії, Уругваю, Колумбії.

Реформа – тип переходу, в ході якого виробляється компромісна угода правлячої еліти з масами, без застосування насильства з обох боків. Маса, як і еліта, виступають активними учасниками подій. Саме так перехід до демократії здійснювався в Польщі, Чехії та ін.

I, нарешті, четвертий тип – це *революція*, тобто насильницьке скидання старого авторитарного/тоталітарного режиму із активним включенням у ці процеси масових соціальних груп. Тут характерними прикладами є Румунія та Албанія.

Треба звернути увагу, що транзит, “нав’язаний” зверху, як в Україні, часто приводить до непередбачуваних наслідків. Після того як під впливом лібералізації складається або відроджується громадянське суспільство і з’являється можливість проведення політичних виборів з невизначеним результатом, події починають розвиватися зовсім не так, як чекали ініціатори змін.

Керуючись дослідженнями, проведеними в країнах Латинської Америки, меншою мірою Південної Європи, *Дж. Хіглі* і *Р. Гюнтер* розробили елітистську теорію переходу до демократії, виокремивши дві основні моделі “демократизації”: “пакт” і “конвергенція” еліт.

“Пакт” еліт – це такий варіант переходу, коли еліти усвідомлено перебудовують свої відносини, домовившись про компроміси з надзвичайно важливих питань. Передумовою для підписання “пакту” є наявність гострого конфлікту, в ході якого всі фракції еліти несуть відчутні збитки. Особливістю “пактового” переходу – короткочасність: еліти або швидко знаходять вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу, або не знаходять його взагалі. Іншою особливістю цього варіанта є секретність і замкненість кола учасників “пакту”. Головну роль у ньому відіграють актори, зв’язані з попередньою елітою, які прагнуть обійтися без широкого звернення до населення.

Ф. Шміттер і Т. Карл, наприклад, вважають, що в колишніх радянських республіках (у тому числі і в Україні) завдяки негласному „пакту” представники колишньої вищої номенклатури зуміли зберегти і навіть збільшити свої капітали. Більше того, колишні комуністи не лише опинилися добре захищені індивідуально, але і змогли на диво швидко повернутися до влади колективно, нехай і в “реформованому вигляді” [53, с. 25]. На думку автора цієї роботи, для сучасної України характерні тільки ситуативні і часткові пакти з приводу якихось негативних цілей (знищення спільних конкурентів, економічних та політичних суперників), чим “пакт” еліт для досягнення певної стратегічної мети. *Політична Україна – це поки що зона виключно тактичного мислення і короткотермінових тактичних цілей.* Політичний процес розвивається

здебільшого в хаотичному плані, є важко прогнозованим та досліджується за невизначеними до кінця методологічними засобами.

“Конвергенція” еліт – це процес, який проходить в умовах переходу до демократії, яка ще не консолідована, і пов’язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для досягнення успіху в електоральній гонці конкурентів та здійсненні коаліційної політики. “Конвергенція” дозволяє старим гравцям, які діють у політичному полі, змінювати свої ролі й відкривати шляхи для введення нових гравців. Про завершення цього процесу свідчить перемога на виборах колишньої дисидентської чи периферійної фракції еліти. Як і у випадку “пакту”, “конвергенція” еліт веде, на думку політологів, до утворення у державі демократичного режиму. Різниця між “пактом” і “конвергенцією” полягає в тому, що в останній, за рахунок активної масової участі, з’являються нові актори. Необхідно зазначити, що “конвергенція” може бути тільки другим кроком демократизації (після “пакту”), і вимагає невизначеного проміжку часу. Автори цієї концепції пов’язують закінчення процесу “конвергенції” еліт з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку [46, с. 73].

Елітистська теорія переходу імпліцитно має на увазі встановлення демократії у державі. За замовчуванням передбачається, що досягнення консенсусу еліт веде до прийняття демократичних норм. Проте даний висновок логічно не обґрунтований: ухвалення демократичних норм не є неминучим ні при якому ситуаційному результаті внутрішньоелітних взаємодій. Треба звернути увагу, що дослідники “східного” транзиту, на відміну від фахівців з інших регіонів, що “демократизуються”, по суті, так і не приступили до серйозного вивчення перехідних процесів у цих суспільствах. Вони вважають, що передчасно їх обговорювати, оскільки посткомуністичні країни ще повинні консолідувати свої режими, і лише коли це станеться, можна буде говорити про умови, які дозволили досягти такого результату.

У середині 1990-х рр. із питань сучасної політичної еліти були опубліковані і ряд вітчизняних публікацій. Насамперед, це книга *О. Гараня* “Убити дракона: З історії Руху та нових партій України” [27], а також праця *В. Литвина* “Політична арена України: Дійові особи та виконавці” [89], у яких на тлі певного політичного портрета чи якихось історичних подій автори аналізують еволюцію правлячої еліти країни та розкривають історію становлення нових владних відносин в Україні.

Величезну роль у дослідженні посткомуністичної еліти відіграла праця “Політологія посткомунізму”, яка написана В. Полохало, О. Дергачовим та іншими українськими політологами. Правляча в радянській Україні еліта після 1991 р. здійснила, на думку цієї групи політологів, безболісний перехід від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного тоталітаризму. Це, на думку авторів, досягалося шляхом рекрутування у традиційні елітні лави більшості конформістських лідерів контреліти та завдяки своєчасній зміні політичних гасел, котрі по-новому маркували стару еліту, а разом з тим допомагали зберегти реальну владу та реальну власність [141, с. 17]. Політолог *В. Полохало* започаткував дискусію щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні.

Одним з авторів цієї колективної роботи є американський політолог *З. Бжезинський*, який розробив стадії посткомуністичних перетворень. Автор підкреслює, що сам процес перетворень – це не континуум, не щось тягле й цільне, а послідовність окремих фаз. Вчений виділяє три фази посткомуністичної трансформації. Політична мета *першої фази* – перетворення, *другої* – стабілізація і поява нової політичної еліти, *третьої* – закріплення перетворень, що включає утворення стабільних демократичних партій і в зовнішній політиці вступ до ЄС, НАТО [137, с. 106]. Тривалість третьої фази складає від 5 до 15 років. Треба звернути увагу, що на початкових стадіях переходу поширеним було спрощення уявлення про можливість демократичних змін у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Певні ілюзії поділяли як політичні еліти цих держав, так і представники політичного істеблішменту на Заході. Вважалося, наприклад, що на всі перетворення знадобиться близько 5 років, після чого розпочнеться поступова консолідація демократичних режимів. На думку автора цієї роботи, через відсутність консолідації сучасної політичної еліти України та через те, що будучи єдиним утворенням в адміністративно-політичному плані, українське суспільство дуже різноманітне в культурно-мовному, релігійному та економічних стосунках ми далекі від цих цілей і цих термінів.

Одним із суттєвих елементів політичних, соціальних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи, пов'язаних із переходом від недемократичних політичних режимів до демократії, стала заміна старої компартійно-номенклатурної правлячої еліти новою демократичною

елітою. Цей процес став однією з характерних рис саме центрально- та східноєвропейських революцій. У транзитології розрізняють два типи переходу – *радикальний* і *поміркований*. Радикальним шляхом перехід відбувався в країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність. Зміна режиму відбулась або шляхом абдикації (відречення від влади), як це трапилось 1989 р. в Чехословаччині й НДР, та 1993 р. в Грузії, або насильницьким шляхом, як 1989 р. в Румунії та 2005 р. в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий. До того ж при збереженні позицій старої еліти у владі можливі відхилення й зупинки процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 р. [103, с. 26].

З усіх численних концепцій в Україні та Росії, які пояснюють перехід від “старої” еліти до “нової”, можна виокремити дві. З одного боку, маємо твердження про те, що відбулася “революційна” зміна еліти, а з іншого – твердження, що еліти залишились попередніми, лише змінилися декорації навколо них. На думку автора монографії, друга концепція більш оптимально характеризує трансформацію політичних еліт України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії. СРСР під час перебудови, а після 1991 р. й більшість пострадянських держав (у тому числі й Україна) пішли шляхом переходу “згори”, внаслідок чого при владі залишилася стара номенклатура. Майже в усіх країнах СНД “партія влади” стала ядром нової еліти і політичної системи (Україна, Росія, Молдова, Білорусь, Казахстан).

Треба підкреслити, що політично незалежною Україна стала цілком не самостійно, а внаслідок щасливого випадку, пов’язаного з невдалим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР у серпні 1991 р., а не в результаті внутрішніх політичних процесів – національно-визвольних змагань чи демократичних домагань української політичної контреліти, яка почала формуватися лише у 1988 – 1991 роках. У 1988 р. була відновлена *Українська Гельсінська Спілка* (УГС) – організація відверто антикомуністичного напрямку, лідери якої відсиділи чимало років у концтаборах і на засланні. У листопаді 1988 р. київські літератори сформували групу сприяння перебудові, до якої ввійшли І. Драч і Д. Павличко. Групу назвали “Народною спілкою сприяння перебудові”.

Водночас ця група стала першим кроком до створення Народного Руху України за перебудову. Треба відзначити, що у її складі були виключно комуністи [129, с. 40]. І це цілком природно, бо Україна, на думку В. Полохало, була найбільш “законослухняною” у політичному просторі колишнього СРСР, а комуністична номенклатура мала чи не найглибше коріння і чи не найсприятливіші умови для збереження своєї влади на терені України [137, с. 158].

Самостійність, соціальний та політичний карт-бланш отримала у 1991 р. насамперед колишня номенклатура, а не дискриміновані нею численні соціальні суб’єкти політичного життя, тому ми не можемо говорити про “революційну” зміну еліти у 1990-х рр. Треба підкреслити, що, після проголошення незалежності України до вищих ешелонів влади прийшло багато нових людей з лав контреліти радянських часів. Серед них було чимало представників художньої та наукової інтелігенції. Проте з плином часу більшість з них втрачали високі посади. Нові націонал-демократичні діячі, керівники партій і рухів були засліплені “раптовою” перемогою серпня 1991 р. і вже реально не оцінювали політичну ситуацію та співвідношення світоглядів “Схід” – “Захід” у громадській думці України. Дійсно, одразу після “серпневої перемоги”, коли перед колишньою “контрелітою” раптово і ненадовго відкрилася можливість стати частиною політичної еліти незалежної України, вона показала свою неспроможність до “великої політики”. Злетіти на вершину влади у буремний час соціальних змін виявилось легше, аніж утримати владу.

Одним з основних шляхів переходу старої політичної еліти до нового політичного режиму в Україні став “горизонтальний” перехід до лав нової політичної еліти через входження у нові владні інститути. Це стало можливим саме через проголошення незалежності комуністичною елітою та “відстрочку” у проведенні виборів. Представники номенклатури швидко інкорпорували національно-орієнтовану ідеологію до власного нового іміджу. До того ж утворення власної держави піднесло їх з рангу других осіб у СРСР до перших у незалежній Україні (наприклад: Л. Кравчук, Є. Марчук, І. Плющ). У 1990 р. навколо тодішнього голови Верховної Ради України (ВРУ) Л. Кравчука і його першого заступника І. Плюща почала формуватися група суверен-комуністів. Ядро цієї влади склали люди влади, для яких її збереження було важливішим, ніж прихильність ідеологічним зобов’язанням. Ідея державної незалежності

України стала для них ідейно-політичним містком з партноменклатурного минулого в посткомуністичне завтра [184, с. 90].

Перші незалежні вибори в Україні відбулись 1994 р., тоді як у більшості країн Центрально-Східної Європи вільні вибори до парламенту пройшли одразу після набуття країною статусу незалежної. Відстрочка у виборах створила умови, коли більшість населення практично не могла відрізнити між собою людей, що тепер почали називатися демократами. Українські демократичні сили не були спроможними відіграти провідну роль у встановленні нового суспільного ладу, оскільки контреліти, як такої, не існувало, а опозиція була надто розпорошеною. Натомість демократичні сили в Україні виконали функцію одного з легітимізуючих посттоталітарну номенклатурну владу елементів, увійшовши разом до нових державних структур, кількісний пріоритет у яких все ще належав старій номенклатурі.

Треба звернути увагу, що іншою основою для систематизації концепцій, які описують соціальний перехід, може бути співвідношення ролі політичного, управлінського (господарського) компоненту радянської еліти (номенклатури) в її подальшій трансформації в політичну еліту. Більшість дослідників сходяться на тому, що процес трансформації не закінчений і в елітних групах проходять подальші зміни.

На думку німецької дослідниці *У. Хоффман-Ланге*, у процесі політичних змін трансформація еліти виступає у двох формах. Перша – циркуляція індивідів – членів еліти на керівних посадах у політичних інститутах і приватних організаціях, які зберегли свою силу та базисну організаційну структуру в ході зміни режиму. Уряди, парламенти, збройні сили, політичні партії, великі суспільні і приватні підприємства, газети, телебачення, ділові кола витримують досить часто лише невелику реорганізацію, але прагнуть до режимних змін через посередність зміни верхівки свого керівництва. У такому випадку дослідженню підлягає елітна циркуляція в таких інститутах і організаціях.

Друга форма трансформації еліти зумовлена зрушеннями в балансі сил між інститутами та організаціями завдяки формуванню нових організацій. Парламенти, які раніше тільки затверджували рішення, що приймалися урядом, можуть набути нового значення. Правлячі партії можуть завершити своє існування чи перетворитися в групи-осколки в тоді, як нові партії набувають масової підтримки.

Вивчення процесу трансформації політичної еліти у результаті зміни режиму передбачає виділення обох аспектів. Оскільки старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації – старими елітами, доцільно аналізувати і старі, і нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт та їхні соціальні і установчі характеристики [192, с. 51]. На думку автора цієї роботи, вказані форми трансформації еліти не враховують, перш за все, майже повсюдного “розколу правлячого класу” у зв’язку з появою на політичній арені контр-лідерів, а також фактори інтернаціоналізації, особливо помітні у наш час. Оскільки колишньої еліти виявилися виключно пристосовуваними навіть до радикальних змін, уміють отримати з цього особисту вигоду та особистий інтерес. Не випадково ця частина еліти або швидко записалася в надпартійну, або розсипалася по різних партіях, всюди маючи своїх прихильників. Фактична трансформація еліти – найбільш красномовна характеристика нового режиму.

Треба відзначити й роботу російського вченого О. Мясникова “Зміна правлячих еліт: консолідація або вічна сутичка?”. На його думку, процес заміни правлячих еліт на пострадянському просторі може відбуватися за двома варіантами: “консолідація” та “вічна сутичка”. “Консолідація” відбувається шляхом формування і стабілізації блоку: господарська – державна (політична) – партійна еліта, шляхом встановлення міцних зв’язків між родинними угрупованнями у всіх трьох секторах. У цьому випадку швидше за все домінувати і керувати буде “господарський корпус”, що можливо лише при невеликій та згуртованій команді на рівні супереліти та наявності фракцій правлячих угруповань у всіх гілках влади (виконавчій і законодавчій гілках, центральній, регіональній і місцевій адміністрації). Виникне потреба у створенні власних масових політичних організацій чи перетворенні існуючих політичних партій і рухів у “правлячі”. Варіант другий – “вічна сутичка”, який є продовженням сьогоденних тенденцій. Правлячі угруповання будуть прагнути до внутрішньої консолідації і розпадатися, шукати підтримки у середовищі підприємців та відмовлятися від укладених угод. Триватиме і боротьба між угрупованнями в еліті за виживання – боротьба перманентна, бо ніхто поодиноці в майбутньому не здатний утриматися на самій вершині. Продовжуватиметься витіснення з лав політичної еліти представників “неконкурентноспроможних” верств, які потрапили у верхні ешелони влади після серпня 1991 р. Ядро політичної еліти формуватиметься із

господарників. Перспектива виходу із “вічної сутички”, залежить не тільки від результату боротьби між господарською елітою і “новими економічними прошарками”, але й від того, коли в еліті з’являться люди нового покоління, які будуть здатні генерувати ідеї і виробляти стратегію суспільного розвитку, узгоджувати інтереси всього спектра соціально-політичних сил [113, с. 60].

Цікавий аналіз процесу зміни еліт пропонує російський політолог *І. Куколев*, який виділяє декілька моделей, за допомогою яких можна розкрити сутність трансформації елітних груп. *Модель перша* – “зміна потоків” – розглядає трансформацію як послідовну зміну декількох хвиль правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля правлячої еліти висуває на керівництво наступну, а вона, у свою чергу, стає політичним “могильником” для тих, хто її висунув. У спрощеній формі “брежнєвська еліта” висунула “горбачовську”, що її потім змістила. “Горбачовська еліта” висунула (дала поштовх до політичного управління) “єльцинську еліту”, яка потім змістила вже “горбачовську”. У цій моделі аналізуються лише поверхневі політичні зміни у трансформації еліти, як правило, лише персональний склад.

Модель друга – “політичний капіталізм” – є найбільш поширеною концепцією трансформації. Вона базується на тому, що в СРСР існував реально правлячий клас – партійно-радянська номенклатура. Зміст трансформації (“перебудови”) полягав у конвертації політичного капіталу в капітал економічний. Треба підкреслити, що політична номенклатура, використовуючи політичну владу, першою освоїла механізми приватизації державної власності і в результаті ряду послідовних дій утворила велику частину нової фінансової та підприємницької еліти і частково заповнила нові політичні інститути. Про таку модель трансформації політичних еліт в Україні говорить і український соціолог *М. Шульга*, який відзначає, що в результаті змін, які відбулися у суспільстві, виграла певна частина старої номенклатури, особливо регіональної, яка обміняла свої бюрократичні привілеї на власність у формі нерухомості, солідної частки підприємств, отриманих у процесі номенклатурної приватизації.

Модель третя – “бунт економічної еліти чи пробудження регіональних еліт”. Номенклатура складалася вже із двох великих суперечливих одна одній частин – партійних працівників і господарських керівників. Займаючись безпосередньо виробництвом, забезпечуючи його функ-

ціонування, господарники були в менш привілейованому стані, ніж партійна верхівка. “Перебудова” – бунт господарських, економічних еліт, які вимагали зміни політичних позицій і розкріпачення своєї діяльності. Партійна еліта розкололася, і частина її долучилася вже до господарської. У результаті зрощування “реформаторських” фрагментів номенклатури відбулося формування сучасних елітарних груп, які становлять “сплав” колишніх господарських і партійних регіональних еліт.

У моделі *четвертій* – “роль контреліти” – відображені публічні і соціальні моменти політичного процесу. Господарська еліта в боротьбі проти “партократів” використала як свого політичного союзника контреліту (культурну і науково-технічну інтелігенцію), яка зруйнувала вищу політичну компоненту номенклатури та привела до влади економічну еліту і номенклатуру другого та третього ешелонів, частково з’єднавшись з ними [79, с. 83–84].

Але не можна стверджувати, що ці моделі трансформації підходять цілком і до України. Процес трансформації радянської номенклатури у посттоталітарну еліту в Росії відрізняється від цього процесу в Україні. Російська федерація успадкувала від СРСР найкраще підготовлені й кваліфіковані керівні кадри, які вже мали реальний досвід керівництва державою. Номенклатура інших республік (у тому числі й в Україні) поступалася московській своїми якостями і фактично не мала досвіду в керівництві державою, оскільки державність в Україні мала в цілому декоративний, а не функціональний характер. Реальні інститути і важелі державної влади були сконцентровані в загальносоюзному центрі.

Треба підкреслити, що у процесі трансформації політичної еліти більшість російських дослідників виділяють три етапи. *Перший етап* (“брежнєвський”) охоплює період від середини 1970-х до середини 1980-х рр. Це період сталої сформованої радянської еліти. *Другий етап* – це етап трансформації еліт, який охоплює 1985–1995 рр. Це час “соціального хаосу”. Це період, у якому немає можливості побудувати всеосяжну соціальну модель трансформації, а лише можна спостерігати, як “розчиняються” основи, структури, властиві попередньому часу і кристалізуються елементи нової соціальної конструкції (організації). Ці процеси характерні і для України на початку 1990-х рр. *Третій етап* – етап формування нової еліти – розпочався після 1995 р. [79, с. 86–87]. У нашій державі процес трансформації еліти мав дещо інший характер. Відмінності спостерігалися вже на першому етапі. В Україні зміна вищого

керівництва відбулася на чотири роки пізніше, ніж у Москві. Головна відмінність виявилася на другому етапі. У Росії завершення цього етапу відбулося після драматичних подій 1993 року, коли був розстріляний Парламент Російської Федерації і, згідно з новою Конституцією РФ, суттєво обмежена роль парламенту в державному житті та значно посилена роль Президента.

На думку автора цієї роботи, в Україні і нині триває процес трансформації політичної системи, а значить, і політичної еліти країни. Стрибокподібні переходи від однієї політичної системи до іншої – від розпаду тоталітаризму до лібералізації режиму, потім до електоральної демократії з надзвичайним посиленням президентської влади і, нарешті, внаслідок політичної реформи 2004 р., переходом до парламентсько-президентської республіки з бажанням монополізувати внутрішню політику в руках прем'єра, а потім повернення до Конституції 1996 р. – призвели до того, що сучасний український політичний простір виявився наділений усіма ознаками так званої “сірої зони”. Це поняття вводять Л. Діамонд і Т. Карозерс на початку XXI ст., характеризуючи держави з перехідними режимами. На їхню думку, більшість країн, що вступили в “сіру зону”, не відносяться ні до диктаторських, ні до тих, які, безумовно, просуваються до демократії; деякі з них являють собою електоральні демократії, але за відсутності легітимності й інституціональності [55, с. 48].

Недосконалість Конституції України і прагнення деяких кандидатів у Президенти 2010 р. підсилити роль інституту Президентства дала нам можливість зробити висновок про те, що зміни в Конституції обов'язково були б у найближчому майбутньому після президентських виборів. І дійсно, відміна політичної реформи 2004 р. та зміни термінів проведення парламентських і президентських виборів яскравий приклад цьому. Неусталена політична структура суспільства є важливою обставиною формування політичної еліти в Україні, тому можна говорити, що в Україні ще продовжується другий етап – етап трансформації політичної еліти.

Група вітчизняних політологів досліджують процес становлення та трансформації політичної еліти незалежної України крізь призму виборів. Перша група дослідників М. Шульга [206] та В. Рихлік [148] акцентують увагу саме на президентських виборах та відображають певні історичні етапи, пов'язані безпосередньо з Президентами країни та їх впливом на

історичні події. На думку соціолога Миколи Шульги, можна виділити чотири етапи становлення правлячої еліти України.

Перший етап (1989 – 1994 рр.) – зв'язаний з часом назрівання процесів, які передували зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності в Україні. У цей час формується нова еліта, яка існує разом із “старою” радянською елітою. У цей час відбувалася конвертація політичного й адміністративного капіталів старої еліти в економічний. При цьому тривало накопичення фінансового капіталу в лідерів злочинних угруповань. Протягом даного періоду створювалися приватні засоби масової інформації як бази для легітимації великої приватної власності. Виправдовуючи несправедливий перерозподіл власності соціогуманітарна інтелігенція вдавалася до риторики про безальтернативність реформ у державі, необхідність розбудови української незалежної держави.

Другий етап (1994 – 2000 рр.) – відбувається накопичення капіталу в усіх трьох групах еліт (старої правлячої, нової правлячої та нової кримінальної). Різко посилюється тіньова економіка, верхівка мафії вливається у владну еліту. Формуються владно-економічні клани (дніпропетровський, донецький, київський). Розгортається протиборство владних еліт як між собою, так і за контроль над центральною владою. Великий бізнес стає джерелом рекрутування правлячої еліти. Другий етап, на думку вченого, збігся з першим періодом президентства Л. Кучми.

Для третього етапу (2000 – 2004 рр.) характерним є злиття трьох груп еліт (старої, нової і кримінальної) у нову (прокучмівську). На цій базі формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади і власності. Визрівають власні політичні амбіції в окремих кланово-олігархічних групах. Третій етап охоплює другий період президентства Л. Кучми.

Четвертий етап (з кінця 2004 р.) означав, що частина кланово-олігархічної еліти, великі власники дозріли до того, щоб вивільнитись від патронату вищих державних діячів, від позазаконного перерозподілу прибутків (між ними і державними чиновниками) через механізм корупції. Під час президентських виборів 2004 року поглибився розкол владної еліти і розпочалось протистояння владних еліт. Відбулася післявиборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліт і в результаті привела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. На цьому фоні спостерігалось ослаблення

владної вертикалі, посилення ролі регіональних еліт у житті суспільства загалом [206, с. 34–35].

Друга група політологів В. Фесенко [183], Н. Нікончук [118] наголошують, що на тенденції трансформації політичної еліти України головним чином впливають парламентські вибори, які є кількісним фактором формування складу політичної еліти. Науковці Н. Круглікова [73] та І. Голіяд [30] приділили увагу дослідженню процесу становлення нової еліти на фоні боротьби зі старою номенклатурою.

На думку автора цієї роботи при дослідженні етапів становлення і трансформації політичної еліти України потрібно спиратися на виборчі цикли в Україні. Вибори стали основним механізмом ротації та селекції політичної еліти, але необхідно звернути увагу на те, що основна мета оновленої політичної еліти України – інституціоналізація політичного впливу. Мова йде передусім про легалізацію чи інституціоналізацію методів політичного впливу. Ці методи можуть бути інституційними (тобто легалізованими через відповідне законодавство, що регулює виборчу процедуру та діяльність президента, уряду, парламенту й партій) та неінституційними (такими, що є результатом тимчасової “приватизації” певного адмінресурсу, політичних домовленостей та різного ґатунку клієнтських взаємин із високими посадовцями) [135, с. 136]. Ідеальною формою інституціоналізації нової еліти є створення такої політичної системи, що дасть змогу мати більшість у парламенті, формувати уряд, впливати на перших осіб у регіоні. Автор цієї роботи пропонує свій варіант етапів трансформації політичної еліти України на основі методів її політичного впливу в контексті парламентських виборів.

Перший етап – 1990 – 1994 рр. – становлення політичної еліти України. Обраний у 1990 р. склад Верховної Ради України став, по суті, політичною “переделітою” – певний владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів та колишніх політичних дисидентів. Саме він проголосив спочатку суверенітет, а потім і незалежність України. ВРУ була школою нової політики для партійно-господарської номенклатури, яка і стала соціальною основою для формування політичної еліти незалежної України. В період президентства Леоніда Кравчука до складу правлячої політичної еліти була інкорпорована значна частина націонал-демократичної контреліти, що зняло конфлікт між екс-комуністичною номенклатурою та її опонентами. Проте і кількісно, і якісно у складі політичної еліти на цьому етапі домінувала номенклатура, яка

відмовилася від комуністичної ідеології і взяла на озброєння ідею національно-державного будівництва. Пострадянська номенклатура контролювала всі інституційні механізми впливу на політичний процес – вибори, президентські структури, парламент і уряд. Необхідно зазначити, що на той час в Україні функціонувала мажоритарна виборча система, що зумовлювала можливість впливу на виборчий процес “тіньового” капіталу і суб’єктивних симпатій місцевих керівників до тих чи інших кандидатів. За відсутності багатопартійності (однопартійність КПРС була скасована тільки за кілька тижнів до виборів) та вільної демократичної преси нова виборча система не могла бути пропорційною, а тільки мажоритарною системою конкуренції окремих кандидатів, а не партій. Свого часу З. Бжезинський назвав процеси, які відбувалися тоді в Україні та були пов’язані з багатопартійністю, “хаосом” еліт – першою фазою посткомуністичної трансформації [14, с. 7].

Другий етап – 1994 – 98 рр. – трансформація політичної еліти України. З господарсько-бюрократичної верхівки, яка змушена була паралельно займатися і політичними функціями, вона поступово почала перетворюватися на професійну політичну еліту. У 1994 р. склад Верховної Ради оновився на 84 %. На початок січня 1995 р. з 403 народних депутатів України лише 65 входили до складу ВРУ минулого скликання [184, с. 91]. Причому близько половини депутатського корпусу парламенту склали члени політичних партій. Для абсолютної більшості народних депутатів політика стала основною професією. Новий закон про вибори народних депутатів заборонив поєднання депутатських мандатів у ВРУ і органах місцевого або регіонального самоврядування. Як результат – певне розмежування загальнонаціональної і регіональних політичних еліт.

Поступово зростає вплив нової “буржуазної” (або, як її стали називати з другої половини 1990-х рр. на пострадянському просторі – олігархічної) еліти. У 1988 – 1993 рр. представники щойно народженого бізнесу були зайняті перетворенням державної власності у приватну, продажем і перепродажем держмайна. Після цього розпочався процес закріплення здобутків та легалізації власності. Вибори у Верховну Раду України 1994 р. зафіксували входження в політичну еліту представників підприємницького корпусу. Народними депутатами України були вибрані відразу 30 підприємців. Один з найбільших українських фінансистів

В. Бабіч балотувався на пост Президента України, але, в I турі набрав усього 2,43 % голосів [90, с. 324].

Якщо на початку цього етапу і кількісно, і якісно переважала номенклатурна складова владного класу, яка наполягала на збереженні клієнтської схеми відносин із владними неофітами, то наприкінці його молода вітчизняна олігархія зафіксувала схему партнерських відносин із нею. Нова еліта почала рухатись до інституціоналізації своєї присутності у владних структурах за допомогою зміни виборчої системи та створення “своїх” політичних партій.

Третій етап 1998 – 2006 рр., головна тенденція якого – олігархізація політичної еліти, зрощення бізнесу і влади. За інформацією з різних джерел серед парламентаріїв III скликання (1998 – 2002 рр.) дві третини склали легальні мільйонери [183, с. 119]. Причому це виявилось як у ВРУ, у складі якої різко зросло число підприємців, так і у виконавчій владі. Серед керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади все частіше почали з'являтися великі підприємці. Але ще частіше вищі адміністратори ставали якщо не політичними лідерами, то повноважними представниками окремих бізнес-груп. Напівлегальна політична корупція стала дуже поширеним явищем. Наявність політико-економічних груп – це дійсно результат застосування певної моделі посткомуністичних трансформацій в Україні.

14 листопада 1997 р. на засіданні ВРУ було запропоновано п'ять варіантів законопроектів нового виборчого законодавства [18, с. 175]. З 1998 р. була запроваджена змішана система виборів народних депутатів у парламент. На думку прихильників зміни виборчого закону нова виборча система у державі мала сприяти структуризації політичної сфери суспільства. Пропонуючи змішану форму, прихильники реформи виборчого законодавства розраховували на те, що буде піднесено роль партій або громадських об'єднань політичного спрямування в політичному процесі. У стратегічному плані виборча система повинна стати інструментом нейтралізації політичного радикалізму, криміналізації політичного процесу, а також подолання негативних процесів маргіналізації політичних еліт. Насправді вийшло так, що на виборах у мажоритарних округах використовувався адміністративний ресурс, а політичні партії були пристосовані до їхньої “купівлі” “тіньовим” капіталом.

Нова еліта мала наміри адаптувати режим до власних політичних та економічних потреб за допомогою моделі інституціоналізації влади,

яка передбачала існування сформованого на партійних виборах парламенту, на основі пропорційної виборчої системи, який формує уряд, призначає прем'єра й обирає президента. У 2001 р. відбувся конфлікт між Президентом та парламентськими фракціями потужних партій того часу (КПУ, СДПУ(о), "Трудова Україна") спровокований прагненням запровадити пропорційну виборчу систему [18, с. 60]. Проведена на той час кампанія департизації органів виконавчої влади не залишала деяким партіям, які контролювали значні фінансові та інформаційні ресурси, можливості для використання адміністративного ресурсу. А саме цей ресурс міг гарантувати успіх у мажоритарному окрузі. Отже, склалася ситуація, коли найбільш впливові суб'єкти політики на той час могли ефективно працювати лише у загальнонаціональному політичному просторі. А такі умови надавало лише виборче право, яке побудоване на пропорційному принципі.

Треба підкреслити, що в останні роки президентства Л. Кучми політичний режим в Україні мав вигляд патримоніально-олігархічного авторитаризму. Ще одна примітна тенденція цього періоду – поглиблення розколу в політичній еліті, формування нової контреліти, яка виступала за зміну режиму Л. Кучми. Завдяки "Помаранчевій революції" 2004 р. ця контреліта прийшла до влади. Президентські вибори 2004 р. при всій їх відносній легітимності все ж таки заклали основи переходу влади у державі від однієї політичної еліти до іншої. "Помаранчева революція" призвела до кількісних змін у владній верхівці, спричинила певні зміни у складі владної еліти, але дала дуже мало якісних змін.

Четвертий етап – березень 2006 р. – жовтень 2012 р. В Україні після політичної реформи 2004 р. була запроваджена парламентсько-президентська форма правління із "сильним" Президентом, а з 2010 р. повернення до президентсько-парламентської форми правління. У 2006 році країна вперше обирала парламент за пропорційною партійною системою, що засвідчило намагання еліт до внутрішньополітичної структуризації владних органів та суспільства загалом. Проте зниження прохідного бар'єру до трьох відсотків звело ці намагання нанівець. Реформування виборчої системи у бік пропорційності стало логічним продовженням еволюції політичного режиму в Україні. Але слід визнати, зміна електоральної моделі в Україні відбувалася трохи за іншим сценарієм, ніж в європейській практиці. Фактори, що безпосередньо

впливали на її еволюцію, не мали “низового” соціального походження. Вони були зумовлені більше необхідністю легітимації політичного впливу крупних фінансово-політичних гравців, ніж досягненням соціального компромісу. Відбулася реалізація інституціоналізації впливу олігархічної еліти через політичні партії, що у разі перемоги на виборах формують більшість у Верховній Раді, уряд, а відтак – здійснюють вплив на політичні процеси в Україні. Крім того, наявною була потреба долати у державі конституційні протиріччя, мінімізувати ризики, спричинені зміною політико-інституційного формату, та надати політичній системі публічно-електорального змісту. Але після рішення Конституційного суду у жовтні 2010 р. про відміну політичної реформи 2004 р. вплив партій на політичний процес значно зменшується.

Можна стверджувати, що у 2006 р. політична еліта була сформована на підставі політичних виборів, не ідеально чесних, але й не тотально сфальсифікованих. Утім, закритість списків, гіпертрофований вплив лідерів партій на їх формування, відірваність народних депутатів від своїх виборців – усе це реальні передумови для перетворення партій на “вождистські” корпорації закритого типу. Коли в серпні 2006 р. після виснажливих переговорів більшості з Президентом В. Ющенком і фракцією “Наша Україна” В. Янукович удруге став прем’єр-міністром, стало очевидним, що фактично на сьогодні в Україні існує *олігархічний режим електоральної демократії*, за якої народ на конкурентних виборах обирає еліту, але всі важелі управління (у тому числі й формування пропозиції на політичному ринку) знаходяться в руках небагатьох політико-економічних груп [69, с. 94].

Перманентні вибори в Україні (починаючи з 2004 р.) призвели до послаблення центральної влади. І це погано, тому що руйнується вертикаль влади у державі. Тому виникає багато спекуляцій, коли послаблюється центральна влада. За таких умов авторитарні тенденції у суспільстві можуть зростати. Відміна політичної реформи у 2010 р. і прагнення до посилення вертикалі влади однією партією привели до того, що ми можемо говорити про авторитарний реверс. Про це свідчить і щорічний рейтинг демократичного розвитку американської недержавної організації Freedom House за 2011 р. Відповідно до цього річного рейтингу свободи статус України знизився з “вільної” до “частково вільної” та рівень свободи в Україні повернувся до часів президентства Леоніда Кучми. Рейтинг Freedom House також вказує на те, що здобутки

“Помаранчевої революції” втрачено [241]. Трансформація політичної еліти України призвела до того, що сучасну еліту ми не можемо характеризувати як дійсно демократичну. Кардинальної зміни еліти поки не відбулося. Це тривалий еволюційний процес, продукт об’єктивних і суб’єктивних, внутрішніх та зовнішніх, економічних та політичних, соціально-психологічних і духовних чинників суспільного розвитку.

Фундаментальною ознакою політичного режиму України є зрощення політики та великого бізнесу. Вибори Президента України 2010 р. продемонстрували, що третя сила в державі має ще недостатню підтримку в населення. Необхідно відділити політику від бізнесу, і традицією в Україні повинно стати формування політичних еліт з політичних партій, які повинні будуватися на справжній ідеологічній платформі та організовуватимуться на демократичній основі. Головна особливість сучасної політичної еліти України в тому, що вона роз’єднана і існує, зазвичай, у приватній формі. Але без консенсусу еліт неможливий демократичний розвиток. Слова М. Гумільова про те, що Київська Русь загинула через егоїзм і “шкурницькі інтереси” правлячої еліти, яка не здатна до самопожертвування ради безкорисливого патріотизму, актуальні й на сьогодні.

2.2. Протиборство олігархічних і демократичних тенденцій у процесі формування політичних еліт України

Взаємозв’язок грошей і політики – явище, властиве політичному розвитку на всіх етапах становлення державності. Для демократичного транзиту характерна реалізація взаємозв’язку грошей і політики через окремих індивідів (шляхом прямого підкупу та інших видів політичної корупції). У сучасній демократичній правовій державі цей взаємозв’язок здійснюється через політичні партії як основні інститути політичної системи, які відіграють значну роль як в організації і здійсненні політичної влади, так і у формуванні політичної еліти країни.

Традицією демократичних країн стало формування політичних еліт з політичних партій. Треба відзначити, що на відміну від України, входження до політичної еліти з іншої елітної групи, наприклад бізнесової, є дуже нетиповим для західних суспільств. Чому ж в Україні переважає олігархічна тенденція у процесі формування політичної еліти, що виражається у можливості бізнес-еліти перетворюватися на

політичну еліту, використовуючи політичні партії у своїх особистих інтересах?

У сучасній демократії домінуючі позиції в економіці, і у сфері соціально-політичних стосунків стійко займає правляча еліта, яка, при всій її внутрішній спільності, складається з низки елітних груп, що володіють власною специфікою. Серед них однією з найбільш впливових сил є бізнес-еліта. Влада грошей завжди і скрізь виявлялася в контролі над засобами масової інформації, у фінансуванні виборів, допомозі партіям, “покупці депутатів”, лобюванні. Ще Р. Міхельс сформулював “залізний закон олігархії”, сутність якого у тому, що демократія неминуче вироджується в олігархію. Засновник теорії еліт В. Парето вважав, що існуючі демократичні режими є “плутodemократичні”, оскільки за них владою володіє еліта “спекулянтів”, яка підтримує свою владу пропагандою, політичними комбінаціями і маневруванням [10, с. 191].

Проблема олігархізації політичної еліти є однією з основних тем в елітології. Сам термін “олігархія” походить від грецького *oligarchia* (*oligos* – нечисленний, і *arche* – влада), що означає політичне і економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група [136, с. 231]. Першим філософом, який відзначив визначальний вплив олігархічних груп на функціонування політичної системи суспільства був Платон. Олігархія у нього – це устрій, базований на майновому цензі, коли при владі стоять багаті, а біднота не бере участі в управлінні [133, с. 364]. Аналіз робіт, насамперед, античних авторів, дозволив визначити економічну природу самого явища олігархія. Даний висновок зроблений на підставі вивчення роботи Аристотеля “Політика”, у якій наведена функціональна характеристика олігархії. Основними ознаками, що визначають олігархію, є кількісна обмеженість групи й наявність майнового цензу. Однак перша ознака, на думку самого Аристотеля, є другорядною. Головним чином тому, що влада завжди здійснюється меншостями [3, с. 140]. У цьому зв’язку визначною ознакою олігархії є майновий ценз. Таким чином, можна говорити про економічну природу явища олігархії. Тобто головним у змісті олігархії є її економічна характеристика. Олігархія у класичному розумінні є стратегічною групою у державі, яка визначала розвиток усього суспільства.

По-іншому визначається відповідне поняття в енциклопедичному словнику, але зміст не втрачається і залишається незмінним. Олігархія –

означає політичний режим, де вся повнота влади належить певній відособленій еліті (військовим, латифундистам й ін.). Разом з тим уживаються поняття “фінансова олігархія”, “промислова олігархія”, що вказують на суспільну сферу і соціальну верству, що здійснює тут безроздільне панування. Політичну олігархію слід відрізнити від політичної еліти. Наявність у державі політичної олігархії вказує на корпоративний характер даного суспільства і політичне відчуження, що заглиблюється [193, с. 329].

Для того щоб повною мірою мати чітке уявлення про олігархію, необхідно вказати на одну із головних складових, що витікає із самого поняття “олігархія” – корпоративність (політична). Цей термін характеризує сутність політичної системи через панування політичних корпорацій – сукупність осіб, що об’єдналися для досягнення мети у вигляді реалізації державної влади. Корпоративність властива середньовічному суспільству й означає розвиток його через наявність корпорацій (цехів, станів, комун та ін.), що виконували господарсько-професійні, політичні функції. Взаємодія політичних корпорацій дозволяє їм поділити ринок державної влади, не допускаючи до нього представників широких верств населення. Між корпораціями діє механізм “ув’язки” та узгодження інтересів. Політична корпоративність найбільш характерна для умов авторитарного режиму, хоча фрагментарно можлива й при демократії (політичний клан, родина, еліта). Корпорації будуються за соціально-класовими, родинними, професійними й іншими ознаками, при цьому вони більш відкриті, текучі, мінливі, ніж середньовічні корпорації, однак в основі тих й інших лежить інтерес. Між корпораціями діє механізм ув’язування, узгодження інтересів членів цих корпорацій. Наявність політичної корпоративності означає внутрішню неоднорідність політичної системи [193, с. 227–228]. Політична система сучасної України є прикладом взаємодіючих між собою корпорацій.

Політичні корпорації, щоб бути дієвими, повинні володіти певною мірою монополією на представництво інтересів. Це необхідно з погляду впливу на політичні рішення, які приймаються, оскільки державна влада, формуючи цілі і завдання своєї діяльності (особливо в перехідний період, коли з множинності інтересів оформляються провідні їх групи), неминуче враховує лише ті групи інтересів і корпорації, які мають у своєму розпорядженні відповідні ресурси, тобто спроможна мобілізувати і контролювати значні групи населення. Тим самим складаються певні

корпоративістські представництва, а держава стає “корпоративістською державою”. В основі її політики в цьому випадку лежить не “суспільний інтерес”, а інтерес тієї політичної корпорації, чиї представники в даний момент знаходяться біля керма державної влади або значно на неї впливають.

Найбільш могутніми корпораціями в сучасній Україні є ті, які ґрунтуються на фундаменті фінансово-промислових груп, що володіють величезними фінансовими ресурсами, контролюючими найважливіші підприємства і виробництва, що поступово монополізують ринок засобів масової інформації і тим самим здатні впливати на процес прийняття рішень урядовими та парламентськими каналами. Уявляється, що в результаті державна влада може виявитися заручником групи політичних і економічних монополістів і піддаватися цілеспрямованому тиску з боку представників приватних інтересів, що веде до олігархізації політичного режиму. І можна погодитися з висновком професора М. Сазонова про те, що, дійсно, на сьогодні влада в Україні задекларована Конституцією як демократична, насправді виявляється плутодемократією. Влада формується, з одного боку, шляхом волевиявлення народу, який обираючи, направляє своїх представників до уряду та здійснює ротацию їх у разі необхідності, а з другого – багатством, яке впливає на формування влади не менше від народу [151, с. 8].

Але у країнах з розвиненою ринковою економікою бізнесовий (підприємницький) феномен виявляється переважно в економіко-правовій сфері. Це швидше призводить до відтворення домінуючих соціальних відносин, аніж до продукування нових. За умов же транзитивного періоду, який переживає сучасне українське суспільство, ситуація є дещо іншою. Тут власне виробнича функція підприємця опосередковується соціальною дією, спрямованою на зміну соціальних відносин. Для підприємницької свідомості і поведінки характерне протиріччя між бажанням дистанціюватись від політики та неможливістю уникнути політизації [137, с. 83].

З процесом трансформації політичної системи України та її еліти еволюціонувала і бізнес-еліта. Не можна говорити, що з незалежністю нашої держави відразу склалися великі олігархічні групи та олігархи одразу стали самодостатньою політичною силою. У кінці 1990-х рр. ХХ ст. з'явилися два підходи відносно наявності олігархічних груп в Україні. Українські дослідники *В. Піховшек* та *М. Погребинський* не

визнавали існування олігархії в Україні як соціальної групи, що впливає на політичний процес. Під цю тезу були наведені відповідні аргументи, насамперед, відсутність властиво сировинного ресурсу в Україні (на відміну від Російської федерації) й політичної залежності олігархічних груп від Президента. У цьому зв'язку представники даного підходу вважають, що говорити про присутність олігархії в Україні безпідставно. Крім того, В. Піховшек олігархію розглядає поза існуючою політичною системою України, аналізуючи тільки зовнішні прояви олігархічних груп [130]. На думку автора цієї роботи, це помилкове уявлення про олігархію того часу. Чинник відсутності, “свого” сировинного ресурсу не говорить і про відсутність олігархії у країні. І чи можемо ми говорити про політичну залежність олігархічних груп від Президента, чи це все-таки зворотний процес.

Більш реальним виглядає аналіз *М. Томенка*. Зміст його позиції відрізняється, по-перше, визнанням існування олігархічних груп в Україні, по-друге, системним аналізом даних груп він застосовує категоріальний апарат економічної теорії для характеристики досліджуваних автором цієї роботи груп. Представляючи олігархічні групи як системне явище, їхній зміст *М. Томенко* розкриває за допомогою аналізу ресурсів даних груп. У цьому зв'язку він виділяє такі ресурси олігархічної групи: економічний, політичний, суспільний та медійний. Відсутність власного сировинного ресурсу в Україні як умова існування олігархії замінюється присутністю системи економічної участі, що визначається як одна з найважливіших форм економічного зв'язку між підприємствами в умовах ринкової економіки. Треба звернути увагу, що за допомогою цього певна група підприємств одержує можливість контролювати капітал, що у більшості випадків перевищує їхній власний капітал в акціонерному товаристві. У рамках цього глибокого наукового аналізу виявляються причини появи та можливість існування олігархічних груп у державі. Їхніми умовами є економічний ресурс, утворений у системі економічної участі, а також використання політичного ресурсу як механізму маніпулювання владою [173, с. 5]. Науковець для позначення української олігархії вводить поняття “*політичний олігарх*”. На думку *М. Томенка*, це особистість, яка самостійно, завдяки власному капіталу й особистим якостям, змогла створити неформальне (не передбачене законом) об'єднання за участю фінансово-промислових структур, політичних та суспільних інститутів, ЗМІ [174, с. 41]. Таке визначення відображає

специфіку українських олігархічних груп і на сучасний момент, але, крім власного капіталу і особистих якостей, треба звернути увагу і на наявність різноманітних зв'язків, які грають важливу роль у створенні таких об'єднань і без яких неможливо вирішити будь-яку проблему в сучасній Україні.

Великі олігархічні групи в Україні склалися наприкінці другого президентського терміну Леоніда Кучми. Але вже упродовж перших років незалежності бізнесова еліта досить стрімко зростала. З 1992 – 1993 рр. підприємці України почали об'єднуватися. Виникли Ліга підприємств з іноземним капіталом (голова С. Погорєлов), Українська національна асамблея підприємств (голова В. Сумін), Всеукраїнське об'єднання підприємств (голова В. Бабич), Спілка малих підприємств (голова Ю. Єхануров). “Першою ластівкою” згуртування сил бізнесу став Конгрес ділових кіл, заснований В. Бабичем у 1991 р. [114, с. 34]. Пасивна участь великого капіталу в політичному житті країни протягом 1990 – 1993 рр. змінилась вже на активну діяльність. У 1988 – 1993 рр. представники щойно народженого бізнесу були зайняті перетворенням державної власності у приватну, продажем і перепродажем держмайна. Після цього розпочався процес закріплення здобутків та легалізації власності. З 1994 р. спостерігається підвищений інтерес до політики бізнес-еліти, “нових українців”. Ще за часів президентства Леоніда Кравчука почали утворюватися “лобістські угруповання”, “клієнти”, “групи тиску”, які намагалися використовувати політичні канали для налагодження бізнесу. Усвідомлюючи потребу прямого впливу на законодавчу діяльність, “нова економічна еліта” робить невдалу спробу поширити свій інституційний вплив на Верховну Раду України: упродовж 1994 – 1995 рр. у парламенті працює депутатська група “Соціально-ринковий вибір”. Вона була сформована представниками донецької бізнес-еліти, що входили до Ліберальної партії України [135, с. 138].

Автору монографії представляється, що причини посилення влади олігархічної еліти у політиці в Україні необхідно шукати саме в процесах “первинного накопичення капіталів”, які мали особливий характер. При цьому виходити треба з того факту, що кожна держава проходить період первинного накопичення капіталу, яке супроводжується комплексом не дуже чесних, грабіжницьких вчинків невеликої групи найбільш удачливих індивідів. Українським олігархам доводилося максимально ефективно використовувати територію власної держави і потенціал свого народу.

Приклад корпорації “Республіка” може вважатися хрестоматійним в історії “первинного накопичення капіталу” в Україні. Створена на початку 1993 р., корпорація “Республіка” вже через рік була задіяна до вирішення одного із найважливіших на той час завдань, що стояли перед урядом, – погашення зовнішньої заборгованості за природний газ. Використовуючи близькість до членів уряду, керівництво “Республіки” отримало підряд на постачання туркменського газу за умови виплати існуючих державних боргів за цією категорією. Це рішення супроводжувалось “спеціальними умовами”, які й уособлювали собою ренту, отриману корпорацією, – виділення відповідних експортних квот та ліцензій, займив, фінансових ресурсів. За деякими даними, зарібок корпорації “Республіка” на цій оборудці наближався на той час до 500 млн доларів. Незрозумілими залишаються важелі, які вивели “Республіку” та її керівника І. Бакая в розряд найбільш наближених до уряду людей. Спливають декілька прізвищ крупних державних чиновників, які йому склали протекцію. Через кілька років керівник “Республіки” І. Бакай став одним із найбільших українських олігархів, проте в цій якості він постав уже як провідник іншого бізнес-проекту (компанії “Нафтогаз України”), а згодом як державний високопосадовець [225].

Спонтанна приватизація супроводжувалася процесами “первинного накопичення капіталів” та відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. Правлячі класи мали монополію на прийняття рішень та їх втілення в життя, при цьому не будучи зобов’язаними нести відповідальність. Це створювало ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж самі передумови сприяли формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного реформування у державі, роблячи демократичну консолідацію неможливою.

В Україні (на відміну від Заходу) “первинне накопичення капіталу” відбулося за кілька років. Зрозуміло, що за таких швидкостей головним регулятором перерозподілу могла бути тільки корумпована влада, що й стало запорукою зрощення капіталу і влади. На зміну радянській системі “розвиненого соціалізму” прийшла інша – специфічна та своєрідна. Ліквідація наприкінці радянської доби державного і партійного контролю за діяльністю підприємств й відсутністю ринкових механізмів їхньої взаємодії створили певний вакуум економічної влади. Менеджмент

(колишні “червоні директори”) отримав можливість майже безконтрольно володіти підприємствами. Отримані від продажу продукту (планового продукту державного підприємства) кошти легалізувати було неможливо і вони вже йшли у “тіньову” економіку. Директор, який де-юре не був власником підприємства, змушений був виконувати план, а прибутки від кооперативів класти в “кишеню” та ділитися ними з номенклатурою. Це були перші паростки зрощування бюрократії та підприємництва на основі “тіньових” грошей [115, с. 113]. У майбутньому відбувався процес синтезу посткомуністичної номенклатури та нової буржуазної еліти в межах українського “владного класу”.

У сучасних економіках олігархічні (кланові) структури створюються для пошуку рентних переваг на противагу діяльності, націленої на зростання прибутку. Рента стає можливою в умовах істотного обмеження конкуренції в економіці, монополізації ресурсів, створення бар’єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізації. Щоб створювати та підтримувати умови для отримання ренти, фінансово-економічні групи повинні не просто мати зв’язки з політичним класом, але й бути його невід’ємною частиною, безпосередньо або опосередковано через корумпованих чиновників і політиків брати участь у прийнятті державних рішень. Олігархічні клани в українських умовах поступово використовують державні інституції для досягнення своїх вузько приватних або корпоративних цілей, фактично привласнюючи державні функції як такі. Оскільки існує декілька кланів, виникає потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча б мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний правитель, що і спостерігалось в Україні протягом президентства Леоніда Кучми [65, с. 112]. Фактично, головним актором політики та провідною структурною одиницею еліти як на центральному, так і на регіональному рівнях виявилися олігархічні чи фінансово-політичні групи, які остаточно структурно оформилися вже за часів президентства Л. Кучми.

На політичному й економічному олімпі, створеному навколо особи другого Президента України Л. Кучми, було тісно. Місця вистачало лише для кількох основних гравців. Це були колективні, групові утворення – власники політичних, економічних та інформаційних ресурсів, – з якими не могли конкурувати жодні інші політичні чи суспільні сили країни. Це були ключові суб’єкти в політичних, соціально-економічних, суспільних

процесах. Наявність політико-економічних груп (ПЕГ) – це результат застосування певної моделі посткомуністичних трансформацій в Україні. Українські ПЕГ – це складний симбіоз політичних, економічних, адміністративних, фінансових, інформаційних, соціальних, культурних і особистісних складників. На думку українських політологів О. Лісничука та О. Сушко ПЕГ – концентрований вияв колективних, групових інтересів на перехресті бізнесу та політики в умовах дефіциту інших демократичних форм артикуляції та захисту таких інтересів [196, с. 7].

Феномен олігархічних груп безпосередньо пов'язаний з ключовими особливостями української політичної системи, фундаментальною ознакою якої є зрощення політики та великого бізнесу. Окремі фінансово-політичні групи намагалися і намагаються перетворити власні уявлення на політичні рішення. Ні для кого не було секретом, що основні рішення, які приймала панівна еліта, продукували фінансово-промислові групи. Опитані Центром Разумкова експерти вважають, що саме олігархи впливають на прийняття владою рішень (80,7 %), а це є серйозним сигналом, який свідчить про дискредитацію у суспільстві минулої владної еліти. Їй довіряли лише 6 % населення, а 53 % – цілком не довіряли [43, с. 256].

Поява в країні великого капіталу, як правило, призводить до того, що у взаємовідносинах влади і капіталу починає використовуватися політичний ресурс. Саме існування великого капіталу потребує узгодження позицій обох сторін на рівні загальнодержавної політики. Історично в різних країнах виробилися для цього різноманітні інституційні форми (від регулярних консультацій, співробітництва з різноманітного роду асоціаціями до створення різного роду агентств, підтримки політичних партій). В Україні цей процес досить ще не набув нормальних інституційних форм. Він тільки деформувався під впливом історично сформованих взаємовідносин влади і великого капіталу, що було вище визначено як “зрощення”.

Треба акцентувати, що відмінна риса української олігархії – це бажання йти в політику, займатися політикою і вести свій бізнес за допомогою політики (що зрештою призвело в Україні до перетворення політики на достатньо успішний вид бізнесу). Ніде на пострадянському просторі немає такої політизації бізнесу та комерціалізації політики, як в Україні. Навіть у Росії коефіцієнт політизації бізнесу є нижчим. Перед парламентськими виборами 2002 р. невтішний прогноз оприлюднила

російська “Независимая газета”. Російські аналітики стверджували, що в Україні олігархи прийшли до парламенту й дедалі активніше в ньому працюють. І вони доб'ються того, що Україна стане парламентською республікою, уряд призначатиметься парламентом і стане фактично результатом боротьби кланів. Як наслідок – всевладдя олігархічних угруповань в Україні буде не слабнути, а лише посилюватиметься. Це загрожує Україні слабкою державною владою та диктатом корпорацій, за якими стоїть великий капітал [227]. Прогноз російської газети досить-таки був реальний і, якщо б у ВРУ V скликання діючій коаліції вдалося б збільшити свою чисельність до 300 депутатів і отримати більшість, держава дійсно б отримала владу крупних корпорацій.

Вибори 2002 р. ще більше закріпили тенденції зростання впливу на політичне життя фінансово-політичних груп, інструментом якого стали партії та блоки. Про всесильність і невразливість олігархічних груп чітко говорять парламентські вибори 2002 р. та наступний по тому період. Необхідно зазначити, що виборча кампанія відбувалась з активним використанням адміністративного ресурсу, регульованої політики підконтрольних медіа, орієнтованих на підтримку провладних політичних структур та гравців. Основна пропрезидентська політична сила, задіяна в пропорційній частині виборів, – блок політичних партій “За Єдину Україну!” – повністю складалась з політичних гілок політико-економічних груп різних типів. Цим силам вдалося провести значну групу “грошових мішків” у мажоритарних округах. І вже під час роботи нового парламенту саме із цих сил було створено пропрезидентську більшість у ВРУ, яка й затвердила в кінці того ж року на посаді прем'єр-міністра висуванця однієї із найбільш потужних ПЕГ [196, с.14].

Після виборів у парламент у 1998 році кількість обраних депутатів-підприємців (за даними офіційного анкетування) становила 96 осіб, а у 2002 році депутатами стали вже 150 представників бізнесу [135, с. 139]. С. Телешун вважає, що вибори до ВРУ 2002 р. показали ряд тенденцій у політичному житті України. Це, *по-перше*, значне посилення впливу фінансово-промислових груп на політичні процеси, процеси прийняття рішень. *По-друге*, подальше поступове відмирання інституту політичних партій, у класичному його розумінні, як репрезентантів інтересів окремих соціальних груп. *По-третє*, зростання впливу на політичні процеси загальнодержавного рівня регіональних фінансово-промислових груп. *По-четверте*, майже повна підконтрольність фінансово-промисловим

групам “четвертої” влади [172, с. 79]. Дійсно, можна говорити про те, що система фінансово-промислових груп із політичними надбудовами фактично замінила в Україні партійну систему, що не могло позначитися на функціонуванні політичної системи в цілому.

До середини 1990-х рр. в Україні можна було говорити переважно про регіональні „клани” (протоолігархічні групи), які боролися за вплив на центральну владу, представлену тоді так званою „партією влади”. Трансформація регіональних бізнес-груп кланового типу в олігархічні відбулася під час президентським та парламентськими виборам 1999, 2002 рр. Вони стимулювали оволодіння олігархами засобів масової інформації і забезпечили їх панування у великій політиці, що виявилось у створенні ними своїх фракцій та патронажних політичних партій у ВРУ. Дійсно, найпотужніші з них асоціюються саме з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У рамках одного регіону може існувати декілька кланових об’єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (System Capital Management) та ІСД (Індустріальний Союз Донбасу). Кожна з них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Наприклад, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, вугільними, хімічними виробництвами, енергогенеруючими та енергорозподіляючими потужностями, мобільними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами, і, нарешті, футбольним клубом “Шахтар”. Окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні – “Партію регіонів”, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах [65, с. 113].

Інша впливова фінансово-промислова група України бере своє регіональне походження з м. Дніпропетровська. Політичною надбудовою цієї групи була політична партія “Трудова Україна”. У квітні 2005 р. в партії “Трудова Україна”, яка свого часу була політичною гілкою певного об’єднання молодших бізнес-утворень дніпропетровського регіону, а в останні роки вже, фактично, першочергово – корпорації “Інтерпайп” (65 % акцій належало В. Пінчуку), відбулися зміни у керівному активі. Після “помаранчевої революції” партія почала стрімко втрачати свої позиції в парламенті, в партійній системі. Лідер партії С. Тігіпко, якого пов’язують із політико-економічною групою, що отримала назву “групи ТАС”, у другій половині 2004 р. обіймав паралельно посади голови Національного банку країни та керівника виборчого штабу провладного кандидата

В. Януковича. У післяреволюційний період С. Тігіпко відсторонився від активної політичної діяльності аж до президентських виборів 2010 р., де в першому турі він зайняв сенсаційно третє місце, але “Трудова Україна” втратила власну парламентську фракцію, частину свого активу, позиції в регіонах, де її присутність традиційно була відчутною [196, с. 60]. Другою значною групою є фінансово-промислова група “Приват”. До неї входять Г. Боголюбов, А. Мартинов та І. Коломойський.

Київська група “Григорій Суркіс – Віктор Медведчук” з політичною надбудою Соціал-демократичною партією України (об’єднаною) (СДПУ(о)). Ця партія – витвір “київської сімки” великих бізнесменів від футболу, нафти та юриспруденції, що залучили до своїх лав першого Президента України Л. Кравчука. Офіційним фінансовим стрижнем цієї групи став Український кредитний банк (УКБ). Але поступово СДПУ(о) втратила свій політичний вплив у суспільстві й на парламентських виборах 2006 р. вже увійшла до складу “Опозиційний блок “НЕ ТАК!””, який набрав тільки 1,01 % голосів виборців [221].

Президентські вибори 2004 р. стали найважливішою подією в сучасній історії України. Вони, як й інші вагомні події, – підсумок не одного політичного процесу і включають у себе декілька елементів. Один з цих елементів – масовий протест проти кримінально-олігархічного режиму. Масовий антиолігархічний протест в Україні був викликаний декількома факторами: захопленням великих шматків власності корумпованими бізнесменами і чиновниками. Інститут соціології НАН України за участю Фонду “Демократичні ініціативи” протягом одинадцяти років проводив опитування громадської думки з приводу соціальних груп, що відіграють значну роль у житті українського суспільства. Результати соціологічних досліджень 1994 – 2004 рр. демонструють високе місце бізнес-еліти та представників злочинного світу у свідомості громадян України на той час (табл. 2.1 [180, с. 13]).

Треба підкреслити, що тісні зв’язки В. Януковича з найбільшими бізнес-групами з Донецького регіону підсилювали підозру з приводу можливості дійсно необмеженої експансії великого бізнесу донецького походження в загальноукраїнському масштабі у випадку його перемоги на президентських виборах.

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
„Як Ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль
у житті українського суспільства?, %**

Соціальні Групи	Роки									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Робітники	22,2	17,2	19,1	18,7	19,7	25,4	23,9	27,2	19,1	22,4
Селяни	19,0	14,1	15,9	15,8	15,4	22,8	18,5	22,4	14,7	17,8
Інтелігенція	12,8	10,8	9,9	11,3	11,3	16,7	13,8	17,3	9,8	13,2
Бізнесмени	24,5	21,7	25,2	25,4	30,7	32,4	31,2	28,0	28,9	27,0
“Чиновники”	26,2	27,4	25,1	29,3	33,3	33,3	35,7	23,9	24,5	23,6
Лідери партій	—	—	—	—	—	—	—	24,5	22,2	25,9
Військові	8,5	6,0	5,5	5,7	5,3	10,0	8,9	8,1	5,6	4,8
Міліція, СБУ	11,0	7,3	8,9	10,6	9,9	13,8	12,7	14,5	11,7	12,6
Судді	--	--	--	--	--	--	--	11,3	8,4	9,8
Злочинний світ (мафія)	41,9	37,3	42,0	42,7	43,9	43,1	49,0	38,3	42,7	40,2

Ці побоювання відкрито стимулювалися опонентами прем'єр-міністра. Навколо кандидатури В. Ющенка згрупувалась політична амбіційна частина буржуазних кіл переважно центрально- і західноукраїнського походження, які прагнули до зміни ситуації в країні і надали вагому підтримку київському “Майдану”. Надалі представники бізнес-крила опозиції, а також близькі до них групи стали однією з важливих частин кадрового резерву під час формування нових керівних органів у виконавчій вертикалі влади. Власне, ще ніколи в Україні не було такого одночасного масового походу представників бізнесу на державну службу. До 2005 р. це могли бути резонансні, але поодинокі випадки. Основні групи, які весь період перебували разом з В. Ющенком в опозиції, отримали призначення своїх представників до виконавчої влади країни. Такі постаті, як П. Порошенко, О. Третяков, Д. Жванія,

Є. Червоненко, що були уособленням великого бізнесу з оточення В. Ющенка, зайняли відповідальні державні посади.

Серед нових керівників регіонів безпосередньо із місцевими бізнес-групами на той час були пов'язані П. Жебрівський (Житомирська область; фармбізнес, зокрема ВАТ “Фармак”), В. Балога (Закарпатська область; впливова в регіоні фірма “Барви”), Е. Зейналов (Кіровоградська область; бізнес на нафтопродуктах та у сфері АПК, ЗАТ ЄРУР ГРУП”), О. Садиков (Миколаївська область; банківський бізнес, банк ЮНЕКС), А. Аваков (Харківська область; банківський бізнес, банк “Базис”), а також швидко відставлений С. Касьянов (Дніпропетровська область; бізнес у сферах побутової хімії, виробництва алкоголю, будівництва, торгівлі, компанії “Алеф” та “Ольвія Бета”). Треба підкреслити, що до призначень П. Жебрівський, С. Касьянов та В. Балога були народними депутатами, однак це за існуючої практики ніяк не означало втрату їх зв'язків із підприємницькими проектами, з яких вони стартували у велику політику, а навпаки [196, с. 58].

У наступні парламентські вибори 2006 р. остаточно закріпили розподіл влади між основними фінансово-політичними групами, стали остаточним оформленням “компромісу еліт”, контури якого вперше проявилися після “помаранчевої революції”. Парламентська форма правління на той час формально закріпила систему, яка ґрунтується на принципі компромісу “олігархічних еліт”.

Політичні інститути України, завдяки ключовій ролі політико-економічних груп у політичних відносинах, характеризуються високим ступенем зрощення влади і капіталу. Капітал присутній на всіх рівнях адміністративної вертикалі не лише через механізми лобізму (що є дійсно звичайною практикою для демократичних систем), але і через безпосередню участь представників великого бізнесу у процесах прийняття політичних та економічних рішень у державі. Ілюстрацією цього є персональна присутність абсолютної більшості українських бізнесменів “першої сотні” в парламенті або уряді. Після перемоги В. Януковича на президентських виборах Валерій Хорошковський був призначений на посаду голови Служби Безпеки України (СБУ) і явив світу взагалі новий тип олігарха – олігарха-силовика. У 2012 р. журнал “Фокус” склав список 200 “найбагатших українців”. В. Хорошковський із статком у 392 млн доларів зайняв 39 місце [41, с. 46]. Необхідно зазначити, що мільйонерові належать також телеканали “Інтер”, “К 1”,

“К 2”, “НТН”, “Мега”, “Enter-фільм”, інформаційне агентство “Українські новини”. Цей випадок показує, наскільки в нашій країні сталося зрощення бізнесу і політики. Олігарх-силовик – явище, яке характерне тільки для нашої країни. З 22 лютого 2012 р. В. Хорошковський був призначений вже першим віце-прем’єр-міністром України.

Необхідно відзначити, що поступово в Україні складається така модель політичної поведінки, яка орієнтована на особисту участь бізнесменів у політиці. Хоча Р. Ахметов дуже рідко з’являється в залі Верховної Ради, все ж таки статус депутата передбачає публічність. Ступінь же власної залученості до суспільно-політичного процесу може бути різною. Одні підприємці (у середовищі політично активних вони становлять меншість) готові, жертвуючи своєю діяльністю у сфері бізнесу, піти у велику політику, стаючи політичними акторами. Серед підприємців таких людей, звичайно, небагато. Але саме вони стають функціонерами політичних партій. Для більшості політично активних бізнесменів підтримка партій набуває форми співчуття. До тих, хто співчуває політичним партіям, належать ті представники бізнесу, які продовжують займатись професійною діяльністю. Вони є соціальною базою партій, підтримують їх під час виборів і забезпечують фінансову допомогу [137, с. 90]. Уявляється, що характерною рисою українських бізнесменів є їхня участь у політиці. Одні підприємці готові до особистої участі у партійно-політичній діяльності. Іншим більше імпонує впливати на політикум непрямо – через лобіювання депутатів, спеціалістів-експертів, журналістів.

Система, що існує в Україні, на жаль, сприяє не створенню політичних партій, усередині яких ведеться чесна і відкрита конкуренція, а створенню компаній з комерційних інтересів, тому що сучасні вибори з новими піартехнологіями є дорогою процедурою. Наприклад, на парламентських виборах 2006 року офіційно політичні партії витратили чималі суми. Загальний розмір виборчих фондів політичних партій склав 553,6 млн гривень, у тому числі:

- *власні кошти партій – 480,4 млн грн;*
- *добровільні внески фізичних осіб – 73,2 млн грн.*

У п’ятірку лідерів 2006 р. за розміром сформованого виборчого фонду ввійшли: Партія регіонів (ПР) (112,8 млн грн), блок “Наша Україна” (74,2 млн грн), Народний блок Литвина (68,9 млн грн); Соціалістична партія України (35,6 млн грн); Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) (13,6 млн грн)

[160, с. 12]. Треба акцентувати увагу на тому, що це тільки офіційні дані. Відповідно до розрахунків Центральної виборчої комісії, парламентські вибори 2007 р. зажадали бюджетних витрат у розмірі 312 млн гривень, але, за підрахунками спеціалістів, реальна вартість виборчої кампанії цього року становила близько 5 млрд грн, з яких приблизно 4 млрд витратили Партія регіонів, НУ-НС і БЮТ. Передвиборчі перегони 2007 р. через свою швидкоплинність обійшлися українським спонсорам у 1 – 1,5 млрд доларів. Фахівці вважають, що це приблизно вдвічі менше, ніж попередня кампанія [158, с. 44].

Політичний простір України, досліджуваний з ракурсу відносин обміну владними ресурсами, все частіше розглядається як ринок, на якому здійснюються торги і комерційні операції. І через це, здавалося б, неможливий союз політичних опонентів БЮТ і Партії регіонів, але в ході сумісного одноетапного голосування за проект про тендерні закупівлі у Верховній Раді України, був можливим. Це ринок, суб'єктами якого є представники політичної еліти України, що обмінюють одні ресурси на інші. Ресурсом в акумульованому і персоніфікованому вигляді є політичний капітал. Особливість політичної еліти України полягає в тому, що вона схильна до непрямого впливу більшою мірою з боку ділових кіл, які самі приходять у владу і стають політиками-депутатами.

Поступово відходить у минуле продаж місць партійним спонсорам. У середовищі провідних політичних партій уже давно сформувався свій прошарок “фінансистів”, які підтримують партії на регулярній основі і є її членами. Тому і відношення до них, і їх місце в списку особливі. Як мінімум одного спонсора-мільярдера має кожна з трьох політичних сил – лідерів останніх парламентських виборчих кампаній (Партія регіонів, блок “Наша Україна-Народна самооборона” і Блок Юлії Тимошенко). У 2007 р. тижневик “Фокус” видав рейтинг 100 найбагатших кандидатів у депутати. У цьому рейтингу виділили сотню кандидатів з найвищими доходами, які були офіційно задекларовані за 2006 рік. У цьому списку – 51 представник Партії регіонів, 22 представники БЮТ, 16 представників НУНС [169]. Але політичні спонсори не просто наповнюють партійні каси, вони займаються конкретними регіонами у державі. Наприклад, почесний президент “Укргазбанку” В. Горбаль, який очолював столичний штаб “регіоналів”, забезпечував проведення заходів ПР в Києві, а почесний президент АО “АВЕК” О. Фельдман відповідав у той час за політику БЮТ

у Харкові. У 2012 р. у цьому рейтингу опинилися 36 народних депутатів та 19 депутатів місцевих рад. Це майже третина всього списку [41, с. 8].

Основна частина витрат у Партії регіонів приходиться на власника компанії СКМ Р. Ахметова, в той самий час 35 % списку ПР у Верховній Раді – люди Р. Ахметова, серед яких зовсім не всі професіональні економісти, юристи, політики. До основних груп спонсорів ПР також відносять: Б. Колеснікова (компанія “АВК”), А. Ключова, ряд промисловців: В. Богуслаєва (“Мотор Січ”), В. Ландіка (“Норд”), М. Янковського (“Стирол”), Л. Клімова (“Імексбанк”), Г. Скударя (ЗАТ “НКМЗ”), І. Гуменюка (ЗАТ “АРС”), В. Хмельницького (“Київська інвестиційна група”), Н. Мхітаряна (“Познякижилбуд”), О. Єдіна (“Інтер-контакт”).

Основні “меценати” Блоку Юлії Тимошенко – К. Жеваго (група “Фінанси і кредит”), Сергій і Олександр Буряки (“Брокбізнесбанк”), О. Фельдман (концерн “АВЕК”), Т. Васадзе (“Укравто”), Б. Губський (облгази, агробізнес), А. Веревський (“Кернел Груп”), І. Куровський (ФСК “Житлобуд”) та інші. Масована рекламна кампанія 2007 р. вивела БЮТ на друге місце за витратами на виборчу кампанію, та і зараз блок не має проблем у фінансуванні, хоча деякі фінансисти, такі, як О. Фельдман, вийшли з БЮТ через розбіжності з лідеркою Блоку. А, наприклад, О. Буряк та Т. Васадзе були виключені з фракції Блоку Юлії Тимошенко 2 грудня 2010 р., внаслідок їх голосування (“у розріз лінії партії”) за Податковий кодекс з поправками Президента.

Блок “НУ – НС” спонсорували відразу два мільярдери. Це Ігор Коломойський і співвласник групи “ІСД” колишній секретар Ради нацбезпеки Віталій Гайдук. Депутатом від цього блоку є і почесний президент ЗАТ “Оболонь” О. Слободян. Не зважаючи на відсутність у списках П. Порошенка (“Укрпромінвест”), він довгий час залишався близьким до “помаранчевої” команди і президента, тому також поповнює матеріальні резерви блоку. Ще один крупний спонсор пропрезидентської сили – власник компанії “Брінкфорд” Д. Жванія. Частина фінансування лежала і на плечах О. Третьякова і М. Мартиненка та ін.

Треба відзначити, що Комуністична партія України, яка заявляє про відсутність у своїх списках олігархів з причини своєї ідеології, також не обмежує своє фінансування лише членськими внесками. За деякими джерелами близько 90 % загального бюджету партії на останніх виборах забезпечував російський бізнесмен К. Григоришин [70, с. 87]. У списку Комуністичної партії скандального мільйонера представляє Є. Мармазов

(радник компанії “Група Енергетичний стандарт “Україна”, яка належить російському підприємцю). Усі парламентські партії в Україні мають своїх “фінансистів”, інакше в конкурентній боротьбі в ЗМІ за голоси виборців без матеріальної допомоги їм не вижити.

Процес трансформації політичної системи України має все ж таки свої особливості. Зрештою, на сьогоднішній день ми маємо такий особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. У західних країнах бюрократи, бізнес-еліта і політики існують в єдиній системі взаємного підпорядкування і взаємозалежності. Політика диктує умови “підлеглої” бюрократії як похідній політичних інститутів, але залежить від підприємництва в тій мірі, в якій останнє забезпечує її фінансову стабільність. Бізнес-еліта, у свою чергу, не потрапляє в зону прямого впливу політики, але перебуває в прямій залежності від бюрократії, яка дає санкції на діяльність підприємців. В Україні ці три компоненти зливаються в одне ціле. Не можна бути політиком в Україні, не маючи дійсно прямого необмеженого доступу до фінансових потоків. Неможливо займатися великим бізнесом без глибоко особистих “політичних ресурсів”. У результаті отримуємо якісно нову модель, модель повної монополізації окремими групами економічних, політичних і адміністративних важелів дії.

Основне завдання сучасної влади – *розмежування бізнесу від політики*. Українське законодавство встановлює деякі запобіжники для зрощення бізнесових інтересів із політичним процесом. Зокрема, Закон України “Про статус народного депутата України” забороняє народним депутатам:

Стаття 3.4.: “...займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов’язків народного депутата час”;

Стаття 3.6.: “...входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку” [229].

Практика, втім, свідчить, що все ж такі запобіжники не є достатньою мірою ефективними, щоб унеможливити чи хоча б істотно обмежити зрощення бізнесу та влади. Крім того, і це найважливіше, вони стосуються виключно законодавчої влади, обмежуючи участь у бізнесі

тільки народних депутатів. У той же час найбільш негативним фактором є симбіоз великого бізнесу із виконавчою владою. Формальна відмова депутатів, урядовців та губернаторів від власного бізнесу нерідко підміняється передачею цього бізнесу своїм найближчим родичам (дружинам, дітям), що де-факто не вирішує питання розділення влади і бізнесу.

О. Турчинов вважає, що систему, яка існує в Україні, можна назвати *олігархофренією*. Під цією дефініцією учений має на увазі як фактично необмежену політичну й економічну владу вузької групи людей, які не відповідають їх суспільно-політичному статусу в соціумі, у поєднанні з необмеженим доступом до національних ресурсів, повним ігноруванням державних інтересів, на фоні вкрай мізерних здібностей до суспільно орієнтованої діяльності [178, с. 130]. Як вважає американський журналіст Д. Хоффман, який написав монументальну працю про російську олігархію, що якби ці люди (олігархи) не зробили свою справу, Росія б як і раніше чахла в умовах безнадійної неефективної адміністративно-командної системи. Це з одного боку. А з іншого – ці люди відстоювали виключно власні інтереси і зробили найкрупнішу крадіжку в історії [191, с. 12]. Уявляється, що така характеристика дуже підходить і для української олігархії, яка ігнорує інтереси пересічних громадян для досягнення виключно своїх комерційних цілей.

“Олігархія” і демократія за своєю сутністю є антиподами, в які б демократичні “шати” не вбирався б режим. Досить звернутися до досвіду латиноамериканських країн – доки еліта суспільства залишатиметься олігархічною за своїм походженням, а громадськість відчужена від керування процесами, доти держава залишатиметься недемократичною. Тому на перший план виходять саме інституції громадянського суспільства, які спроможні протистояти олігархізації політичних процесів у країні.

2.3. Політичні партії як інститут рекрутування політичних еліт

Наростаюче різноманіття інтересів, орієнтацій, установок і цінностей, що лежать в основі взаємодії індивідів і груп, є показником життєздатності та прогресу суспільства. Для відстоювання приватних інтересів і потреб у громадянському суспільстві створюються політичні

сили. Серед реальних політичних сил, що відкрито діють на політичній сцені, найвпливовішими є партії. Партії – головний інструмент політичної діяльності в умовах демократії. Політична діяльність – це вид специфічної суспільної діяльності, спрямованої головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади. Однак тільки в умовах демократії політична діяльність здійснюється на основі публічної конкуренції між різними соціальними групами, які прагнуть створити домінування своїх інтересів. І переможця у конкурентній боротьбі визначає виборець на виборах. А партії агрегують інтереси соціальних груп і тим самим структурують електоральне поле.

У сенсі представництва і вираженням групових та індивідуальних інтересів політичні партії складають головний елемент громадянського суспільства. Важко собі уявити суспільство, його політичну систему без взаємодії партій та їх угруповань. Інститут партії – результат соціально-економічної і соціокультурної еволюції суспільства. Місце і роль політичних партій у конкретній політичній системі, характер відносин між ними обумовлюються впливом етнокультурних і демографічних процесів, історичних традицій, релігії і т. д.

Класичний демократичний устрій – це устрій, що приводить до влади політичні еліти. За такого устрою активна та зацікавлена меншість управляє політичним процесом за згоди більшості, яка виступає об'єктом управління. Політичні партії можна вважати авангардом демократії, а їх членів: активних діячів політичних організацій та спонсорів – складовими елітних меншин. Водночас влада в руках еліти не становить загрози представницькій демократичній системі, якщо демократична еліта залишається відносно відкритою для тих, хто бажає вступити до неї та зійти на вершини влади, якщо виборці спроможні усунути з політичної арени будь-якого представника еліти.

Уявляється, що впливовими суспільними силами є так звані “інституціоналізовані групи інтересів”, котрі відображають потреби деяких стабільних суспільних одиниць, діють на програмних засадах, можуть мати фіксоване членство. У такому контексті політичні партії можуть усвідомлюватись як найвищий рівень організації груп інтересів. Проте стосовно класичних партій (класових, ідеологічних тощо) традиційно застосовують інший визначальний критерій, що розмежовує їх з групами інтересів, а саме – зорієнтованість на боротьбу за політичну владу, тоді

як групи інтересів головним чином обмежуються можливістю впливати на центри прийняття рішень [92, с. 45].

Однак партії, у сучасному розумінні слова, слід визнати відносно пізнім “винаходом”. Сьогоднішні партії як постійні масові організації, призначені для боротьби в умовах парламентської демократії, оформилися тільки в середині XIX ст. одночасно з еволюцією виборчого права в напрямі встановлення у переважній більшості країн прямих, рівних і загальних виборів з таємним голосуванням. Ці нові утворення стали можливі лише в умовах розвитку демократичних процесів нового часу, загальної рівності, необхідності мобілізації і організації мас на вирішення проблем, що стоять перед суспільством. Важливу роль у тому, що партії стають головним інститутом рекрутування політичних еліт, зіграла поява масових партій. Масові партії відрізняються перш за все чисельністю складу. Французький науковець М. Дюверже, на основі вивчення французької соціалістичної партії, вважає, що рекрутування нових членів представляє для партії основне завдання як з політичної, так і з фінансової точки зору. Адже вона перш за все прагне дати політичне виховання робітничому класу, виділити із його середовища еліту, яка здатна взяти у свої руки владу й управління країною. А це означає, що члени партії складають саму її основу, субстанцію її діяльності. З фінансової точки зору, партія в основному спирається на членські внески, які сплачують її члени [45, с. 117]. У зв'язку зі зміною соціального складу сучасного суспільства та зменшення ролі робітничого класу, все ж таки функція рекрутування нових членів актуальна і для сучасних політичних партій.

Необхідно зауважити, що політичні партії представляють найбільш оптимальний інструмент проведення виборчих кампаній, тільки вони здатні дати пересічним громадянам відчуття причетності до політики. Можна називати політичні партії як “посередниками” між громадянським суспільством і державою, але ми вважаємо, що на сьогоднішній день існує небезпека, коли партії настільки ж мало є виконавцями народної волі, як і провідниками сподівань своїх членів. Цей висновок зроблений на підставі вивчення праць таких відомих авторів, як *М. Острогорський* та *Р. Міхельс*, яких вважають засновниками класичної теорії політичних партій.

Створюючи свою теорію партій *М. Острогорський* звертається до проблеми сутності і ролі політичної еліти в умовах породжуваного пар-

тіями формалізму та зростання пасивності з боку керованих мас. Як й інші представники теорії еліти вчений був переконаний, що в реальності більшість населення суспільства ніколи не буде здатною до управління. Це характерно також і для демократії. Першою ознакою демократичного управління є участь у ньому великої маси громадян. Однак велика маса, природно, пасивна [123, с. 548]. Головний парадокс демократії полягає у тому, що спочатку вона виникла з метою надання великих можливостей для політичної участі населення у системі представництва, яка включає і діяльність партій, стає поступово головною перешкодою на цьому шляху.

Партії спочатку виникли як тимчасові організації, які мали за мету організувати маси для проведення виборів. Необхідність проведення передвиборної агітації і залучення прихильників у свої лави привели до стійкого характеру партій та появи спеціально організованої структури, у якості якої виступав так званий кокус. Під кокусом дослідник розумів таку первісну партійну ланку, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, в концепції М. Острогорського виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації. Кокус – це механізм, який дає змогу невеликій групі людей контролювати і спрямувати поведінку мас. Суть влади кокусу полягає в маніпулюванні матеріальними ресурсами, кадрами, інформацією. З утворенням кокусу концентрація та централізація влади на цьому не зупиняється, а йде значно далі. Під контроль центрального кокусу потрапляє вся країна. Партійна організація набуває форми “партійної машини” [123, с. 295].

Таким чином, процес розвитку партій все більше свідчить про їх перетворення на ієрархічно закриті організації, які перешкоджають прояву політичної і суспільної активності широких народних мас. М. Острогорський показав, яким чином при наявності рівного виборчого права основна маса населення, тим не менше, витісняється з активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання з боку партійною еліти. За плутократичного впливу системи організованих партій, на той момент не можна було говорити, що політичні партії представляли відкриту систему відбору політичних еліт.

Праця М. Острогорського помітно вплинула на формування поглядів іншого теоретика політичних партій – Р. Міхельса. Його основна праця “До соціології партій у сучасній демократії” була присвячена

проблемі олігархічних тенденцій у масових партіях нового типу. Головне відкриття вченого – “залізний закон олігархії”, основний сенс якого полягає в тому, що політичні партії, рухи і взагалі будь-які соціальні й політичні організації дуже уразливі перед тенденціями олігархізації та бюрократизації. Це виражається, *по-перше*, у зосередженні влади в руках партійних лідерів і професійного апарату (партійної бюрократії); *по-друге*, у зменшенні впливу рядових членів на політику партії і ослабленні контролю з їхнього боку над апаратом і партійними лідерами; *по-третьє*, у відході від первинних цілей та їх заміні інтересами партійних управлінців.

Концепція Р. Міхельса виходить з того, що демократія на той час знаходиться в стані глибокої кризи. Більше того, він вважає, що демократія взагалі це нереальний і недосяжний ідеал. Це викликане не лише тими зовнішніми перешкодами, які пов'язані з становищем демократичних інститутів у суспільстві, але й особливостями самого механізму її розвитку. Демократія, на думку вченого, є фікцією, оскільки всі висловлювання типу “панування маси”, “народний уряд” виражають тільки принцип, але не дійсний стан. З посиленням організації демократія починає зникати [111, с. 58]. Ключовим в аналізі цієї тенденції стає для Р. Міхельса (як і для М. Острогорського) поняття організації як єдиної можливої форми ефективної діяльності будь-якої соціальної сили, яка переслідує певну мету. Функціонування всякої організації, у свою чергу, також підпорядковане її внутрішнім законам. До таких організацій Р. Міхельс відносить, перш за все, політичні партії, а також деякі інші громадські організації (профспілки). Дійсно, для керівництва організацією необхідна наявність професійно підготовлених для цього людей, які додають стійкості організації, але разом з тим викликають зміни організаційної маси. Процес організації неминуче ділить будь-яку партію на керівну меншість і керовану більшість [74, с. 58]. Меншість у суспільстві має тенденцію протиставляти себе пересічним громадянам і вона відривається від “мас”, утворюючи більш-менш закрите коло. У таких умовах суверенітет “мас” виявляється ілюзорним. Даний висновок співвідноситься з уявленнями М. Острогорського щодо перетворення політичної партії однопартійців на машину, керовану кокусом або партійною елітою.

Необхідно відзначити, що Роберт Міхельс проаналізував процес створення партійного апарату, бюрократизацію його структур, характер

влади вождя і констатував однозначно об'єктивний факт нової епохи – появу політичних партій та стійку тенденцію щодо їх олігархізації. Також Р. Міхельс прийшов до висновку про неможливість демократії в принципі та неминучому перетворенні всякої демократії на тиранію. Навпаки, теоретик партології М. Острогорський відповідно до ліберальної традиції сприймав олігархізацію політичних партій як виключно небезпечну для суспільства тенденцію.

Значне місце у праці вченого посідає обґрунтування позитивної програми виходу з існуючої ситуації. На місці політичних партій старого типу, які мають постійну структуру та організацію і захоплені лише боротьбою за владу, він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Мова йде про те, що сучасна політична наука позначає інтегруючим поняттям “політична участь”, тобто ті способи, якими реалізуються інтереси, бажання і вимоги звичайних громадян. Сюди відноситься перш за все та діяльність приватних осіб, яка більш-менш безпосередньо спрямована на те, щоб вплинути на вибір урядового персоналу і рішення, які він приймає. Сучасна політологія виділяє такі основні вияви політичної участі – голосування, діяльність у ході виборчих кампаній, контакти, які встановлюються за ініціативою громадян і кооперативна діяльність. З появою такого роду громадських асоціацій, які сприяють залученню громадян у політичне життя, М. Острогорський пов'язував великі надії.

На думку дослідника, потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі держави; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; потрібно, щоб переваги характеру і розуму громадянина, іншими словами, істинне управління лідерів, витіснене політичним механізмом, було відновлене у праві очолювати собою управління республіки; в політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії [199, с. 111].

Таким чином, ідеї теоретика партології М. Острогорського про провідну роль у демократичному суспільстві громадянських асоціацій, рухів знайшли своє відображення в теорії плюралізму еліт, яка виникла у

70-х рр. XX ст. Наприклад, замість однієї правлячої еліти Роберт Даль надає можливість впливу на політику множині еліт, які становлять сектори інтересів суспільства. Саме для відображення цих секторних інтересів створюються професійні спілки, асоціації підприємців, релігійні, спортивні, культурні об'єднання. Кожна з цих груп тиску діє у своїх власних інтересах, а не керується спільною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, групи тиску беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії і громадсько-політичні організації, намагаються отримати доступ до засобів масової інформації з метою формування відповідної громадської думки. Одна з семи ознак поліархії, на думку політолога Р. Даля, є автономія асоціацій: для реалізації своїх різноманітних прав. Громадяни мають право створювати відносно незалежні асоціації і організації, включаючи незалежні політичні партії і групи за інтересами [37, с. 253]. Народ, що складається з людей, різноманітні інтереси яких визнано дійсно законними, чим фактично реабілітується їх людська природа. Це є підосновою плюралізму, що становить, у свою чергу, "живу душу" ліберально-демократичного устрою влади. З іншого боку, це народ, що є складноструктурованою спільністю, що являє собою не просто суму індивідів із різноманітними інтересами, ряд соціально-демографічних спільнот і трьох-чотирьох поколінь, а й багато соціальних страт, інтереси яких артикулюють і захищають політичні партії, корпоративні об'єднання, громадські рухи, а також різні асоціації та громадські організації [143, с. 98].

Треба відзначити, що плюралістична теорія демократії розглядає як головного діючого суб'єкта політичну партію. Саме політична партія є ланкою, що пов'язує громадянське суспільство, формою переведення неполітичного в політичне шляхом рекрутування і ротації політичних еліт, структурно-функціональним перевтіленням соціальних потреб в інтеграційну політичну якість і основою для легітимації владних стосунків у суспільстві. Необхідно відзначити, що постійна боротьба елітних груп сучасного західного суспільства між собою дійсно не дозволяє їм концентруватися в одну монолітну еліту, яка існує в тоталітарних суспільствах і організовується особливо концентровано в однопартійних режимах. "Залізний закон олігархії" Р. Міхельса не є таким вже непорушним, його дія, якщо і не може бути припинена повністю, то принаймні до певної міри поставлена під громадський контроль.

Плюралізація еліт, отже, є умовою збереження демократії у сучасному суспільстві.

Функції сучасних політичних партій розподіляються на дві великі підгрупи: *зовнішні* і *внутрішні*. До внутрішніх функцій відносяться рекрутування нових членів, підтримка матеріальної і фінансової основи функціонування партії, регулювання внутрішньопартійних стосунків між рядовими членами, фракціями, лідерами.

Зовнішні функції партії такі: боротьба за завоювання і використання влади на користь групи населення, яку партія представляє; організація інституціолізованої участі громадян в управлінні державними справами, тобто забезпечення зв'язку мас з державою; рекрутування і відбір політичних лідерів, створення політичної еліти суспільства; здійснення політичної соціалізації громадян; узгодження власних інтересів з інтересами інших учасників політичної боротьби, підтримка в суспільстві консенсусу з базових політичних цінностей [211, с. 155].

Уявляється, що все ж таки головна зовнішня (політична) функція партії – оволодіти державною владою, і яка, у свою чергу, породжує функцію політичного рекрутування, що виражається в підборі, фільтрації і висуванні кадрів для самої партії, для формування підготовки до політичної діяльності, збагачення політичного досвіду.

У стабільних сучасних політичних системах рекрутування еліти інституціоналізовано, здійснюється відповідно до ретельно розроблених процедур, унаслідок чого персональний склад еліти з більшою або меншою періодичністю оновлюється, а сама політична структура суспільства залишається значною мірою незмінною. Одна з характерних рис демократичної системи – можливість кожної людини досягти такого положення, яке дає їй право вважатися членом політичної еліти. Формування еліти в кожній конкретній країні на кожному конкретному етапі її розвитку відрізняється значною своєрідністю. Існують, однак, загальні закономірності процесу входження людей у правлячу групу. Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – ті соціальні інститути, входження в які дає людям змогу досягти влади. До основних інституційних каналів дослідники відносять державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Цікавий матеріал для зіставлення ефективності тих або інших каналів рекрутування еліт у різних країнах дає робота Роберта Патнема “Порівняльне дослідження політичних еліт”. Дослідник зробив

висновок, що роль політичних партій у формуванні вищих ешелонів влади значна в парламентських режимах більшості західних країн і в країнах третього світу [215].

Якщо розглядати канали, якими відбувається підйом еліт нагору, то в західній демократії для політичної еліти роль цього каналу виконують політичні партії і спрацьовує схема “*партії – вибори – політична еліта*”. Треба підкреслити, що претендент на входження в еліту повинен пройти всі східці партійної ієрархії. Так робили свою кар’єру такі видатні політики як М. Тетчер, Ф. Міттеран, Г. Коль і ті політики, які сьогодні змінили їх на ключових державних посадах. Як відзначає Кенет Мейер, “деякі (або всі) представники політичної еліти підбираються політичними партіями безпосередньо або з їх допомогою” [32, с. 153].

Рекрутування та селекція політичних еліт починається усередині партій. Саме партії висувають кандидатів у законодавчі органи влади і вибирають лідерів, які змагаються за вищі виконавчі посади. Саме у політичних партіях майбутня політична еліта демонструє свої політичні й організаторські здібності. У більшості демократичних партій існують механізми, які дають змогу членам партії брати участь в обранні лідерів. У одних партіях участь у висуванні й обранні лідерів беруть лише найактивніші члени партії, в інших – існують умови для дуже широкої участі будь-кого, хто вважає за потрібне ототожнювати себе з цією партією. Треба відзначити, що на відміну від України, входження до політичної еліти з іншої елітної групи, наприклад, бізнесової, є дуже нетиповим для західних суспільств. Чому ж в Україні партії є основним каналом для бізнес-еліти перетворення на політичну еліту, а не ключовим елементом громадянського суспільства, за допомогою якого у будь-якого громадянина в нашій державі з’являється можливість стати часткою політичної еліти. На думку автора монографії, у цього явища декілька причин.

Причина перша. В українському сучасному суспільстві політичні партії традиційно користуються дуже низьким рівнем довіри. За соціологічними даними Інституту соціології НАН України, цілком їм довіряють лише 0,7 % населення, а скоріше довіряють – 8,8 %. При цьому переважна більшість населення (загалом близько 60 %) зовсім та частково їм не довіряє. Третина (29,4 %) взагалі не можуть визначитися. Результати аналізу динаміки ставлення населення до політичних партій свідчать про ледь помітні позитивні тенденції. З 1995 р. кількість тих, хто зовсім не

довіряє, зменшилася з 42,3 % до 28,0 % (2008 р.). Однак при цьому збільшилася кількість тих, хто переважно не довіряє: 1995 р. – 24,8 % проти 32,9 % – 2008 р. [181, с. 25].

Соціологічна служба “Центр Разумкова” проводить соціологічні опитування з питання довіри до політичних партій протягом 10 років (2001 – 2011 рр.) і теж відсоток недовіри до політичних партій значний. У жовтні 2001 р. повністю довіряли політичним партіям України 2,3 % опитаних, а у грудні-квітні 2011 р. – 2,2 % опитаних респондентів. Повністю не довіряють у жовтні 2001 р. – 41 %, у грудні 2011 р. – 32,6 %. Кількість тих, хто переважно не довіряє теж збільшилась: 2001 р. – 32,1 %, квітень 2011 р. – 48, 5 % [138].

Таким чином, можна свідчити, що рівень недовіри до політичних партій не знизився, а лише певною мірою “пом’якшився”. Частково пояснює такий низький рівень довіри громадян до одного з основних політичних інститутів демократичного суспільства передусім зростанням негативної оцінки щодо здатності партій виражати інтереси своїх виборців, а через це відсутність на політичній арені, на думку населення, політичних сил, яким можна довірити політичну владу. У 2008 р. 39,5 % респондентів зазначили, що в Україні немає таких сил, хоча у 1995 р. так вважало значно менше опитаних – 28,0 %. При цьому порівняно з 1995 р. значно зменшилася кількість тих, кому важко відповісти (56,9 % у 1995 р. проти 30,5 % у 2008 р.) [181, с. 11].

За результатами соціологічних опитувань, можна зробити висновок, що загалом українському суспільству не притаманна активна участь у суспільно-політичних процесах. Як діяльність у громадських організаціях, так і в політичних партіях. За даними Інституту соціології, у 2008 р. членами політичних партій були лише 2,8 % громадян. Порівняно з 2007 р. ця цифра зменшилася майже у півтора рази – 4,6 %. Але, високий показник 2007 р. свідчить, швидше, про “електоральну” мобілізацію українських виборців. Тобто набуття членства в партіях спостерігалось під час парламентських кампаній 2006 та 2007 рр. Загалом же показник політичної участі з перших років становлення незалежної держави залишається стабільно низьким. На думку соціолога Є. Головахи формальна участь у суспільно-політичному житті залишається напрочуд обмеженою [52, с. 73].

Друга причина, і, мабуть, основна – наявність політико-економічних груп в Україні, які тісно пов’язані з політикою. Феномен олігархічних груп

безпосередньо пов'язаний з ключовими особливостями української політичної системи, фундаментальною ознакою якої є зрощення політики та великого бізнесу. Окремі фінансово-політичні групи намагалися і зараз прагнуть перетворити власні уявлення на політичні рішення. Поступово бізнес-групи почали обзаводитися й власними політичними партіями. Відмінна риса української олігархії – це бажання йти в політику, займатися політикою і вести свій бізнес за допомогою політики (що, зрештою, призвело в Україні до перетворення політики на достатньо успішний вид бізнесу). Для бізнесменів основною турботою стало створення сприятливих умов для своєї діяльності. Зараз виникає своєрідна модель “політичного капіталізму”, за якою накопичення капіталу відбувається шляхом отримання доступу як до політичних, так і адміністративних ресурсів. У цій системі “капіталізму без капіталістів” головне місце належить новому класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців, що досягають економічних цілей через “політичні інвестиції” у вищі державні посади, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпуси. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги та привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону тощо [187, с. 26].

Говорячи про форми участі бізнесу в політиці, слід визнати, що в усьому світі підприємницькому корпусу вдається здійснювати вплив на політику не стільки саме через особисту участь у партійно-політичній діяльності, скільки за рахунок непрямих форм (лобіювання або тиск організованих груп капіталу на органи представницької та виконавчої влади). Підприємцям дійсно легше створити не політичну партію, а консолідуватись на основі спільних інтересів у рамках формальної організації. Підприємницький корпус робить спробу проводити політику в інтересах бізнесу також через створювані при державних структурах громадські фонди, що фінансуються приватним капіталом. На жаль, в Україні у зв'язку із слабкою інституціоналізацією політичних партій легше створити свою політичну партію і мати важелі впливу.

Після президентських виборів 2004 р. суттєво змінились розклад і розстановка бізнес-груп, спільний статус різних олігархічних груп, ступінь гарантії їхньої власності з боку держави. Такі обставини спонукали економічну еліту активізувати свою діяльність у політичному полі. Практично всі представники економічної еліти у державі взяли участь у субсидуванні парламентської виборчої кампанії 2006 р., надаючи

фінансову підтримку певним політичним партіям. Пропорційна система цих виборів призвела до того, що володарі великого капіталу втратили можливість безпосередньо висуватися кандидатами в депутати. Між великим капіталом і виборцями постали політичні партії. І ті олігархи, які своєчасно не подбали про створення власних партій, були змушені йти на пряму співпрацю з уже діючими партіями. Партії стають основним джерелом для політико-економічних груп у боротьбі за владу. Але необхідно відзначити, що партійні структури політико-економічних груп дуже віддалено нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається у демократичному світі.

Здавалося б, формування та розвиток політичних партій у державі створює сприятливі умови для демократичних тенденцій у процесі формування політичної еліти в Україні. Але це в цілому правильне твердження не можна вважати універсальним. Справа в тім, що всю ту сукупність політичних партій, а на початок 2012 р. в Міністерстві юстиції України зареєстровано 199 політичних партій [228], не можна розглядати як зрілу систему політичних партій. Вони, на жаль, поки ще не стали впливовою і авторитетною силою для широких мас, бо поки що не виконують в Україні належних функцій у політичному житті суспільства, у тому числі функцію політичного рекрутування та репродукування. Англійській політолог *Р. Саква* вважає, що на цей час склалася псевдопартійна система (власне кажучи, дослідник пише про Росію, але за якісними характеристиками ситуація з політичними партіями в Україні мало чим відрізняється від Росії). “Партіям, – зазначає дослідник, – не вдалося стати ні масовими об’єднаннями, що апелюють до конкретного соціального класу або до певної групи виборців, ні класичними універсальними (catch-all) організаціями, подібними до американських або західноєвропейських партій повоєнного зразка. Замість цього почала складатися “кадрова” партійна система, орієнтована не стільки на виконання типових функцій посередника між державою і громадянським суспільством, скільки на підтримку міжелітних зв’язків” [152, с. 63].

Але треба зауважити, що сучасні політичні партії в Україні утворилися раніше, ніж склалися соціальні групи населення, інтереси яких ці партії мають намір представляти в органах влади. Тому політичні партії не змогли знайти чітких соціальних адрес і виконувати функції посередника у стосунках між громадянином та державою. Звернемо увагу, що класичний шлях становлення західноєвропейських партій – це

спочатку виникнення національної держави, бюрократична, раціональна легальна трансформація, яка і формує у державі канали громадянського представництва інтересів. Те, що інші нації світу здійснювали протягом століть, судилося одному поколінню українців. Ті партії, які виникають у пострадянському контексті, абсолютно інші.

Третя причина. Сучасні політичні партії України є такими тільки за назвою. Що стосується їх політико-ідеологічного змісту, то вони ще не є партіями у класичному розумінні. До якого партійного спектра, до якої ідеології можна віднести Партію регіонів? На останніх парламентських виборах 2007 р. вона проявила себе як партія, яка перехоплювала гасла лівих партій. Не мав чіткої ідеологічної позиції і Блок Юлії Тимошенко, і блок “Наша Україна – Народна Самооборона”. Ці виборчі блоки включали різноманітні дрібні партії, які мало впливові в суспільстві. Кожна з цих партій окремо мала низький рейтинг. А як співвідносяться ідеологічні позиції партій у цих блоках? Наприклад, до складу БЮТ для участі у дострокових парламентських виборах 2007 р. входили УСДП, ВО “Батьківщина” та Партія “Реформи і Порядок”. Перші дві партії – лівоцентристські, ПРП – партія “правого” спрямування [50, с. 148]. Таке ж питання можна було адресувати і до блоку “Наша Україна – Народна Самооборона”. До ВРУ VI скликання потрапила тільки одна класична “ідеологічна” партія – КПУ. Всі інші основні учасники політичного процесу в Україні офіційно не відносять себе до жодного традиційного для демократичних країн ідеологічного спрямування. На думку політолога О. Дергачова, близько 45 % українців байдужі до класичних ідеологій. Вчений відзначає, що особливо слабкими є ліберальна і консервативна течії, розосередженими є прихильники демократизації суспільства і держави, тобто ті сили, що могли б зіграти важливу роль у національній самоідентифікації та консолідації. Аморфність і розмитість ідеологічних уподобань громадян сприяла поширенню різних модифікацій центризму, полегшеного ставлення до політичних принципів узагалі [42, с. 16].

На думку автора, виборці в Україні орієнтуються головним чином на лідерів партій і блоків, а не на ідеологічний зміст програм цих партій. Опитування проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 15 по 20 травня 2009 року показало, що для 58,1 % населення України першочергове значення під час голосування за політичну партію має те, хто саме очолює цю партію [239]. Більшість партій пропонують виборцям стандартний набір гасел – доступну для всіх освіту, якісне медичне

забезпечення, боротьбу з корупцією, свободу підприємництва, зайнятість для безробітних тощо.

Зараз ідеологія занепадає, а перемагає технологія. Виходить, що поняття політичної ідеології не зрозуміле електорату України і жодного змістовного навантаження для виборця не несе. Тому наявним партіям немає потреби визначатися щодо власної ідеології, оскільки ідеологія не вирішує конкретних проблем виборців. Ідеологія була корисна на початку ХХ ст., коли існував великий відрив одних соціальних прошарків від інших. Тоді у певних прошарків виникла ідеологія. Зараз такої проблеми немає, однак арсенал політичних засобів політичних партій залишився той самий.

За даними загальнонаціонального опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, яке було проведено з 15 по 20 травня 2010 р. у всіх регіонах України, 60,3 % громадян не мають уявлення про те, чим відрізняються між собою праві, ліві і центристські політичні партії. 30, 5% респондентів щось знають про ці відмінності або знають про них небагато, і лише 5,4 % опитаних – добре знають про них. На думку директора цього центру Ю. Якименка, такі результати є, з одного боку, свідченням низького рівня політичної культури суспільства, з іншого – наслідком тенденції до зменшення ваги програмно-ідеологічної діяльності більшості провідних політичних сил України, уніфікації соціально-економічних складових їх передвиборчих програм, домінуванням популістських підходів, невідповідністю між деклараціями і практичними діями [236].

На думку професора Г. Щедрової, наявність багатьох політичних партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціально-політичною орієнтацією партій, побудова партій зверху донизу, розколи та конфлікти в керівництві зумовлено тим, що абсолютна більшість політичних партій не є виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з державою. Вони здебільшого обслуговують не суспільні, а вузькогрупові й персональні інтереси [209, с. 72]. Партії та виборці не є гармонійно цілісним механізмом спільної роботи. Треба акцентувати увагу, що і партійні лідери, не маючи можливостей і бажання займатися серйозним партійним будівництвом, ігнорують необхідність створення в Україні масових партій як головного механізму рекрутування та ротації політичних еліт у контексті розбудови демократії. Тому вони некритично і

поза історичним контекстом копіюють у своїй діяльності маніпулятивні виборчі технології сучасних західних партій типу “хапай усіх”(catch-all party) та “картельних” партій, забуваючи про якісну відмінність між західною і несталою українською демократіями [201, с. 8].

Уявляється, що в Україні ми спостерігаємо процес появи “партії виборців”, а не класичних масових партій, різниця між якими суттєва (табл. 2.2 [124, с. 49]).

Таблиця 2.2

Ознаки партій масового та виборчого типів

Масова партія	Партія виборців
Головний партійний апарат, партійна бюрократія виконує політико-адміністративні функції	Центральна роль належить професійній еліті, експертам
Організація базується на фіксованому членстві й характеризується сильними вертикальними зв'язками	Організація зі слабкими вертикальними зв'язками
Домінують лідери, обрані на основі внутрішньопартійних процедур. Існує сильне колегіальне керівництво	Домінують представники партії, які виконують публічні функції. Явище персоналізації виборчого звернення
Звертається саме до електорату, використовуючи певну ідеологію (електорат приналежності)	Звертається до електорату через звернення до його поглядів (електорат думки)
Джерелом фінансування є членські внески та дотації від зацікавлених організацій	Джерелом фінансування є публічні фонди та дотації «зовнішніх» груп інтересів
Партія робить акцент на ідеології	Партія зосереджує увагу на розв'язанні певних проблем
Модель кар'єри – зростання через основні етапи в саме межах партійної структури	Модель кар'єри – це раптова поява серед партійної еліти, що може бути результатом зростання значення конкретної групи інтересу

Партії виборців вважають за вторинне зростання своїх рядів, але прагнуть згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців найрізноманітнішої соціальної, етнічної й іншої приналежності, ідейної

орієнтації, з неоднаковими приватними й груповими інтересами для вирішення найважливіших проблем сучасного політичного моменту, а також для того, щоб дістати можливість правити емпіричним, тобто заснованим на безпосередньому досвіді, шляхом. Основною метою партії є не збільшення кількості своїх членів, а здобуття голосів виборців. Уявляється, що у масових партіях працює чітка схема добору партією кандидатів.

Політологи виділяють чотири типи процесу добору кандидатів:

- *перший* – неврегульований, спонтанний;
- *другий* – добір місцевими організаціями;
- *третій* – добір центральними органами;
- *четвертий* – добір членами партії.

Але чим більше політична партія набуває ознак партії виборців, тим менш стабільною у ній є процедура номінації кандидатів і тим більше різного роду неформальних закулісних процедур з'являється на етапі добору партією кандидатів, що характерно і для сучасних партій в Україні [199, с. 244].

Можна говорити про те, що в сучасній Україні виникли структури, які політично оформилися, але все ж не стали політичними партіями. Даний висновок зроблений на основі наукових поглядів американського дослідника Генрі Хейла, який стверджує, що будівництво російської партійної системи було зупинено появою на противагу політичним партіям альтернативних, неформальних партійно-політичних інститутів (party substitutes). Варто відзначити, що науковець вивчав виникнення партій в Росії, але цей процес характерний і для періоду виникнення партій і в Україні. На думку автора цієї роботи, порівняння партійних систем Росії і України вже не має наукової логіки, оскільки в цьому плані розходження є суттєвими. *Г. Хейл* говорить про те, що у першу чергу мова йде про формування таких заміників партій, як політичні штаби місцевих губернаторів та неідеологічні партії. Спонсорування відбувається центральними й регіональними бізнес-лідерами. Політичні штаби та партійно-політичні сурогати, діяльність яких продукувалася впливовими промисловими групами, "олігархічними структурами", змогли витіснити політичні партії з електорального ринку, з ринку конкурентної боротьби за голоси виборців у маргінальну (позаелекторальну) сферу політичного простору. Слабкість електорального ринку і в тому, що потенціальні партійні активісти не були економічно забезпеченими та

соціально захищеними, отже, часто мали обирати або залишати основну роботу або покинути партійну діяльність [213, р. 4–5].

Партії, що виступають надбудовами над політико-економічними групами, створюються кулуарно і згори – без опори на масову ініціативу. Необхідно підкреслити, що рекрутування партійного активу відбувається переважно адміністративним шляхом – через роботу з центральними і регіональними керівниками різного рівня, які у свою чергу, розраховують на кар'єрне зростання у випадку підсилення ваги даної партії в політико-адміністративних розкладах. Прикладом такого рекрутування може служити багатообіцяючий проект “Єдиний центр”. Партія була створена 27 березня 2008 року. Вже на жовтень 2008 року партія мала представників у всіх обласних центрах України [231]. “Єдиний центр” мав усі шанси стати новою партією влади, але надалі цей проект став безперспективним. Масова партійна робота в політичних партіях або не проводиться зовсім, або набуває характеру “концертної” діяльності, коли партії проводять масові акції у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів, використовуючи масові зібрання громадян для реклами даної партії.

Четверта причина. Суттєвим чинником олігархізації політичних партій і перетворення їх у закриті структури може бути характер фінансування їх діяльності. Суттєва нерівність фінансових можливостей різних партій призводить до нерівності їхніх шансів у політичній боротьбі, до суттєвого викривлення “народної волі”, формувати яку політичні партії покликані за своєю суттю. У цілому ця криза поглиблюється бажанням олігархічної еліти шляхом фінансової підтримки політичних партій використати їх як засіб впливу на хід політичного процесу в державі або, конкретніше, для прийняття потрібних політичних рішень у власних вузьких і корисливих інтересах. Партії намагаються отримувати кошти із різних джерел. У зв'язку з цим постійно виникає небезпека політичної корупції і залежності партій від великого бізнесу. Схема “гроші у обмін на депутатське місце” при слабкій інституціоналізації партій працює в Україні безвідмовно. Як відзначає політолог Ф. Барановський, саме непрозора система фінансування політичних партій логічно призводить до недемократичного характеру її внутрішньої організації та висуває у партійне керівництво людей, які або знаходяться під впливом бізнес структур, або самих бізнесменів, які прагнуть через партію потрапити до влади [10, с. 44].

У країнах ліберальної демократії починаючи з 1960-х р. ХХ ст. досить ретельно регламентується саме фінансова діяльність політичних партій. Насамперед регулювання стосується джерел отримання коштів і фінансування політичної діяльності політичних партій. Це чиниться заради створення умов для вільного і рівноправного суперництва різних політичних сил у боротьбі за владу та обмеження входження до політичної еліти бізнес-еліти. В Україні діючі механізми фінансування партій дають змогу приховувати справжніх партійних спонсорів і подібне приховане фінансування збільшує залежність партій від приватних джерел. На українському ґрунті ситуація щодо приватного фінансування непрозора, значні фінансові вливання у політику здійснюються нерегламентованими шляхами [144, с. 17]. Вхідним пунктом появи корупції у партійному середовищі є приватне (тіньове) фінансування. Тільки прозорість фінансування політичних партій є необхідною умовою для уникнення їх корумпованості. Чинний Закон “Про політичні партії в Україні” повною мірою не регламентує фінансової діяльності політичних партій та не запроваджує санкцій за правопорушення у цій царині. Не можна одержати і достовірну інформацію щодо приватного фінансування українських політичних партій, за винятком витрат на виборчу кампанію, що публікує Центральна виборча комісія. Відтак, провести достовірний аналіз надходження і витрат приватних пожертвувачів щодо їх фінансування діяльності політичних партій не є можливим.

У розвинених країнах Європи одним із головних джерел доходів політичних партій є членські внески, які складають суттєву частку доходів партій. За оцінками різних дослідників, сума щорічних членських внесків до партійних бюджетів складає від 15 до 45 % загального фонду політичної партії [120, с. 171]. Такий стан справ сприяє фінансовій незалежності політичних партій, “виводячи” їх з-під можливих впливів олігархів. Усі вони за допомогою фінансових важелів можуть на свій розсуд коригувати процес прийняття рішень партійним керівництвом. В Україні частка членських внесків у фінансуванні партій дуже незначна. За експертною оцінкою О. Шумельди, вона складає трохи більше 12 %. Проте у цей відсоток включаються не тільки власне членські внески, але і “партподаток” – суму (зазвичай значну), котру особа повинна сплатити в партійну касу за висунення її на певну державну посаду чи депутатом [207, с. 31]. Політичним партіям в Україні треба налагоджувати систему “малого” фінансування з боку громадян, що дає відносну незалежність

від фінансового диктату великих економічних груп. Орієнтація на членські внески як головне джерело партійних доходів підштовхує керівні органи політичної партії дієво працювати з наявними членами та прагнути розширити їх чисельність. На жаль, в Україні з низки економічних і психологічних причин цей вид фінансування поки що не отримав поширення.

П'ята причина, що перешкоджає розвитку демократичної тенденції у процесі формування політичної еліти в Україні і завдяки якій не можна говорити про те, що партії в Україні є основним каналом рекрутування та циркуляції політичних еліт, є і пропорційна система із закритими списками кандидатів. Реформування виборчої системи в Україні у бік пропорційності у 2006 р. стало логічним продовженням еволюції політичного режиму у державі. Але слід визнати, зміна електоральної моделі в Україні відбувалася трохи за іншим сценарієм, ніж у європейській практиці. Чинниками, що безпосередньо впливали на її еволюцію, не мали “низового” соціального походження. Вони були зумовлені більше необхідністю легітимації політичного впливу крупних та впливових фінансово-політичних гравців, ніж досягненням соціального компромісу. Відбулася реалізація інституціоналізації впливу олігархічної еліти через політичні партії, що у разі перемоги на виборах формують більшість у Верховній Раді, уряд, а відтак – здійснюють вплив на політичні процеси в Україні.

Але запропонований варіант нової виборчої системи не справдив покладених на нього сподівань, та в цілому майже не призвів до розбудови парламентських політичних партій в Україні. Виборча система із закритими партійними списками не виправдано збільшує роль партійної бюрократії у формуванні депутатського корпусу. Саме лідери партій мають вирішальний вплив на формування списку кандидатів у депутати. У процесі формування виборчих списків українських політичних партій внутрішньопартійна демократія фактично не діє. Кандидатів у депутати та їх місце у виборчому списку визначає вузьке коло керівників та інвесторів кожною політичної сили. Партійні списки, як правило, формують у закритому режимі, а вплив як громадян, так і самих партійців на їхній склад серйозно обмежений. Ця хвороба вразила всі без винятку партії в Україні. Алгоритм складання списків досить простий. З осіб, наближених до лідера партії, формується певна група, котра виконує технічну роботу з підготовки проекту партійного списку. З метою

легітимації такого проекту (але обов'язково після схвалення його "вождем" партії) його подають на розгляд керівним партійним органам. Нетривалі, але досить серйозні дискусії на партійних радах (виконкомах, президіях) завершуються косметичними змінами у складі списку, після чого його розглядають на з'їзді партії. Головними критеріями при відборі кандидатів є не професійна якість і не активна робота на партію, а особиста відданість одному з лідерів (чи інвесторів) партії або вагомий внесок у партійну касу (в обмін на місце у прохідній частині виборчого списку) [182, с. 8]. Така система призводить до торгівлі "прохідними місцями" та появою "квот партійних донорів". Політичні партії в Україні поступово перетворюються на "вождистські" корпорації закритого типу і, поза сумнівом, вони мають мало загального з класичним розумінням суті і ролі партій у демократичному суспільстві.

На думку політолога *Володимира Фесенка*, виборча система закритих партійних списків звужує обсяг виборчих прав громадян, а отже, їх вплив на формування влади в державі. Громадяни, які не є членами політичних партій, а це більшість виборців України, не мають права висувати кандидатів у народні депутати, не можуть впливати на порядок розташування кандидатів у партійному списку [182, с. 6]. Цікаво, що електоральна система в конфігурації "закритий" партійний список плюс загальнодержавний виборчий округ крім України існувала лише в Ізраїлі та Намібії. Враховуючи, що у світі нараховується більше 70 країн із різними формулами пропорційного голосування, приєднання до такої мікроскопічної групи є свідченням неоптимальності інституціонального вибору, зробленого Україною.

Запровадження системи загальнонаціонального виборчого округу призвела, на думку політолога Г. Зеленько, до мінімізації зв'язку між партією та її електоратом. За таких умов політичної партії не потрібно буде підтримувати постійний безпосередній зв'язок із виборцями [51, с. 64]. Дійсно, як видно з прикладу виборчих кампаній 2006 і 2007 рр., партійні штаби різних рівнів (окрім обласного) розпочинали партійну роботу тільки перед виборами. Після виборів діяльність міських, районних партійних штабів згорталася.

Більшість країн Європи застосовують пропорційні системи, але, на відміну від України, виборці мають можливість впливати на порядок черговості в партійному списку [230]. У цьому випадку виборці дістають можливість не лише голосувати за певну партію, але і впливати на

якісний склад депутатського корпусу, визначаючи в самому списку пріоритетну для них черговість кандидатів у депутати. І це стимулює конкуренцію не лише між партіями, але й усередині них. Конкуренцію чесну, відкрити, результати якої спроможні оцінити виборці. Система виборів з відкритими партійними списками необхідна Україні для підвищення якості політичної еліти. Державі потрібна зміна панівної еліти, від якої очікують модернізаторської за своєю системою ціннісних орієнтацій, врешті-решт, із загальнонаціональними пріоритетами, ідеалами, які мали б підтримку переважної більшості народу і відкривали реальні перспективи комплексної модернізації українського суспільства.

Отже можна зробити висновок про те, що поки що в Україні є дуже багато причин, за якими політичні партії не виконують функцію вільного політичного рекрутування та утворення політичної еліти суспільства. На думку автора монографії, поступово в Україні політична еліта посилює свою позицію на противагу умовам для реалізації політичних прав громадянами України за допомогою інституціалізації методів політичного впливу. Йдеться про зміну виборчої системи у 2006 р., яка призвела до звуження бази висунення кандидатів у депутати до парламенту зі збереженням цього права лише для партій (блоків партій) та, зокрема, ускладнилися фінансові передумови для балотування.

В Україні триває процес політичної модернізації. Треба зазначити, що один з постулатів транзитологічної гіпотези полягає у тому, що головною рушійною силою демократичного розвитку є циркуляція та ротація політичних гравців (індивідів, політичних партій), що володіють владним політичним ресурсом. На жаль, в Україні ще немає традиції формування політичної еліти з партійного керівництва. Це передовсім пов'язано зі слабким розвитком партійної системи, незначним місцем партій у суспільно-політичному житті. Поступово олігархічні групи в Україні представлені в політиці через формат політичної партії. Проте останні виступають більше як інструмент просування первинних і визначальних інтересів, що мають неполітичну природу. Адже система, що існує у нас, сприяє не створенню політичних партій, як основного каналу для підйому еліт нагору на демократичних засадах та через чесну конкуренцію, а створенню компаній з комерційних інтересів. Недосконале фінансування партій і пропорційна система виборів із закритими списками робить партії залежними від їх керівництва та спонсорів. Партії використовують бізнес для фінансування своїх виборчих кампаній,

обіцяючи відшкодувати борги у випадку приходу до влади. Великі масштаби партійного будівництва на основі політико-економічних груп в Україні свідчать щодо дефіциту інших, суто демократичних, джерел формування партійної системи – через репрезентування інтересів широких суспільних груп.

Висновки до розділу 2

Ідеологи трансформації в Україні із самого початку налаштовували суспільство на “повне оновлення влади”. Аргументували це тим, що тільки “нові люди” зможуть покінчити зі старою системою і забезпечать демократію; зміщення старої еліти сприяє необхідному плюралізму і змаганням політичних партій на рівноправній основі і тільки нова еліта зруйнує змову, запобіжить реставрації і забезпечить виборність процесу. Але самостійність, соціальний та політичний карт-бланш отримала у 1991 р., насамперед, колишня радянська номенклатура. І якщо та частина російської номенклатури, яка зберегла за собою командні позиції, пройшла випробування гострою політичною боротьбою з демократичною опозицією і сама засвоїла дещо від самого способу демократичного мислення та поведінки, то політична номенклатура України зберегла свої крісла простим маневром, змінивши комуністичний ідеологічний дискурс на націонал-демократичний та перемалювали прапор з червоного у жовто-блакитний.

Можна стверджувати, що трансформація політичної системи і суспільних відносин тісно пов'язана зі зміною правлячої еліти. Швидкий і корінний розрив між новою і старою владою неможливий, тому що зміна еліти проходить у верхніх ешелонах влади: неспівпадіння, а нерідко і полярність процесів у “верхах” і “низах” владної піраміди здатні звести нанівець усі позитивні зміни. В Україні розрив між новою та старою владою не відбувся, завдяки чому політична еліта постійно не змінюється.

Політична система України характеризується суперечностями, які визначаються саме перехідним станом. Перманентне вдосконалення інституційного дизайну “врівноважується” закритістю політичної еліти. Гостра політична конкуренція істотно не впливає на ротацію владних груп. Високий рівень політизації суспільства, втім, не надає йому реальних можливостей здійснювати вплив на прийняття та реалізацію

управлінських рішень. Громадяни не розглядають політичні партії й інститути громадянського суспільства як механізми здійснення впливу на політику, а самі виступають здебільшого побічним ресурсом для обмеженого кола політиків та управлінців. Сучасну політичну еліту України не можна характеризувати як демократичну у повному розумінні цього слова. Кардинальної зміни еліти поки не відбулося. Це тривалий еволюційний процес, продукт об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, економічних та політичних, соціальних та духовних чинників суспільного розвитку.

Ключові проблеми трансформації політичної системи України – деолігархізація та партизація політичної еліти. Для сучасної України реальними є дві головні альтернативи: демократизація – поступова консолідація демократії та вихід на формування поліархії, або авторитарний реверс – повернення до змагального авторитаризму. Процес трансформації політичної системи України має свої особливості. На сьогоднішній день маємо такий, особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. Спонтанна приватизація з її процесами “первинного накопичення капіталів”, відкривала дійсно необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. Правлячі класи мали монополію на прийняття рішень та їх втілення у життя, при цьому не будучи зобов'язаними нести відповідальність. Це створювало ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж передумови сприяли формуванню олігархічного режиму. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного реформування, роблячи демократичну консолідацію неможливою.

В Україні сьогодні вже неможливо бути політиком, не маючи прямого необмеженого доступу до фінансових потоків. Неможливо займатися великим бізнесом без глибоко особистих “політичних ресурсів”. У результаті отримуємо якісно нову модель, модель повної монополізації окремими групами економічних, політичних і адміністративних важелів дії.

Ведення свого бізнесу за допомогою політики призвело в Україні до перетворення політики на достатньо успішний вид бізнесу. Вкладення у політику стали найпопулярнішими інвестиціями, які дають можливість

отримати депутатський статус, соціальний престиж у суспільстві, економічні преференції чи захист від відповідальності за різноманітні порушення. Поступово олігархічні групи в Україні представлені в політиці через формат політичної партії. Проте останні виступають більше як інструмент просування первинних і визначальних інтересів, що мають неполітичну природу. Діяльність багатьох політичних партій значною мірою підпорядкована політичному обслуговуванню потреб партійних лідерів і функціонерів, фінансово-промислових груп, а також певних прошарків адміністративно-господарського апарату.

Якщо розглядати канали, якими відбувається підйом еліт нагору, то в західній демократії для політичної еліти роль цього каналу виконують політичні партії, у той час як в Україні партії не стали основним каналом рекрутування та циркуляції політичних еліт. Маючи зовнішні формальні атрибути, більшість політичних партій в Україні характеризуються незначною чисельністю, відсутністю сталого електорату та стабільних зв'язків із ним, невиразністю образу та слабкістю організаційної побудови.

Основні партії в Україні є не лише провідниками інтересів фінансово-промислових груп, а забезпечують безпосередню участь їх представників в управлінні державою, що призводить до перетворення держави на інструмент задоволення потреб та інтересів олігархії, а сама електоральна демократія перетворюється на ефективний засіб легітимації та інституціоналізації олігархії. Цю тенденцію в нашій державі посилює недосконале фінансування партій і пропорційна система виборів із закритими списками. У багатьох випадках прохідна частина цих списків формується значною мірою не з провідних політичних і громадських діячів відповідного програмно-ідеологічного напрямку, а з-поміж осіб, які не мали до початку виборчої кампанії відношення не лише до цієї партії, а й до політичної діяльності загалом. Включення до партійного списку нерідко визначається можливостями відповідних осіб забезпечити необхідну фінансову, адміністративну, медійну підтримку. Також до партійних списків потрапляють кандидати, які мають особисті зв'язки з керівництвом відповідних політичних партій. Партії поступово перетворюються на "вождистські" корпорації закритого типу і, поза сумнівом, вони мають мало спільного з класичним розумінням суті і ролі партій у демократичному суспільстві. Необхідно забезпечити можливість виборців голосувати не лише за закритий партійний список, а й за

конкретну політичну особистість, лідера, а також сприяти укоріненню в українських політичних партіях традицій і норм внутрішньопартійної демократії.

Таким чином, в Україні відбувається спотворення ролі політичних партій – як у реальному політичному процесі, так і у масовій свідомості громадян. Така ситуація партійного будівництва дає можливість бізнес-еліті перетворюватися на політичну еліту, використовуючи партії у своїх цілях. В Україні необхідно підвищити якість самих політичних партій. У свою чергу, забезпечення якості вимагає більш чіткої структуризації партійної системи, підвищення ролі політичних партій на місцевому рівні, зміцнення їх фінансової незалежності, розвитку внутрішньопартійної демократії, підвищення кадрового потенціалу та чіткого позиціонування у політичному полі.

Розділ 3. Виборчі кампанії як механізм оновлення політичної еліти України

3.1. Еліта і контреліта та їх вплив на виборчий процес в Україні

Суспільство, як усі системи, що складно організовані, потребує професійного управління, котре спричиняє необхідність у розподілі праці на керівників та тих, ким керують. Йому необхідні люди, які володіють спеціальними знаннями, навичками, досвідом, що дозволяють їм ефективно здійснювати управлінські функції. Слід відзначити, що управлінська праця високо оцінюється і стимулюється у суспільстві, а близькість до влади забезпечує широкі можливості для задоволення індивідуальних потреб. Уявляється, що спроможність правлячої еліти контролювати політичні й економічні ресурси призводить до утворення конкуруючої еліти (контреліти), яка прагне зайняти місце володарюючої еліти.

Проблема взаємовідносин еліти з контрелітою є стрижневою у процесі формування й оновлення політичної еліти в державі. Треба відзначити, що проблема становлення та розвитку контреліти в Україні майже не досліджується. Але за характером цих стосунків можна судити про політичний режим у тій або іншій країні. Прихід контреліти до влади саме через вибори – показник наявності демократичних процедур у державі. Вивчення цього процесу в Україні на сьогодні є досить актуальним, а тому потребує детального дослідження.

Політична еліта будь-якого суспільства не однорідна і має свою структуру. Для розуміння механізму формування державної політики вже недостатньо використовувати тільки категорії “еліти” і “контреліти”. Найбільш диференційований і природний поділ еліти здійснюється за професійним критерієм, тобто за основними сферами її діяльності. Багато вчених вказують на наявність у правлячих колах суспільства економічних, адміністративних, військових, інтелектуальних (наукових, технічних, ідеологічних), політичних сегментів. Кожен з них вибудовує власні стосунки з масами, визначає власне місце і роль у прийнятті рішень, ступінь і характер впливу на владу. Відомий польський політолог *В. Мілановський* запропонував розглядати структуру елітарних кіл

залежно від виконання їх внутрішніми угрупованнями своєрідних функцій у сфері політичного управління суспільством. Дослідник виділяє такі типи еліти:

- “*правляча еліта*” – еліта, яка перемогла на виборах і управляє суспільством від імені держави;
- “*потенційні еліти*” – розрізнені елітарні угруповання, які ще прагнуть до влади і відповідно тільки прояснюють свої ідеологічні пріоритети і позиції, у зв’язку з цим формуються “команди” окремих лідерів групи;
- “*селекторат*” – групи, які підготовлені до виконання управлінських завдань. У “селекторат” входять і ті, хто впливає на висунення представників населення, і ті, хто сам готується до виконання цих ролей;
- “*самодіяльні еліти*” – групи, які програли вибори, але залишилися в полі публічної політики та активно готуються до чергових виборів;
- “*еліти в політиці*” – авторитетні представники інтелігенції, які сприяють зміцненню позицій правлячої еліти;
- “*групи вето*” – групи у складі правлячої еліти, від яких залежить остаточне прийняття політичних рішень;
- “*зв’язана група*” – неформальне (анонімне, тіньове) об’єднання, яке робить активний вплив на політику владних інститутів держави [163, с. 136].

Українські політологи *О. Картунов* та *О. Маруховська* вважають, що структурно політична еліта ділиться на *правлячу еліту* (еліта влади), *еліту впливу*, опозиційну еліту та контреліту [56, с. 160]. Цікавими є також наукові погляди німецького соціолога *Г. Ендрувайта*. Він впровадив у політичну думку поняття “*дійсної*” та “*потенційної*” еліти. “*Потенційна*” еліта є групою, здатною та готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, замінити на цих позиціях “*дійсну*” групу, яка на той час і ще продовжує виконувати свої функції. “*Потенційна*” еліта – це еліта, готова до реалізації свого соціального впливу, але яка ще не реалізує його в реальному житті. Окрема категорія “*потенційної*” еліти – це контреліта, тобто еліта, що перебуває в опозиції до “*дійсної*”. Остання може мати свій резерв, це так звана „резервна” еліта, здатна зайняти позиції “*дійсної*” еліти, не допускаючи до влади контреліту, яка за ці позиції боролася [210, с. 242].

Розглядаючи феномен контреліти в контексті її впливу на виборчий процес, слід зупинитися на тому, що структурно до складу політичної еліти входить правляча еліта, яка підрозділяється на: вищу – приймає найбільш важливі для держави рішення; середню – уособлює владні регіональні структури; нижчу – адміністрацію, яка представлена управлінцями-службовцями. Крім того, треба виокремити як самостійну – контреліту, яка в перспективі може прийти до влади і повинна контролювати правлячу еліту. Між ними йде безперервна боротьба, яку можна позначити як боротьбу на горизонтальному рівні: “критика зліва” або “критика справа”. Ця боротьба ведеться з дотриманням прийнятих правил політичної гри, які обов'язкові як для еліти, так і для контреліти.

Наявність контреліти в суспільстві є необхідною умовою для демократичного розвитку політичної системи будь-якої країни, у тому числі і для України. Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних країн, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна влади на підставі конкуренції ідей та еліт. Саме контреліта не дає перетворитися правлячій еліті в закриту касту.

Цій проблемі приділяв увагу і класик елітизму В. Парето. На його думку, у суспільстві поряд з правлячою елітою завжди існує “контреліта”. *Правляча еліта* – це всі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством. *Контреліта* – люди, які наділені характерними для політичної еліти властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не мають доступу до управління [127, с. 61]. Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складу правлячої еліти шляхом уведення до неї індивідів з елітарними властивостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто таких властивостей не має або втратив. Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними властивостями, найчастіше своїм родичам або будь-чим корисним для себе особам. У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, деструктивні рішення політичного керівництва негативно впливають на розвиток країни та погіршують стан суспільства, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу. Коли контреліта досягає певних показників у своєму розвитку, вона за допомогою мобілізованих нею невдоволених мас займає місце правлячої еліти й установлює своє політичне панування [4, с. 453]. Відновлення може здійснюватися як у

поступальній (вибори і кооптація у свої ряди представників контреліти), так і обвальній формі (революції та перевороти). Цікавий факт, але маси від такої зміни еліт нічого не виграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації. Необхідно підкреслити, що в Україні циркуляція еліт (переважно через вибори) не призвела до якісної зміни “політичного бомонду”.

Згода мас з владою еліт необхідна для функціонування будь-якої політичної системи. Без неї еліти не могли б установити свою владу. Згода може бути активною або пасивною, але вона завжди є останньою підставою для панування еліт. Тому було б помилкою вважати, що політичні системи рухаються лише волею еліт, тоді як маси грають у них другорядну роль. Їх активна або пасивна участь настільки важлива, що політична боротьба між елітою і тими, хто прагне увійти до неї, тобто контрелітою, у значній мірі спрямована на завоювання волі мас. Таким чином, дві політично активні меншини – еліта і контреліта – розробляють свою стратегію з метою завоювання прихильності волі мас. Контреліта включає осіб, які знаходяться у владному полі під політичною владою еліти, тобто є шаром мас, проте вона прагне змінити еліту в здійсненні цієї влади [155, с. 95].

На думку автора монографії, саме за ступенем вступу до влади контреліти, можна говорити про характер правлячої еліти в країні. Політичні еліти, які дозволяють поповнюватися ззовні, називаються “відкритими”. Відкритість еліт полегшує процес оновлення їх лідерів і робить поведінку їх членів у нових, непередбачених умовах гнучкішою. До того ж особи, що спочатку перебували поза елітами, проникаючи в них, засвоюють їх інтереси і, таким чином, зміцнюють їх владу. Можна сказати, що внутрішнє оновлення еліт є необхідним механізмом їх стабільності. Політичні еліти, які перешкоджають прагненню контреліти до вступу до неї, називаються “закритими”. Канали вертикальної мобільності в такій системі є недоступними, оновлення управлінського апарату відбувається украй повільно.

Треба підкреслити, що корінний базовий інтерес політичної еліти полягає в утриманні політичної влади, тобто в збереженні доступу до максимального обсягу національних ресурсів. Через дію об'єктивних соціальних законів настає момент, коли еліта починає діяти переважно у своїх інтересах, спрямовує всі свої прагнення на самовиживання, а не на інтереси суспільства. Цей закон діє і по щодо правлячої еліти України,

яка обслуговує тільки свої політичні й економічні інтереси. При цьому відбувається значне звуження і навіть закриття каналів вертикальної мобільності, зниження ступеня задоволеності базових потреб, прагнення правлячої еліти встановити тотальний контроль над ресурсами, поява або активізація діяльності вже існуючої контреліти, тобто все те, що відоме у політичній науці під загальною назвою “олігархізація”. Мета контреліти – це здійснення зміни правлячої еліти і запровадження себе в цій якості. З метою підтвердження власних претензій контреліти пропонують соціуму нові схеми управління та нові моделі (стереотипи) поведінки.

Уявляється, що перш ніж говорити про вплив контреліти в Україні на виборчий процес і на оновлення еліти, необхідно розібратися у дефініції цього поняття. Мова йде про ототожнення понять “контреліта” і “опозиція” у політичній думці України. Під час розгляду співвідношення управлінської та опозиційної діяльності у сфері політики виникають дихотомії “еліта – опозиція” та “еліта – контреліта”. В українському політологічному дискурсі стало звичним називати контреліту опозицією і в такий спосіб націлювати її лише на протистояння з правлячою елітою, на боротьбу за владу. А тим часом, як показано у дослідженнях В. Парето, Г. Моски та вітчизняних дослідників *Д. Видріна* [23], *М. Михальченка* [110], оволодіння політичною владою не може бути для представників контреліти самоціллю. Це лише етап, з якого, власне, і розпочинає контреліта свою місію – не просто захопити і втримати владу, а надати самій владі принципово іншого характеру, вийти на вищий рівень політичного керівництва. Таким чином, контреліта – це не тільки і не стільки опозиція до діючої влади, яку здійснює правляча еліта, скільки необхідний компонент і резерв постійного якісного оновлення влади, а отже, і політики в цілому [177, с. 227].

Контрелітою можна вважати не будь-яку опозицію, а лише таку, яка є противагою правлячій еліті в соціально-політичному сенсі, тобто так звану антисистемну опозицію, що прагне змінити напрям суспільного розвитку, презентуючи інші класи, верстви, сповідуючи іншу ідеологію, ніж правляча верства. Якщо ж опозиція формується з тих суспільних верств і дотримується тих самих цінностей та суспільно-політичних орієнтацій, що й правляча в цей час політична сила, але має свій погляд на методи керівництва суспільством, тоді це буде системна, або лояльна опозиція, яка не є контрелітою. Зміна партій та людей при владі

відбувається за цих умов при пануванні однієї, достатньо консолідованої і стабільної еліти [62, с. 347]. На думку автора цієї роботи, відмінність опозиції від контреліти в тому, що *опозиція – це група осіб саме всередині якої-небудь організації, партії тощо, яка веде політику протидії, опору більшості, а контреліта виключена з системи владних стосунків і відкидає існуючий політичний режим*. Вона знаходиться поза правлячою елітою і саме з неї формується у майбутньому новий тип еліти, яка прийде на зміну тій, що існує.

Головна мета політичної діяльності контреліти – відібрати владу у правлячої еліти. Головними функціями контреліти стає:

- 1) *формування політичних ідеологій, доктрин, програм;*
- 2) *формування інститутів політичної системи;*
- 3) *висування політичних лідерів;*
- 4) *висловлення соціального невдоволення;*
- 5) *підбір та призначення державних службовців;*
- 6) *пропозиція альтернативних законопроектів та програм;*
- 7) *обмеження можливостей зловживання владою;*
- 8) *боротьба за політичне лідерство;*
- 9) *створення механізмів реалізації політичних програм.*

Українська політична еліта має досить вагому частку так званої політичної контреліти, мета якої – послабити владу правлячої еліти і поступово перебрати її функції на себе. Та хоч би якою була контреліта, вона проте контролює правлячу еліту, обмежує зловживання владою, порушення законності. Найменш розмита і більш організована контреліта утворює опозиційні сили, працює у їхньому середовищі. Контреліта в сучасній Україні досить неоднорідна, однак умовно єдиним показником для неї є іноді нестале, тимчасове несприйняття влади, окремих її гілок, діяльності окремих членів з правлячої еліти. Представники цієї частини політичної еліти завжди готові зайняти місце правлячої еліти, як, до речі, і представники регіональної і міжрегіональної еліти. Останні, зазвичай, мають значно більший авторитет і вплив на електорат у регіонах, ніж навіть правляча еліта, яка у цьому плані завжди очікує підтримки регіональної та міжрегіональної еліти.

Слід зауважити, що політична дійсність утворюється діяльністю людей, соціальних груп та інститутів (політичних акторів, суб'єктів), що пов'язана з реалізацією владних інтересів. Еліта та контреліта беруть участь у динамічних змінах політичного життя суспільства і є суб'єктами

політичного процесу в Україні. З 1991 р. у нашій державі відбувається процес відтворення всіх компонентів демократичної політичної системи, її соціальної природи та зв'язків з іншими підсистемами суспільства. У цей період відтворюються та закріплюються не лише управлінські органи держави, політичні партії та партійна система, громадські організації та рухи, але й процедури, що їх підтримують – політичні механізми, норми, ідеали, символіка. Отже, відбувається відновлення суб'єктів політичних відносин у всій різноманітності форм, позицій і статусів, поглядів, ролей та функцій. Що стосується політичних стосунків контреліти з елітою, то треба говорити не про оновлення цих стосунків, а про їх зародження. Будучи складовою частиною СРСР, дійсно не можна стверджувати про існування у той час контреліти в Україні, якої за визначенням не могло і бути. Дихотомія “еліта – контреліта” спостерігається вже в період становлення незалежності нашої держави.

Розвиток політичної системи супроводжується протиборством різних течій і тенденцій, груп, класів і спільнот, громадян та їх асоціацій; суперечливими зіткненнями саме на ґрунті політичних інтересів. Зняття політичних антагонізмів можливо забезпечити своєчасним втручанням, якщо здійснювати необхідний політико-правовий і громадський контроль за функціонуванням політичної системи. У демократичних державах функції політичного контролю здійснюють вибори, референдуми, вільна преса та численні форми політичної самодіяльності громадян, у тому числі й контреліти.

Посттоталітарні структури держав Центральної, Східної та Південної Європи, республік колишнього СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. руйнувались у ході трансформації різними шляхами:

- *парламентським* (Польща, Німеччина, Угорщина);
- *масовими радикальними виступами та акціями*, що отримали назву “оксамитових революцій” (Чехія, Словаччина, Болгарія);
- *збройного повстання* (Румунія, Албанія);
- *громадянської війни* (Югославія, пізніше Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія);
- у *Росії* йде трансформація, що поєднує парламентські методи, сильну авторитарну виконавчу владу і “вогнища” локальних збройних конфліктів у деяких регіонах федерації;

- *Україні* ж випало на долю поєднання парламентських засобів трансформації з окремими елементами “оксамитової революції” [145, с. 307].

Треба звернути увагу на те, що зміна політичної еліти контрелітою відбувалася в Україні саме в контексті перших парламентських виборів 1990 – 1994 рр. і декларовано – після президентських виборів 2004 р. Важливо зауважити, що то були лише декларації, які повисли у повітрі. На думку автора цієї роботи, ці зміни необхідно розглядати з точки зору прагнення контреліти змінити напрям суспільного розвитку України. Тому можна виділити два етапи приходу контреліти до влади [68, с. 91].

Перший етап – 1985 – 1994 рр. Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. почалися процеси трансформації державних структур. Відбувалася зміна політичного режиму, і це, у свою чергу, спричинило появу відкритого типу рекрутування політичної еліти України. Як слушно зауважила російський політолог О. Криштановська, це період, коли двері еліти відкриваються, щоб впустити туди “свіжу кров”. На думку вченої, цей період триває недовго, і як тільки політичний режим стабілізується, еліта намагається знов “закрити двері” [74, с. 92]. Період відкритої еліти народжує надії у найбільш активних і амбітних груп. У такі періоди загострюється конфлікт між тими, хто вже інкорпорований, і тими, хто розраховував просунутися, але не встиг. Зміна політичного режиму приводить до фрагментації політичного класу, до виникнення “старої” і “нової” еліт, які відчайдушно борються за владу. Метою перших є утримання влади, а метою других – захоплення всіх ключових позицій у державі, яке неминує вимагає витіснення зі своїх посад „стариків”.

В Україні наприкінці 1990-х рр. націонал-демократична контреліта зробила спробу приходу до влади. Для цього треба було досягнути успіху в інституціоналізації політичного впливу, створивши усталені організації, тобто політичні партії або групи тиску. Алгоритм дії контреліти був такий: спочатку *дозована гласність і плюралізм* у засобах масової інформації, пізніше – *створення неформальних об’єднань*, потім – *народного фронту*, і нарешті – *партій*. Саме через неформальні об’єднання та партії парламентським шляхом контреліта в 1990-ті р. прийшла у владу. Створення широкого об’єднання на зразок народного фронту у Прибалтиці стає у 1988 р. першочерговим завданням і для демократичних сил в Україні. Значну роль в активізації руху контреліти відіграла Українська Гельсінська спілка (УГС). 7 липня 1988 р. була

оприлюднена “Декларація принципів” УГС. Хоча в ній і проголошувалось, що Українська Гельсінська спілка не ставить своєю метою “переобрання влади”, автори документа наголошували, що УГС “бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом” [27, с. 13]. На думку автора цієї роботи, УГС дійсно у той час виконувала функцію контреліти, та і голова виконкому УГС Л. Лук’яненко справедливо вважав, що діяльність Спілки є типово політичною.

Улітку 1988 р. в Україні виникла ще одна опозиційна структура, яка була пов’язана з Демократичним Союзом, який у травні того ж року на своєму установчому з’їзді в Москві проголосив себе першою опозиційною політичною партією. Демократичний Союз був першою загальносоюзною політичною партією, яка виступила з рішучою критикою всієї системи, що склалася після жовтня 1917 р. Невдовзі була створена самостійна Українська демократична спілка (УДС). Декларація УДС була витримана у більш жорстких тонах ніж аналогічний документ УГС. У ній піддавалася критиці вся система, “побудована за приписами хибної теорії марксизму-ленінізму” [27, с. 15].

У листопаді 1988 р. київські літератори сформували групу сприяння перебудові, до якої ввійшли І. Драч (голова) і Д. Павличко, В. Маняк, В. Терен, Б. Олійник, Ю. Мушкетик, М. Слобошпицький, С. Тельнюк, Б. Рогоза, О. Мусієнко. Групу назвали “Народною спілкою сприяння перебудові”. [89, с. 110]. Водночас ця група стала першим кроком до створення *Народного Руху України* (НРУ) за перебудову. Ідея заснування Народного Руху України викликала різко негативну реакцію з боку першого секретаря КПУ України В. Щербицького, що й визначило ставлення до неї влади. Дійсно, радянська номенклатура боролася за свою владу і не хотіла ніякої конкуренції з контрелітою. Але така реакція з боку влади відіграла роль своєрідної реклами для цієї організації та привернула до Руху увагу справді опозиційних формувань та багатьох активних людей.

Слід зауважити, що під час перебування у Києві (лютий 1989 р.) М. Горбачов зустрівся із засновниками Руху, що було дійсно вагомою політичною підтримкою Руху, оскільки “київська влада” вже ухвалила постанову про “неправомірність” створення Народного Руху України. Те, що українську інтелігенцію підтримав Михайло Горбачов, було сигналом завершення панування в КПУ В. Щербицького і його угруповання,

початком “хаосу” еліт. Письменники з духовної еліти перетворювалися на головних ідеологів, які змагалися з елітою київської номенклатури, де теж почалися визначені непорозуміння. Навесні 1989 р. українські контреліти об’єдналися. Письменницька і наукова еліти згуртувалися з “дисидентською” елітою УГС, культурологічного клубу, Товариства Лева [137, с. 40].

На думку автора, контреліта того часу мала дві особливості. *По-перше*, вже спостерігаючи з висоти подальших подій представляється, що сама УГС, заснована в липні 1988 р. Левко Лук’яненком, братами Горинями і В. Чорноволом, стала головним осередком контреліти, з якої згодом “відбруньковувалися” НРУ, “республіканці” і “демократи”. *По-друге*, слід зазначити важливу роль комуністів у створенні Руху, який зміг на початку своєї діяльності об’єднати у своїх рядах представників різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. Контреліта не мала монолітного характеру через присутність у ній комуністів, представників правлячої еліти. Але це були або люди, яких дійсно не влаштовувала існуюча тоталітарна система, але все ж таки з якихось особистих причин прийняли правила гри комуністичної ідеології, або люди, які вже думали про своє майбутнє у новій державі, що змушувало їх змінювати свої погляди.

У 1989 – 1991 рр. представники “демократичної інтелігенції” через недовіру до КПУ виходили з її лав. У березні 1990 р. представники творчої, військової і технічної інтелігенції Д. Павличко, І. Драч, О. Лавринович, В. Яворівський, В. Мулява та інші виступили із “Заявою совісті”, в якій звинувачували КПУ і повідомляли про свій вихід з цієї партії [137, с. 41]. Якщо у 1987 р. партійні квитки здали 380 чоловіки, у 1988 р. – 1862, то вже у 1990 р. про своє небажання перебувати в КПУ заявили 250 951 особа [89, с. 47]. На протилежному політичному фланзі картина була зовсім інша. На час установчого з’їзду НРУ його чисельність досягла 280 тис. осіб [27, с. 61]. Активність Руху засвідчила, що монополії КПРС та радянської номенклатури на Україні в політичній сфері настає кінець. Контреліта йде до влади за допомогою виборів до Верховної Ради України 1990 р.

У березні 1990 р. відбулися перші альтернативні вибори в історії радянської України. Вже тоді було зрозуміло, що вони стали історичною віхою для суспільства. Десятиріччя поспіль УРСР мала формальний

суверенітет у складі СРСР, відповідно, такі були і вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Процеси перебудови в СРСР наприкінці 80-х рр. ХХ ст. призвели до кардинальних змін політичної системи. Ключовою подією на цьому шляху стали вибори народних депутатів СРСР 1989 р. Радянська система, яка принципово не сприймала ідей парламентаризму, вперше дозволила лише деякі елементи вільних та конкурентних (з можливістю реального вибору) виборів. Певно, саме це і стало запорукою незворотності змін у суспільстві.

Треба підкреслити, що передвиборча кампанія на початку 1990 р. стимулювала поширення у суспільстві багатьох ідей, які ще донедавна були заборонені для публічного обговорення. Вона поставила на порядок денний завдання утвердження української державності, необхідність докорінних змін в економічній та політичній системах, вперше стали звертати увагу на моральні якості кандидата. Ініціатором цих завдань для суспільства стала контреліта України, яка вже була представлена у складі ВРУ. Верховна Рада України XII(I)-го скликання пройшла разом із українським суспільством непростий шлях і поступово стала наближатися до класичного парламенту демократичної системи. У суспільстві розпочався процес політичної плюралізації. З часом ВРУ стала законодавчим органом, що діє на постійній основі і саме вона стала рупором для української контреліти. Справді, завдяки трансляції сесії Верховної Ради України вся держава дістала змогу вперше почути Л. Лук'яненка і М. Гориня, якими компартпропагандисти раніше лякали людей. Почула всеукраїнська аудиторія і палкі виступи І. Драча, В. Яворівського, Д. Павличка.

Вибори 1990 р. до Верховної Ради України проводилися ще в умовах однопартійності, за яких пропорційна або змішана виборча система не могли мати місця. Вони відбувалися у рамках блоку комуністів і позапартійних, а кандидатів у депутати рекомендували певні партійні комітети, які остаточно схвалювалися ЦК Компартії України.

Водночас кандидати у депутати були висунуті й політичними об'єднаннями, що виникли в Україні у 1988 – 1989 рр. (УГС, Народний рух України, “Демократична платформа в КПУ”, Українська народно-демократична ліга). Вибори до ВР України у березні 1990 р. проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вперше за часів існування СРСР вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали вже демократичний характер. Парламент України успадкував від

ВР Української РСР повноваження, що дійсно значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України у серпні 1991 р. фактично означала перехід усієї повноти влади до ВР. Вплив парламенту України на формування та діяльність уряду був значним. На думку Л. Кочубей цей етап може розглядатися як єдиний прецедент розподілу владних повноважень між Президентом і парламентом України на користь останнього за всю історію незалежної нашої держави [71, с. 262].

Окремо слід згадати й про конфігурацію першого українського парламенту. Наймовірним є те, що у перші ж дні існування ВРУ була створена парламентська більшість, до якої входили представники Комуністичної партії (“Група 239”), та опозиція (так звана “Народна Рада”). Наприкінці повноважень парламенту з’явилися і політичні групи, які стали прообразами майбутніх парламентських фракцій. Окрім того, діяли регіональні групи депутатів, об’єднаних за професійною, галузевою ознакою, виникли групи зі співробітництва з іноземними державами.

У ВР УРСР, яка була обрана в березні 1990 р., були представлені всі провідні політичні сили того періоду: керівники компартії (В. Івашко, С. Гуренко, Л. Кравчук, всього 95 професійних партійних працівників); представники контреліти, лідери національно-демократичного руху “Народний Рух України”, письменники-політики І. Драч, Д. Павлічко, В. Яворівський, П. Мовчан та ін., 10 колишніх “політв’язнів”, в т.ч. такі авторитетні дисиденти, як В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, брати Горині, Р. Алтунян, С. Хмара та ін. Але говорити про перемогу контреліти не доводиться. З 450 депутатів 368 – члени КПРС, 82 – безпартійні і 4 – члени ВЛКСМ [109, с. 311]. Порівняно з Верховною Радою попереднього скликання, склад нової ВРУ оновився майже на 90 % : лише 48 депутатів (10,7 %) раніше обиралися у найвищі органи державної влади СРСР і УРСР [184, с. 88]. Чи означало це, що в 1990 р. в Україні сталося радикальне оновлення політичної еліти? Однозначно на це питання відповісти складно. Справа в тому, що до 1990 р. в Україні (як і в інших союзних республіках) були здійснені великомасштабні перестановки в структурі правлячої номенклатурної партійно-господарської еліти. На зміну В. Щербицькому і його оточенню прийшло покоління “партійних шістдесятників” (В. Івашко, С. Гуренко, Л. Кравчук, В. Масол). Треба відзначити, що депутати-компартійці, на відміну від націонал-демократичної контреліти, як правило, мали по дві освіти, пройшлися

багатьма колами партійної і державної ієрархії, вміли слухати, говорити і мовчати, учитися і вжитися в ситуацію, поступово опановуючи нею і займаючи в ній пануючі висоти. Критику демократами злочинців КПРС стосовно себе не приймали (адже участі в організації голоду в 33-му і масових репресій у 37-му вони не брали), про явну чи приховану підтримку ДКНС воліли мовчати, про колишні пільги не говорили зайвого. “Група 239” мовчазно, але твердо висувала і проводила на ту чи іншу посаду “свого” представника, контролюючи таким способом ситуацію як у залі засідання, так і за його межами. Саме активністю цієї групи спікерами парламенту по черзі обиралися В. Івашко, Л. Кравчук, І. Плющ, приймалися рішення, що блокують реформи, стримують зміни [109, с. 315].

На думку автора, у законодавчому органі республіки чисельно переважали представники правлячої еліти, які навряд чи хотіли нових реформ у суспільстві. Їх метою була ідея М. Горбачова в результаті “косметичного ремонту” комуністичної системи прийти до соціалізму з “демократичним” обличчям. 270 депутатів ВРУ були на момент обрання керівниками центральних або регіональних партійних, радянських органів, громадських організацій, міністерств і відомств, підприємств і установ, або належали до командного складу відомств. Половину депутатського корпусу складали регіональна (110 осіб, в основному партійні керівники) і господарська (105 керівників підприємств і установ і 21 – міністерств і відомств) еліти. 39 депутатів належали до керівників республіканського рівня [184, с. 89].

Багато політологів у пострадянських країнах, моделюючи образ політичної еліти, представляють її як духовну, етичну та інтелектуальну аристократію, тобто, правління меритократії. Тим часом історія політики швидше свідчить про зворотне. Прихильники елітаристського напрямку в політичній теорії (Н. Макіавеллі, Г. Моска, В. Парето) показали і довели, що в політиці діють особливі механізми селекції еліт. Далеко не завжди блискучі юристи, учені або письменники стають видатними політиками. У складі західних політичних еліт домінують юристи, а також політики, які мають економічну і політичну освіту. В Україні ж главенствувала еліта господарська. У Верховній Раді України юристи і економісти за освітою склали в 1990 р. – 10 %, а в 1994 р. – 19 %. Можна погодитися з висновком політолога В. Фесенка про те, що така ситуація обумовлена

структурою радянської економічної системи, особливостями її взаємодії з політичною системою, так само як і структурою системи освіти.

Треба звернути увагу на те, що якісна структура української контреліти істотно відрізнялася (у даному відношенні) від структури правлячої еліти. 2/3 складу опозиційної фракції “Народна Рада” складали представники творчої інтелігенції. Тон у цій групі, особливо на перших порах, задавали письменники, журналісти, діячі культури. Як наслідок – романтизація і надмірне емоційне забарвлення діяльності контреліти за рахунок прагматичної сторони політики. І проте, незважаючи на різкі розходження депутатів у їх політичних та і життєвих орієнтаціях, парламент 1990-го р. знайшов у собі силу, єдність і мужність ухвалити ряд історичних рішень:

- 1) *проголошення Акту про незалежність України;*
- 2) *заборона діяльності Компартії України як частини КПРС;*
- 3) *ратифікація Біловезької угоди.*

Значна роль у прийнятті цих рішень належить саме представникам української контреліти, яка мала більшість у ряді місцевих рад Західної України. Робота націонал-демократичних депутатів в областях і ВРУ, масові заходи контреліти, активна позиція демократичних сил під час референдумів та інших політичних акцій мали вирішальний вплив на становлення незалежної української держави і забезпечили перемогу ідеї незалежності на референдумі 1 грудня 1991 року.

Треба підкреслити, що плюралізація суспільного життя призвела до того, що в Україні поступово склалася багатопартійна система. І контреліта використовувала для себе цей новий канал рекрутування у владу. Процес творення нових політичних партій, спочатку – як латентна течія у рамках ширших процесів відновлення громадського життя й організаційного плюралізму, розпочався в Україні з кінця 80-х років. Основний зміст партійного життя у цей час – скасування однопартійної монополії КПУ/КПРС, формування першої, ще непартійної, проте програмно-ідеологічної опозиції у ВРУ й заповнення усіх позицій політичного спектра новими партіями. Уже в перші роки незалежності на програмно-ідеологічній та особочентричній основі сформувався повний спектр політичних сил, що відображав практично всі ідеологічні позиції – від крайніх лівих до крайніх правих (табл. 3.1) [61, с. 93].

**Основні позиції політичного спектра України
на початку 1990-х рр. та їх репрезентанти**

Позиції	Назва й рік утворення партій, що їх репрезентують
1. Ліберали	Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ, 1990), Ліберальна партія України (ЛПУ, 1991), Народна партія України (НПУ, 1990)
2. Прагматики-центристи	В основному неструктуризована “партія влади” (правляча департизована номенклатура, що гуртувалася довкола Президента Кравчука)
3. Лівоцентристи (соціал-демократи та близькі до них партії)	Партія демократичного відродження України (ПДВУ, 1990), Соціал-демократична партія України (СДПУ, 1990), Партія зелених України (ПЗУ, 1990), Українська партія справедливості (УПС, 1992)
4. Соціалісти і помірковані ліві	Соціалістична партія України (СПУ, 1991), Селянська партія України (СелПУ (1992), ОСДПУ (1990)
5. Комуністи (у тому числі радикальні)	Комуністична партія України (КПУ, 1993), Союз Комуністів України (1992-92), Партія комуністів (більшовиків) України (ПК (б)У, 1993-94)
6. Національні демократи (реформатори)	Народний рух України (НРУ, як партія – 1993; як рух – 1989), Демократична партія України (ДемПУ, 1990), Українська селянська демократична партія (УСДП, 1991)
7. Національні демократи (державники)	Українська республіканська партія (УРП, 1990), Українська християнсько-демократична партія України (УХДП, 1990)
8. Національні патріоти (консерватори-націоналісти)	Українська консервативна республіканська партія (УКРП, 1992), ОУН в Україні (1992), Конгрес українських націоналістів (КУН, 1993), Українська національно-консервативна партія (УНКП, 1992)
9. Українські радикальні націоналісти	Українська національна партія (УНП, 1989-90), ВО "Державна самостійність України" (1990), Українська національна асамблея (1991)

Парламент України успадкував від Верховної Ради Української РСР повноваження, що значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України у

серпні 1991 р. та ліквідація вертикалі партійних органів, які відігравали ключову роль в системі влади радянського періоду, фактично означала перехід усієї повноти влади до Верховної Ради. У парламенті концентрувалися як законодавчі функції, так і значною мірою виконавчі, контрольні та розпорядчі. Значним був вплив Верховної Ради на формування та діяльність Уряду. Крім того, формуючи законодавче поле незалежної України, парламент визначав обсяг компетенції інших інститутів та органів державної влади. Все це надало можливість ВРУ стати найбільш повноважним і впливовим владним інститутом у державі.

Дострокові вибори до парламенту 1994 року давали шанс для контреліти через інститути політичних партій збільшити кількість своїх представників у ВРУ. Однією з ознак проведення виборів до Верховної Ради України II-го скликання на більш демократичній основі стало наближення їх до стандартів реальної багатопартійності. Офіційно під час виборчої кампанії 1994 р. були зареєстровані кандидати від 28 партій. Перші цілком демократичні парламентські вибори 1994 року проводилися за мажоритарною системою, що дійсно істотно вплинуло на результат (див табл. 3.2) [167, с. 3–7]

Верховна Рада України оновилася на 84 %. З 405 народних депутатів України лише 65 входили до складу ВРУ минулого скликання. Але вибори показали, що контреліта програла ці вибори. Фракція НРУ і група “Державність” отримали всього по 25 місць, а фракція “Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя” – 84 депутати. Разом із союзниками з соціалістичної фракції і групи “Аграрії України” комуністи мали 145 місць [184, с. 92].

Внесок контреліти, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним. Але в нових умовах націонал-комуністи, виступивши під гаслом “незалежної демократичної України”, змогли зберегти свої позиції. “Цілком природно, – писав у 1994 р. відомий дисидент Ю. Бадзьо, – що влада мала потрапити до рук номенклатури. У нас просто не було і досі немає іншої суспільно-політичної групи, достатньо розвиненої кількісно та якісно, а отже, здатної збудувати державу” [80, с. 17]. В умовах утвердження нових форм українського суверенітету відразу виявився дефіцит справді налаштованих на його розбудову управлінців, дипломатів, аналітиків, партійних лідерів, інтелектуалів – дієвих, ініціативних, спроможних творити нову політику, яка б відповідала потребам часу. У цих умовах

яскраво проявився дефіцит контроліти до існуючої тоді партійно-радянської номенклатури.

Таблиця 3.2

Партійний склад ВР України за результатами виборів 1994 р.

Партійна приналежність обраних депутатів	Депутатські мандати	
	кількість	%
Комуністична партія України	91	22,5
Народний Рух України	21	5,2
Селянська партія України	19	4,7
Соціалістична партія України	14	3,4
Українська республіканська партія	12	3,0
Конгрес українських націоналістів	5	1,2
Партія праці	5	1,2
Партія демократичного відродження України	4	1,0
Демократична партія України	2	0,5
Соціал-демократична партія України	2	0,5
Громадянський конгрес України	2	0,5
Українська консервативна республіканська партія	2	0,5
Християнсько-демократична партія України	1	0,2
Партійні депутати загалом	180	44,4
<i>Безпартійні депутати</i>	225	55,6

Номенклатура нічого не втратила з крахом тоталітарної держави, а навпаки, її позиції були такі міцні та надійні, що вся система панівних відносин, як в економіці, так і в політиці, опинилася і залишилася в її руках. Замість оксамитової революції в Україні відбулася номенклатурна еволюція. Необхідно підкреслити, що бюрократичне роздержавлення і приватизація тотально-одержавленої власності у державі призвели до диференціації єдиної бюрократичної системи держави на конкуруючі корпоративно-номенклатурні угруповання. Економічне життя в Україні стало ареною кланово-корпоративних зіткнень. Влада відкрила шлях до власності, власність – шлях до влади. Було отримано концентровану єдність власності і влади.

Дійсно, контреліта еволюціонувала в парламентську опозицію і, наприклад на виборах до парламенту 1998 року НРУ був на другому місці за результатами голосування, але контреліта прогала президентські вибори 1999 року. У процесі трансформації політичної системи в Україні склалася президентсько-парламентська форма правління, де значну роль вже грав інститут Президентства. Десятиліття правління Л. Кучми показало, що перехід до демократії в Україні можливий через період авторитарного правління. Треба відзначити, в останні роки президентства Л. Кучми політичний режим в Україні вже мав вигляд патримоніально-олігархічного авторитаризму. Контреліта за таких умов може виграти парламентські вибори, але не бути допущеною до влади. Наступний етап входження контреліти у владу пов'язаний уже з боротьбою за виконавчу вертикаль, яка стала найбільш ваговою гілкою влади в Україні.

Другий етап – 2001 – 2005 рр. Ключовою ознакою цього етапу є президентські вибори 2004 р., коли контреліта вже боролася за посаду Президента України. Помітна тенденція цього періоду – поглиблення розколу в політичній еліті, формування нової контреліти, що виступала за зміну політичного режиму Л. Кучми. Ця тенденція виявила себе ще на президентських виборах 1999 р., але особливого імпульсу вона набула після „касетного скандалу” і відставки уряду В. Ющенка. По суті, від правлячої еліти відколовся значний сегмент, який почав претендувати на роль і функції контреліти. Можна говорити про перехід влади з рук правлячої еліти до контреліти (вибори 2004 року при всій їх відносній легітимності все ж таки заклали основи переходу влади від однієї еліти до іншої).

Необхідно підкреслити, що другий етап починається з підготовки контреліти до парламентських виборів 2002 р. Готуючись до них, лідери політичних партій національно-демократичного спрямування вперше, замість ділитися, спробували об'єднатись і розпочали переговори про утворення нової великої партії “під В. Ющенка”. Відкинувши особисті амбіції, вони погодилися бути на других ролях у блоці В. Ющенка “Наша Україна” і не дали блокові розпастись. Вибори у парламент за змішаною системою відбулися 31 березня 2002 р. в умовах гострої боротьби між пропрезидентськими силами та опозицією. За пропорційною системою перемогу одержали опозиційні до президента сили, які разом здобули 171 депутатський мандат, пропрезидентським силам вдалося одержати

тільки 54 [165]. Такий результат фактично означав перемогу опозиції. Але за мажоритарною системою більшість здобули пропрезидентські сили, які разом одержали 102 мандати, опозиція задовольнилася 49-ма, 66 мандатів одержали безпартійні депутати [166].

Хоча загальне співвідношення політичних сил у структурі Верховної Ради України становило 222 проти 143 на користь опозиції, проте долю парламентської більшості та урядової влади вирішили безпартійні депутати. Унаслідок тиску на них та переманювання та підкупу депутатів з опозиційних фракцій, у парламенті вдалося створити пропрезидентську більшість, обрати головою ВРУ лідера блоку “За єдину Україну!” В. Литвина та затвердити Прем’єр-міністром А. Кінаха – лідера Партії промисловців та підприємців України (однієї з п’яти партій, що входили до згаданого пропрезидентського блоку).

Енергія правлячої політичної еліти України ішла на обслуговування самої себе, власних інтересів і проблем. І у тій ситуації перші імпульси необхідних змін повинні були виходити від самого суспільства, від мас. І тоді правляча еліта України повинна була відреагувати на це суспільне послання, але політичний режим Л. Кучми цього не зробив, тому на зміну їй повинна була прийти контреліта. Частина впливових економічних груп інтересів і більшість національно-демократичних контреліт вийшли з клієнтарно-патронажної мережі президента Леоніда Кучми і стали ядром альтернативної “помаранчевої коаліції” навколо Віктора Ющенка на президентських виборах 2004 р. Завдяки “Помаранчевої революції” ця начебто квазіконтреліта й прийшла до влади.

На думку автора цієї роботи, більш ґрунтовніше проаналізував події “Помаранчевої революції” у вітчизняному політичному дискурсі політолог Ю. Мацієвський, який прийшов до висновку, що *події листопада – грудня 2004 року в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованими політичними лідерами опозиції і підтриманими значною кількістю громадян України, в результаті чого відбулось падіння авторитарного режиму Л. Кучми* [103, с. 23].

Цікавим та реалістичним є підхід американського дослідника Г. Хейла, який розглядає пострадянські “кольорові революції”, що відбулися (і не відбулися), в рамках циклічної моделі патронажного президентства: у період виборів через зростаючий рівень невизначеності для всіх учасників гри відбувається посилення міжелітної конкуренції, яке може закінчитися “кольоровою революцією” (тобто крахом операції

планового успадкування трону і проривом альтернативних еліт); після того як спадкоємець установлений у державі починається новий цикл авторитаризації режиму (тобто стабілізації й консолідації нової елітної конфігурації). Як відзначає дослідник, “кольорові революції” як зовні, так і внутрішньо можуть бути краще зрозумілими не в якості “демократичних проривів”, а саме як фази відкритого конкурентного протистояння у рамках більш широкого режимного циклу, результатом яких є прихід до влади опозиційних сил [186, с. 8].

Політолог *Антоніна Колодій* вважає, що досягнення „Помаранчевої революції” – це, насамперед, кардинальні зміни у політичній свідомості народу, поява саме *Громадянина*; створення ситуації підконтрольності державних органів влади народу; прихід до влади нових людей і зміна правил політичної гри [61, с. 87]. Справді, головне досягнення подій того часу – поява Громадянина та його суб’єктності, і це потім проявилось в масових виступах підприємців проти прийняття нового Податкового кодексу у 2010 р., що стосується інших досягнень, то, аналізуючи подальші події у політичному процесі України, з цим навряд чи можна погодитися. Скоріш за все, це були не досягнення, а завдання, які залишилися невиконаними новою правлячою елітою. Протягом року після зміни влади не відбулося глибоких змін ні в системі влади, ні в економічній, соціальній структурі суспільства, що в здебільшого свідчить про збереження існуючого режиму в державі.

“Помаранчева революція” спричинила певні зміни у складі владної еліти. Кількісні зміни у владній верхівці відбувалися на рівні кадрових змін, що стосувалося насамперед вищих керівних осіб адміністративної вертикалі. На обласному рівні він стосувався глав адміністрацій, їх заступників, керівників управлінь. На районному рівні зміни відбулися не настільки кардинально, хоча також доходили і до рівня начальників управлінь. “Перші сто днів нової влади – це були сто днів триумфу і промахів, нерішучості і натиску, наївних емоцій і хитрих ходів, революційної риторики і менш революційних, але все-таки дій. Дійсно – це були сто днів кадрових проб і помилок, публічних декларацій і напіваматорських кулуарних інтриг. Тисячі документів, підписаних і стільки ж незатверджених, 15 тисяч призначень” [168, с. 2].

Треба підкреслити, що принципи кадрової політики “порядність”, “патріотичність”, “професійність”, задекларовані В. Ющенком ще під час виборчої кампанії, на практиці важко відрізнити від добре відомих

принципів кадрової політики Л. Кучми: особиста лояльність (порядність), представництво інтересів одного з трьох найпотужніших угруповань, які пізніше стали називати вже “кланами”, фінансово-промисловими групами (патріотичність), та вміння узгоджувати кланові інтереси з інтересами Президента (професійність). За непрозорість у вирішенні кадрового питання президента В. Ющенко і його оточення розкритикували ще під час формування уряду та призначення голів обласних державних адміністрацій. У цілях підтвердження власних претензій проголошена контреліта запропонувала українському соціуму прагнення змінити напрям суспільного розвитку у бік демократичного розвитку, але надалі зробила дуже мало якісних змін.

На думку автора, результати місцевих виборів депутатів в Україні 31 жовтня 2010 р. говорять про те, що до влади на місцевому рівні прийшла нова контреліта, яку репрезентує ВО “Свобода”. Недовіра як до правлячої еліти, так і до опозиції призвели до того, що “Свобода”, яка проповідує націоналістичну ідеологію, упевнено перемогла на виборах в міські ради Львова, Тернополя і Івано-Франківська. Можна говорити, що це вже зовсім інша націонал-патріотична контреліта, яка відрізняється від своїх попередників, які боролися за владу на початку 1990-х рр. Автор вважає, якщо представники ВО “Свобода” проявлять себе в цих містах професійними управлінцями, а не популістами, то зростання їх популярності в інших регіонах забезпечене. І тоді вірогідність того, що парламентські вибори 2012 р. стануть третім етапом приходу контреліти вже до центральної влади, дуже велика. Хоча добитися цього буде складно у зв'язку із збільшенням вибіркового порогу до 5 %. Як свідчать дані соціологічного дослідження, проведеного компанією Research & Branding Group з 22 березня до 1 квітня 2012 р., за Партію регіонів готові проголосувати 18 %, ВО “Батьківщина” – 15 %, партію “Фронт змін” – 9 %, партію УДАР Віталія Кличка – 8 %, Комуністичну партію України – 6 %. 5-відсотковий бар'єр за багатомандатним загальнодержавним округом подолали би Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, “Фронт змін”, УДАР і КПУ. Не долає прохідного бар'єра ВО “Свобода”, за яку готові проголосувати 3% [222]. Але це лише попередні дані та і по мажоритарних округах в Західній Україні представники „Свобода” напевно отримують перемогу не в одному окрузі.

Досліджуючи дихотомію “еліта – контреліта”, можна говорити і про те, якою мірою наша країна наблизилися до західних, демократичних

цінностей та інституцій. Дійсно, політична еліта та контреліта суспільства є повноправними суб'єктами політичного процесу в Україні. Здійснення ними своїх владних функцій (чи політичних дисфункцій) урешті-решт призводять до розвитку або до занепаду політичної системи суспільства. Роль контреліти значна саме в поступальному розвитку суспільства, оскільки по мірі входження її у владу можна говорити як і про характер правлячої еліти, так і про характер політичного процесу в державі.

У західній політичній думці поширення отримала характеристика політичних процесів, яку запропонував американський політолог Л. Пай, порівнюючи політичний розвиток західних і незахідних країн згідно з критерієм “культурного коду”, що визначає поведінку і політичні орієнтації населення [145, с. 309]. Якщо говорити про контреліту, то дослідник вважає, що коли опозиційні партії та контреліта часто виступають як революційні рухи, то це характерно саме для “незахідного” політичного процесу. Два етапи приходу до влади контреліти в Україні якраз пов'язані саме з революційними рухами, подіями. Політичний режим в Україні ще далекий від західних демократичних стандартів. Автор цієї роботи вважає, що причиною неефективності української контреліти є вона сама. Нашому суспільству необхідна нова альтернативна еліта, та, яка була б далека і за віком, і за поглядами від старої радянської номенклатурної системи та від олігархічної системи сучасної України. Для нових політиків з новими цінностями потрібне і нове інституційне середовище. Але на це потрібен все ж таки історичний час.

3.2. Зміна механізму рекрутування політико-адміністративної еліти в сучасній Україні

Принципи елітотворення у державі є одними з ключових чинників, які визначають характер політичного процесу. Такі параметри еліти, як внутрішня структура, особливості внутрішньоелітних стосунків і взаємодії з позаелітними шарами, ступінь її внутрішньої згуртованості, ступінь відвертості і закритості політичної еліти визначаються практикою заняття вищих позицій, що склалися у владній ієрархії. Саме тому проблематика формування еліт є однією з найважливіших тем дослідження у соціальних науках. Значущість принципів елітотворення для розвитку суспільства визначає теоретичну і практичну актуальність вивчення специфіки та причин зміни механізмів рекрутування еліт в Україні як

найважливішої складової політичного процесу. Критерієм оцінки якості виконання системи функцій є соціальна результативність еліти. На цю результативність великим чином впливає пропорційність репрезентації населення в елітарних групах. А на соціальну репрезентативність вже впливає тип системи, спосіб, у який відбувається рекрутування еліти, залучення людей до активного політичного життя. Системи рекрутування еліт визначають: хто, як і з кого здійснює добір і в чому полягають мотиви його дій, що його спонукає.

Сучасна українська еліта є суперечним суспільним феноменом. Не можна заперечувати ту значну і активну роль, яку відіграли елітні прошарки нашого суспільства на початку становлення України як незалежної держави під час формування її базових інституцій демократичного характеру. Але саме елітні групи несуть відповідальність за укорінення в сучасній Україні соціальної і політичної поляризації, корумпованості та відчуженості влади від суспільства. Причина в цьому і в механізмі рекрутування політичних еліт у нас в країні. Якість правлячої еліти багато в чому визначається способами її рекрутування і відтворення. Соціальна продуктивність еліти залежить від того, наскільки вона відкрита для найбільш активних, освічених, обдарованих, здібних до інновацій людей зі всіх соціальних страт, і, з іншого боку, чи існують перешкоди на шляху у владу для тих, хто не володіє відповідними достоїнствами. Таким чином, вивчення механізму формування і відтворення української політичної еліти становить чималий теоретичний і практичний інтерес.

На думку автора, аналізувати зміни механізмів рекрутування політичної еліти в Україні необхідно у контексті вивчення політико-адміністративної еліти. На запитання: хто володіє державною владою – важливим ресурсом державного управління? – можна відповісти, що це – політико-адміністративна еліта – суб'єкт державного управління, якій народ делегував управлінські повноваження. Український дослідник *О. Крюков* у структурі політичної еліти за критерієм шляху здобуття влади виокремлює дві взаємозалежні групи. Він вважає, що важливими характеристиками політичної еліти є наявність двох механізмів її рекрутування: шляхом призначення та шляхом виборів. Ці два механізми приводять до формування неоднорідності політичної еліти і дозволяють виділити в її структурі дві взаємозалежні групи:

1) групу, що утворює просунення, яке відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій); таку групу можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі;

2) група, що формується шляхом призначення (міністри, чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади) [77, с. 49].

Треба підкреслити, що політико-адміністративна еліта складається з політичної й адміністративної складових. У науковій літературі до першої відносять ту частину політико-адміністративної еліти, якій надаються повноваження з державного управління через її обрання на виборах, а до другої – тих, кого призначають на високу державну посаду. Для наукового дослідження досить актуальним є порівняння та аналіз різних концепцій, що мають місце у дискусії про структуру української політико-адміністративної еліти.

Проаналізуємо класифікацію, розроблену *Н. Селютіною*, яка є підсумком попередніх напрацювань українських вчених з даного питання. У ході дослідження політико-адміністративної еліти в результаті вивчення та аналізу її структурно-функціональних ознак виділено чотири критерії, за якими можна визначити структуру української політико-адміністративної еліти:

1) розподіл влади у державі;

2) участь у прийнятті, реалізації політико-адміністративних рішень і механізм формування;

3) масштаби політичних повноважень та вплив на суспільство;

4) доступ до організаційних ресурсів державної влади [233, с. 2].

Стосовно того, що сучасна правляча еліта – це складне утворення, яке складається з різних груп організованої меншості, які отримують санкцію на ухвалення обов'язкових для всіх політичних рішень, слід використовувати у дослідженні критерій участі у прийнятті та реалізації політико-адміністративних рішень і механізм формування.

До *політичної* складової політико-адміністративної еліти можна віднести еліту інституцій законодавчої влади, а також еліту партійних і громадсько-політичних інституцій. Першу утворюють такі структурні позиції владної ієрархії, як голова і депутати Верховної Ради України, Президент України та Прем'єр-міністр, певною мірою відносяться голова й депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим (у межах своєї компетенції), а також і міські голови, їх заступники, секретарі і депутати обласної, районної, районної у містах і міської рад (міста обласного і

районного значення). Другу – керівники і заступники політичних партій та громадсько-політичних організацій і рухів центрального і регіонального рівнів.

Адміністративну складову української політико-адміністративної еліти утворює еліта інституцій Президентства, до якої входять глава Адміністрації Президента України, його заступники та керівники головних служб секретаріату Президента України, представники Президента у Верховній Раді України, у Кабінеті Міністрів України і у Верховному Суді України, Прес-секретар Президента України, а також еліта інституцій виконавчої влади – це віце-прем'єр-міністри України, міністри та їх заступники, голови МДА та їх заступники, керівники управлінь ОДА, а також ті, хто займає провідні позиції виконавчої влади в Автономній Республіці Крим: Прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри Кабміну АРК. До адміністративних позицій відносяться такі посадові особи місцевого самоврядування: заступники міських голів, голів міських райвиконкомів міст обласного, районного значення [233, с. 5].

Треба підкреслити, що державна адміністрація має виконувати завдання оперативного компетентного втілення у життя рішень будь-якої групи політичних лідерів – “обранців націй”. Політичним вважається державний службовець, призначений або обраний, звільнений з посади, діяльність якого має політико-визначальний характер і який несе відповідальність за реалізацію політичної мети і завдань [78, с. 52].

Велику увагу процесу рекрутування сучасної політичної еліти України приділяють українські дослідники *М. Михальченко, Д. Яневський, І. Голіяд, В. Полохало, А.Шабан, М. Шульга, В. Фесенко* та ін. Вони не безпідставно наголошують на тому, що високий відсоток колишньої радянської номенклатури у владі свідчить про постноменклатурний характер сучасної влади та про переважання старих тоталітарних методів для урядування держави, у тому числі і в способах відбору політичних еліт. Підкреслюючи надзвичайну важливість таких розробок, автор цієї роботи вважає за доцільне зупинитися на дослідженні ролі постноменклатури в процесі формування та рекрутування політичної еліти в державі у перше десятиліття незалежності та її впливу на сучасну ротацію правлячої еліти.

Як вже наголошувалося вище, в умовах утвердження українського суверенітету яскраво проявився дефіцит контролі до існуючої тоді партійно-радянської номенклатури. Глобальними перетвореннями у

країні керувала “нова” еліта, яка виросла з надр старої, але повністю зреклася своєї ідеології, перехопивши ідеологію контреліти. Але навички управління, а мова йде саме про „негативний” механізм елітного рекрутування, та старі стереотипи залишилися колишніми. Цікаві дослідження з приводу реконверсії радянської партійної номенклатури в “нову” політичну еліту України зробив *В. Мароко*. У 1990-х рр. стара номенклатура була представлена: в Кабміні – 87 %, РНБО – 93 %, та від 74 % серед голів парламентських комісій ВРУ I скликання до 95 % ВРУ II скликання. Аналіз динаміки змін присутності партійно-господарської еліти УРСР у владних структурах України виявив закономірність її зменшення за 18 років незалежності. Проте різниця між 1990 р. і 2008 р. настільки незначна, що вчений визнає факт відсутності кардинальних змін у цьому процесі. Зменшення представників старої еліти у вищих ешелонах влади до 47 % відбувалося під час прем’єрства Ю. Тимошенко у 2005 р., але це було наслідком збільшення долі бізнес-еліти до 43 % [102, с. 246–247].

Структурний аналіз окремих груп української еліти на основі даних фахівців Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) дає можливість зробити висновок, що загал нинішніх працівників вищих органів державної влади України утворено саме за рахунок службовців радянських часів – вони становлять 46 % від загальної кількості, 22 % цієї групи до 1991 р. працювали у сфері управління господарством, 16 % – у партійних органах, 8 % – представники радянської наукової інтелігенції. Загальна кількість працівників місцевих та районних органів влади сучасної України також сформувалися із службовців радянських часів – 52 % [170, с. 75].

Таким чином, можна зробити висновок про еволюційний характер становлення політико-адміністративної еліти в Україні та про значну присутність номенклатури і незначну вагу в них представників колишніх дисидентських контреліт. Цей висновок підтверджує й кількісний аналіз представників радянської номенклатури у вищих ешелонах влади, зроблений *І. Голіяд* (табл. 3.3) [30, с. 5], *М. Шульгою* і *Н. Бойко* [205]. Треба відзначити, що номенклатурою Ірина Голіяд вважає осіб, які обіймали керівні управлінські посади в центральних та регіональних органах влади за часів Радянського Союзу

**Присутність колишньої номенклатури у провідних інститутах
влади (Верховна Рада, Адміністрація Президента та
Кабінету Міністрів) у період 1990 – 2000 рр., %**

Рік	Верховна Рада	Адміністрація Президента	Кабінет Міністрів
1990	62 %	–	Уряд В. Масола (07.1987 – 10.1990) – 80 %
1991	–	–	Уряд В. Фокіна (10.1990 - 10.1992) – 70 %
1992	–	–	Уряд Л. Кучми (10.1992 – 09.1993) – 45 %
1993	–	–	Уряд Ю. Звягільського (09.1993 – 07.1994) – 40 %
1994	48 %	76 %	Уряд В. Масола (07.1994 – 03.1995) – 51 %
1995	–	80%	Уряд Є. Марчука (03.1995 – 05.1996) – 49 %
1996	–	–	Уряд П. Лазаренка (06.1996 – 07.1997) – 43 %
1997	–	–	Уряд В. Дурдинця (2–30 липня 1997 р)
1998	39 %	78 %	Уряд В. Пустовойтенка (07.1997 – 12.1999) – 48 %
1999	–	84 %	Уряд В. Ющенко (12.1999 – 05. 2001) – 45 %
2000	–	82 %	–

Як видно, колишня номенклатура протягом перших десяти років незалежності становила значну частину всіх владних структур, хоча її відсоток помітно змінювався: так, у період з 1990 до 2000 рр. у ВРУ він зменшився – з 62 до 39 %, в уряді він також знизився з 80 до 45 %, а в Адміністрації Президента (АП) – навпаки збільшився з 76 до 82 %. Але, напевно, дослідниця у своїх дослідженнях не аналізувала склад АП (1991 – 1993 рр.), коли Президентом був Л. Кравчук. Наприклад, першим Секретарем АП став М. Хоменко, якій був деякий час Другим секретарем Сумського ОК КПУ, а з 1982 р. – Секретарем Президії ВР УРСР [226]. Поза всяким сумнівом, відсоток наявності номенклатурних працівників у

його Адміністрації був більше 80 %, враховуючи номенклатурне минуле Л. Кравчука. Щодо ВРУ, то зменшення відсотка номенклатури тут можна пояснити загальним зростанням у державі впливу бізнесових структур. Що стосується Кабінету Міністрів, то це було пов'язано з перманентними змінами структури цього органу.

Середній ешелон вищої виконавчої влади не було занесено в дослідження І. Голіяд через недоступність інформації, хоча відомо, що саме середній ешелон залишився практично незмінним. Так, зменшення відсотка номенклатури при владі не означає (в українських умовах), що до влади приходять демократично налаштовані сили, оскільки ті, хто замінив колишню номенклатуру на її посадах (навіть опозиційні сили, а тим більше представники бізнесу), майже повністю успадкували тоталітарні методи управління [30, с. 6].

Усі уряди в перше десятиліття очолювала стара номенклатура і ніхто з представників контреліти. Наприклад, В. Фокін – був головою Держплану УРСР; Л. Кучма – обіймав посади секретаря партійного комітету конструкторського бюро “Південне”, першого заступника генерального конструктора КБ “Південне”, генерального директора ВО “Південний машинобудівний завод”; Ю. Звягільський – директор шахти ім. О. Засядька виробничого об'єднання “Донецьквугілля”; В. Масол – заступник голови РМ УРСР, голова Державного планового комітету УРСР; Є. Марчук – пройшов усі службові щаблі КДБ УРСР; В. Дурдинець – працював у комсомольських і компартійних органах (Львів, Москва, Київ, 1958 – 78 рр.). У 1982 р. – першим заступником міністра внутрішніх справ України; В. Пустовойтенко – був заступником голови виконкому Дніпропетровської міської ради; В. Ющенко – у 1985 – 89 рр. – заступник, начальник управління в Українській республіканській конторі Держбанку СРСР [223].

Треба підкреслити, що в Україні, на відміну від Польщі, Чехії і країн Балтії, не сталася зміна “критичної маси” політичної еліти. Високий відсоток колишньої радянської номенклатури, безумовно, свідчить про постноменклатурний характер сучасної влади. Уявляється, що наявність старої номенклатури в політико-адміністративній еліті України призвела і до використання традиційних каналів рекрутування характерних для неї. Що ж із себе вдавала радянська номенклатура і чи дійсно її модель відбору еліт була перенесена і на політичне поле сучасної України?

Номенклатура (з лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – перелік керівних посад, призначення і затвердження на які віднесено до компетенції вищих органів; коло посад, осіб, які заміщують ці посади чи перебувають у резерві для їх заміщення. У СРСР населення, а вже тим більше працівники державного апарату знали, що номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які заздалегідь розглядаються, рекомендуються і затверджуються даним партійним комітетом (райкомом, міськомом, обкомом). Звільняються від роботи особи, які входять у номенклатуру партійного комітету, також лише з згоди комітету. У номенклатуру включаються працівники, які знаходяться на ключових постах [159, с. 117]. Номенклатура під кінець радянської історії панувала в політиці, економіці і суспільстві. Суспільні шари значною мірою втратили свої групові якості; частково, подібно до буржуазії міста і села, були “ліквідовані як клас”. Замість міфу про безкласове суспільство в СРСР існувала дихотомія номенклатури і народу.

Формально до складу ЦК КПРС і Верховної Ради входили робітники, колгоспники й представники інтелігенції. Ієрархічний принцип цим не порушувався, бо він полягав у тому, що людина повинна була послідовно просуватися по службових сходах. Так, не зважаючи на те, що радянське суспільство було очевидно закритим, процесу елітного рекрутування в ранньорадянський період була властива відкритість через надто інтенсивну ротацію еліти з позаелітних шарів. Хоча на це були об’єктивні причини. Із знищенням старої дореволюційної еліти, необхідно було створити нову радянську еліту з позаелітних шарів [25, с. 100]. У часи керівництва партією Л. Брежнєва існуюча система, у тому числі система відбору еліт, набула рис застою. Партійно-державна номенклатура зміцнила державно-бюрократичний стиль керівництва.

Класичною роботою з цієї тематики є книга *М. Восленського* “Номенклатура”, в якій вчений малює всеосяжну картину системи влади в СРСР. Робота заснована на доброму знанні радянської дійсності. Дослідник вважає, що визнавши принцип, згідно з яким влада – основа всього в суспільстві, а також узаконивши насильство, не можна було побудувати нічого іншого, як суспільство, в якому володарі (партійна бюрократія, номенклатура) поступово перетворюються на привілейовану монополістичну касту [22, с. 8].

У російських і українських наукових працях можна зустріти саме таку характеристику сучасних політичних еліт. Наприклад, російський дослідник Ж. Тощенко робить висновок, що нами правлять – і у політиці, і в економіці – не еліти, а *групи людей, до яких найбільш застосовні і відповідають їх духу, цілям і методам роботи такі поняття, як “кліки”, “клани”, “касти”*. Вони характеризують специфічні соціальні утворення, згуртованість яких базується на корпоративній свідомості, групових, а не суспільних інтересах. Можна з цим погодитися, оскільки сучасним українським політичним елітам дійсно важливі тільки свої корпоративні інтереси. Ж. Тощенко допускає модифікацію перетворення клану в касту, що є вузькою суспільною групою, яка відстоює свої привілеї та інтереси, і доступ до якої для сторонніх ускладнений і неможливий [175, с. 131].

Український історик Г. Касьянов вважає, що на верхньому щаблі соціальної ієрархії українського суспільства перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів ВРУ, верхівка силових, фіскальних та судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на своєрідну касту з власними соціальними та культурними нормами, які у кращому випадку не збігаються, а в гіршому – суперечать відповідним нормам демократичного соціально орієнтованого суспільства [58, с. 177].

Ще однією відмінною рисою номенклатури є те, що вона сама відділилася від суспільства, яким керує. Спостерігається “кристалізація” правлячого класу, замирання форм і методів управління, окостенілість і консерватизм. Всякий панівний клас, що зміцнився, прагне передавати своє панування і привілеї у спадок, тобто сам себе відтворювати, всіляко обмежує наплив прибульців з зовні. Треба відмітити, що М. Восленський досліджує й проблему передачі політичної влади у спадок. “Нинішній склад панівного класу, який прийшов у масі своїй на номенклатурні пости в роки сталінщини і брежнєвщини якраз встиг виростити своїх дітей до того віку, коли їм можна ставати номенклатурними сановниками. Дітки, що підросли – пише вчений, – і заповнюють зараз у всій зростаючій кількості номенклатурні посади”. Наприклад, син Л. Брежнєва – Юрій, не зважаючи на свою молодість, став першим заступником міністра зовнішньої торгівлі СРСР. Син А. Мікояна – Серго Мікоян злетів від аспіранта до головного редактора журналу “Латинська Америка”, що означало входження в номенклатуру Секретаріату ЦК КПРС. Син

А. Громико – Анатолій, – пробувши деякий час в Інституті США і Канади Академії наук СРСР, опинився раптом на номенклатурному посту радника-посланця у Вашингтоні, потім – НДР [22, с. 162]. Загалом у номенклатурі існували все ж механізми, які обмежували сімейність. Дійсно, були винятки з правил, але за негласними правилами діти вищих чиновників ніколи не успадковували високі пости, які займали їх батьки. Для “елітних дітей” були створені спеціальні професійні ніші: в основному посади, пов’язані з роботою за кордоном. Цьому сприяла і особлива система номенклатурної освіти СРСР. До числа найбільш престижних вузів входили інститути, що дають освіту економіста-міжнародника, дипломата, журналіста-міжнародника [75, с. 52].

Правляча еліта України теж виявилася просякнутою трайбалізмом, що гармонійно вписався у соціальну регенерацію багатьох елементів старої системи державної влади. Дані Національного інституту стратегічних досліджень свідчать – дві третини української еліти (в тому числі політичної) становлять особи, старше п’ятдесяти років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і стрімку урбанізацію останніх десятиліть. Будучи вихідцями із сіл, ми є носіями традиційної культури, яка, поряд із позитивними і для сучасного урбанізованого суспільства рисами, містить і *трайбалізм* (з англ. *tribalism*, від *tribe* – плем’я) – “схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості”, простіше – містечковості, клановості та кумівства [240].

Слід зазначити, що для політичної еліти України характерний і процес *непотизму* – надання родичам або знайомим посад незалежно від їхніх професійних здібностей. Сучасні українські політики прагнуть забезпечити політичну кар’єру своїм дітям і родичам вже без будь-яких обмежень. Наприклад депутатом ВРУ VI скликання став син Президента України – В. Янукович, який балотувався під № 90 списку Партії Регіонів. З листопада 2005 р. В. Янукович (молодший) був заступником голови Всеукраїнської молодіжної громадської організації “Союз молоді регіонів України” (молодіжне крило Партії регіонів). Так само депутатами ВРУ стали: А. Щербань – син экс-губернатора Донеччини В. Щербаня; Ю. Новікова – рідна сестра глави АП С. Львовчкіна; А. Пшонка – син генерального прокурора В. Пшонки [234].

Вражає список депутатів Донецької обласної ради V скликання. Там можна було знайти багато людей, родичі яких освоюють уже київські владні коридори. Так, депутатами Донецької обласної ради від Партії регіонів до недавнього часу були: В. Пригодський – син депутата ВРУ А. Пригодського; В. Дейч – син депутата ВРУ Б. Дейча; В. Бубка – брат экс-регіонала С. Бубки, глави Національного олімпійського комітету; А. Бондаренко – чоловік народного депутата О. Бондаренко і, до речі, новопризначений заступник міністра з надзвичайних ситуацій; В. Бондік – брат нардепа-регіонала В. Бондіка; А. Борулько – родичка колишнього генпрокурора О. Медведька; С. Близнюк – син колишнього губернатора Донецької області регіонала А. Близнюка, який до цього був головою Донецької обласної ради [237].

Але трайбалізм та непотизм не має, наприклад, тільки “біло-блакитного” забарвлення. Це характерне саме для всієї політичної еліти України. На дострокових виборах 2007 р. до парламенту за списком БЮТ потрапляє Е. Шишкіна – донька судді Конституційного суду В. Шишкіна. Це обрання доньки виглядало як подяка судді за його позицію під час розпуску парламенту у 2007 р. Так само в депутати потрапляє і Ю. Трегубов – це син О. Трегубової, яка обіймала посаду першого помічника прем'єр-міністра Юлії Тимошенко. Треба зазначити, що після призначення Ю. Тимошенко прем'єром у 2007 р. посаду заступника міністра Кабінету міністрів отримує В. Федорчук – син одного з керівників партії “Батьківщина” Я. Федорчука. Інший заступник міністра Кабінету Міністрів С. Чеботарь допомагає братові Л. Чеботарю стати заступником Державної податкової адміністрації в місті Києві. В. Крупко, син міністра Кабміну П. Крупка, після призначення батька обіймає посаду начальника департаменту в “Нафтогазі”. О. Денисова, дочка колишнього Міністра праці і соціальної політики, завдяки матері очолює Державну інспекцію з контролю за цінами в Криму. Дітям П. Крупка і Е. Денисової у той час було близько 25 років. Родичі бютівських депутатів активно були представлені в місцевих радах [224].

Хрестоматійний приклад, після якого призначення родичів у владу перестало сприйматися як щось непристойне, є прихід на посади родичів В. Ющенка. Наприклад, брат – П. Ющенко, про існування якого широка громадськість довідалася наприкінці 2001 року, під час формування списку “Нашої України”. На момент парламентських виборів 2002 р. Петро Андрійович фігурував як президент ТОВ “Слобода” [16, с. 9]. У

2005 р. заступником губернатора Харківської області призначають 24-річного Я. Ющенка – племінника новообраного президента, який до цього мав один запис у трудовій біографії, – він працював економістом у фірмі батька. Кумівство – характерна риса для оточення экс-Президента України. Кумами сім'ї В. Ющенка є О. Білозір – відома українська естрадна співачка та депутат ВРУ; П. Порошенко – фінансист “Нашої України”, колишній депутат ВРУ, Секретар РНБО, міністр МЗС України, зараз міністр економічного розвитку і торгівлі України; Ю. Павленко – колишній міністр у справах молоді та спорту [16, с. 10; 24]. Усього у колишнього Президента України було сімнадцять хрещеників. Цікавий факт про те, що другий уряд Ю. Тимошенко 2007 р. експерти умовно поділили на дві частини. Першу назвали “передвиборчим штабом Юлії Тимошенко”, натякаючи на президентські амбіції лідера БЮТ. Другу – “великою пропрезидентською родиною”.

В Україні найпростіше стати політиками вихідцям з “партійних” сімей. Політичні династії в Україні – вже традиція. Рівень політичної культури нашого суспільства подібне явище сприймають нормально. Але на Заході якщо чиновник прилаштовує свого родича на державну службу, це спричиняє скандал і зразу ж відставку. Масштаби непотизму в середовищі чиновників України просто лякають. Тому був прийнятий 7 квітня 2011 р. Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції”, в якому взагалі забороняється мати у своєму підпорядкуванні близьких родичів(чоловіка, дружину, дітей, батьків, братів, сестер).

Як бачимо, сучасна політична еліта України є “гідним” наступником радянської номенклатури в питанні забезпечення “світлого” майбутнього своїм дітям і родичам. *Кастовість, непотизм і трайбалізм*, на жаль, є характерними особливостями політико-адміністративної еліти України. Але говорити про повну схожість відбору еліт у СРСР і в сучасній Україні не доводиться, хоча деякі характерні ознаки номенклатурного рекрутування властиві і сучасній українській політичній еліті.

Номенклатурне рекрутування спиралось на чіткі “правила гри” осіб, які потрапили до номенклатурних списків, чекала заздалегідь визначена, довга кар'єра. Пострадянському рекрутуванню еліти властива менша регламентація і багатоканальність. Плюралізм еліт, як політичний, так і економічний, які прийшли на зміну єдиній номенклатурній еліті, означає різницю каналів та шляхів рекрутування еліт, різницю правил і норм, які складаються протягом просування наверх в різних елітних групах і

прошарках. Загалом просування в еліту пришвидшилось у 1990-ті рр.: з'явилося більше можливостей у відносно молодих людей зайняти елітні позиції. У зв'язку з розпадом старих політичних систем та необхідністю якнайшвидше формувати нові, у 1991 – 1994 рр. було створено умови для часткової зміни й оновлення еліти, приходу нових людей у політичну еліту. Дійсно, це був шлях швидких, інколи карколомних кар'єр і не менш швидких падінь. І хоча злети й падіння продовжувались, у другій половині 1990-х рр. притік свіжих людей в еліту зменшився, відбувається процес зміцнення виконавчих органів порівняно з представницькими, збільшується кількість призначених на елітні посади; доступ в елітні групи обмежується. Це пояснюється сформованістю у попередній період основної структури еліти [97, с. 58].

Обмеженість доступу в елітні групи була обумовлена й утворенням регіональних кланів, які мали характерні риси рекрутування. В Україні, як вважають С. Наумкіна і Л. Козловська, замість політичної еліти КПРС владу перехопила регіональна номенклатура другого і третього ешелону, директорат і молоді реформатори-учені [114, с. 37]. Цей процес був представлений дозволом номенклатури на отримання прибутку. Відбувся процес синтезу посткомуністичної номенклатури та нової буржуазної еліти в межах українського “владного класу”. Таким чином, політична влада колишньої номенклатури конвертується в кланово-корпоративну, номенклатурно-капіталістичну владу. Це стало можливим при ослабленні адміністративного потенціалу держави, коли вона передала певну частину своїх владних повноважень приватним структурам. Із тимчасовою втратою державою у процесі трансформації свого адміністративного потенціалу значно знизилась якість кадрового складу політико-управлінської еліти. Відносно кадрового складу української еліти, слід підкреслити, що відбір до сфери державного управління в 1990-ті рр. відбувався згідно з належністю до клану, завдяки особистим і сімейним зв'язкам, і лише меншою мірою відповідав відбору за професійними й меритократичними якостями [78, с. 86].

Якщо проаналізувати сучасний процес формування політико-адміністративної еліти, то можна дійти висновку, що беззаперечним критерієм відбору, який, напевне, також походить ще з радянських часів, є лояльність еліти до існуючої системи. Таким чином відбувається переміщення старих кадрів з однієї посади на іншу, і така схема працює знизу і догори. Непідзвітність такої управлінської еліти суспільству,

інформаційна деформація суспільства робить таку еліту закритою від самого суспільства і перетворює її на клан. Коли така правляча еліта напружує свої родинні, фінансові та інші зв'язки з великим бізнесом, то створюється кланово-олігархічна модель держави, яка характерна і для сучасної України.

Процес номенклатурного ренесансу був перерваний перемогою олігархічної моделі формування влади в період президентства Л. Кучми. Моделі, в якій інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) починають перетворюватися на прикриття інтересів кланів. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронажних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних зв'язках та інстинктах і на протектораті влади, силових та фіскальних структур [58, с. 167].

Посилаючись на класичні праці С. Ейзенштадта харківський політолог *Олександр Фісун* зазначає, що *клієнтелізм* є найважливішим принципом функціонування неопатримоніальної системи. У політичних системах неопатримоніального типу клієнтелізм – це розповсюдження етнічних, регіональних, конфесійних, сімейно-родинних і тому подібних зв'язків на політичну сферу. Формально визнані принципи ієрархії, які закріплені в нормативних актах, на практиці вже поступають місце клієнтарним стосункам усередині державної адміністрації і в її стосунках з тими, ким вона керує, коли розподіл особистих постів, вигод і переваг здійснюється за клановими (регіональним, етнічним, родинним) критеріями. Один з найбільш поширених проявів соціально-політичного патронажу – це розподіл урядових посад серед клієнтів, які сприяли обранню патрона на який-небудь відповідальний пост [185, с. 159].

Яскравий приклад клієнтарних відносин в сучасній Україні – розподіл міністерських “портфелів” у першому уряді М. Азарова (був сформований 11 березня 2010 р.) Треба відзначити, що патрон (мова йде про Президента України В. Януковича) під себе сформував більшість у парламенті; замість коаліції визначив кандидатуру прем'єр-міністра, а замість глави Кабміну – склад уряду. В уряді В. Януковича влада не те що не відділена від бізнесу – вона офіційно стала його інструментом. Віце-прем'єри А. Ключев, Б. Колесніков, С. Тігіпко, а також колишній глава СБУ В. Хорошковський займають верхню частину списку найзаможніших людей України.

Цікавий факт, але – Перший віце-прем'єр-міністр А. Ключев, віце-прем'єр-міністр Б. Колесніков, віце-прем'єр з питань АПК В. Слаута, віце-прем'єр з питань регіональної політики В. Тихонов, міністр палива та енергетики Ю. Бойко, міністр праці та соціальної політики В. Надрага, міністр сім'ї, молоді і спорту Р. Сафіуллін, міністр Кабінету Міністрів А. Толстоухов, міністр фінансів України Ф. Ярошенко, міністр вугільної промисловості Ю. Яценко – ці десять кабмінівських сановників є уродженцями Донецької та Луганської областей. Ще троє – М. Азаров, А. Могильов і В. Надрага, – будучи уродженцями Росії, саме на донбаській землі відбулися як особистості і виростили як політики [67, с. 2]. 13 регіонів України своїми вихідцями в Кабміні не були представлені взагалі. Але зміни в уряді на початку 2012 р. (мова йде про призначення В. Хорошковського (перший віце-прем'єр-міністр України), П. Порошенка (міністр економічного розвитку і торгівлі України), Ю. Колобова (міністр фінансів з 28 лютого 2012 р.)), говорять про те, що все ж таки головне – мати в уряді професійних управлінців, незважаючи який регіон вони репрезентують.

Взаємовідносини великого капіталу і вищої державної бюрократії будуються в державі на взаємовигідній системі патронату та клієнтел, у центрі якої перебуває Президент країни. Найбільш поширеним способом просування “вгору”, що дає максимальні шанси на успіх у сучасному українському суспільстві, є приналежність до “команди”, що працює на впливового політичного лідера у державі та отримання патрона, тобто вступ до клієнтарних стосунків.

Соціолог М. Шульга у 1998 р. дійшов висновку, що за сім років незалежності України у державі почали визначатися певні принципи формування нової еліти: *по-перше*, особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади; *по-друге*, “земляцтво”, досвід попередньої спільної роботи, взаємна зобов'язаність; *по-третє*, клановість; *по-четверте*, протекціонізм [204, с. 21].

Можна стверджувати, що і через двадцять років незалежності ці принципи залишилися у практиці. Якщо в західній політичній еліті, перш за все, пріоритетом виступає саме соціальне походження, що визначає стартові можливості, умови і орієнтири первинної і вторинної соціалізації, то в сучасній українській еліті місце цього фактора займає, перш за все, попередній зв'язок з номенклатурною елітою і прихильність лідеру-керівнику. В соціопсихологічному вимірі української політики має місце

твердження, що ротація у політичну еліту держави проходить за такими напрямками – 30 % шляхом зв'язку “патрон – клієнт”, „командної підтримки”, коли обираються найбільш віддані і догідливі; 15 % – “земляцькі” зв'язки; зв'язки “однокашників” – 15 %; родинні зв'язки – 25 %; 10 % – ті, хто дійсно вартий чого-небудь “розумні”; “випадкові люди” – 5 % [131, с. 413].

Політичний режим в Україні, перебуваючи на стадії становлення, не має стабільних шляхів поповнення політичної еліти. Наявність названих тенденцій визначає певний рівень закритості політико-адміністративної еліти України. Тому *сучасна система рекрутування політичної еліти є змішаною, а структура її – фрагментованою.*

Слід зазначити, що демократичні процеси в державі повільно, але здійснюються. Вибори, що стали альтернативою номенклатурному призначенню, сприяли появі на політичній арені країни нових лідерів, які увійшли до елітного шару не за допомогою налагодженого радянського кар'єрного механізму, а завдяки своїм якостям політичних діячів. У процесі виборів важливу роль відіграють партії. Утім дві третини “нової” партійної номенклатури родом з політичного протистояння початку незалежності країни і лише третина лідерів не мала відношення ні до партноменклатури, ні до національно-демократичного руху кінця 80-х рр. [209, с. 248].

На думку автора, і хоча значну частину “нової” політичної еліти склали номенклатурні чиновники й господарчі керівники, сама система формування політико-адміністративної еліти зазнала суттєвих змін: було утворено новий самостійний механізм добору кадрів – вибори. Після політичної реформи 2004 р. вирішальну роль в електоральному полі України стали грати політичні партії. Але після рішення Конституційного суду від 30 вересня 2010 р., яким українські жерці конституційної Феміди фактично змінили форму правління в державі, головне, щоб інститут виборів не перетворився на видимість демократичних процесів, які відбуваються і декларуються керівництвом країни.

Стосовно адміністративної еліти, можна говорити про відсутність до останнього часу спеціальної підготовки керівного складу органів державної влади. Але з цією метою для формування цілісної системи навчання державних службовців у нашій країні створено *Українську Академію державного управління при Президентові України* з філіалами у Дніпропетровську, Львові, Одесі і Харкові. Дійсно, велика частина

адміністративного апарату складається не з виборних, а тих чиновників, що призначаються, тому селекторат достатньо вузький. Але його вузькість не обов'язково свідчить про недемократичність політичної системи. Тут важливий критерій відбору, яким керується селекторат: чи представляє він собою чесний конкурс, конкуренцію на основі здібностей і заслуг або ж вирішальними виявляються багатство і зв'язки.

Високі професійні, інтелектуальні й етичні якості політичної еліти формуються поколіннями. Для підтримки процесу її відтворення в більшості демократичних країн існує система відбору найбільш здібних через систему вищих навчальних закладів. В Англії, Франції існує особливий урядовий клас людей, який у молоді роки готується посісти вищі державні посади у державі. Сам соціум зацікавлений у високому професіоналізмі своїх майбутніх лідерів і прагне захистити себе від попадання у владу неосвічених та аморальних людей. Для України необхідний час для створення громадянського суспільства, для появи альтернативної еліти з новими цінностями, для відокремлення бізнесу від політики, для можливості входження в елітні групи вихідців з неелітних груп і віри населення в те, що в еліту можуть потрапити і прості, талановиті люди.

3.3. Вплив результатів парламентських виборів на зміну політичних еліт в Україні (вибори 1998 – 2007 рр.)

Стратегія розвитку сучасної України спрямована на здійснення подальшої демократизації політичних інститутів і суспільних структур. Процес демократизації у державі передбачає появу якісних змін у функціонуванні партійної системи, у системі рекрутування політичної еліти, розвитку та удосконалення громадянського суспільства, а також формування активістської політичної культури. Усі позначені аспекти демократизації перехідних політичних систем зумовлюють характер і зміст електоральних процесів.

Як вже наголошувалося вище, *політичне рекрутування* – це залучення людей до активного політичного життя. Сучасна система рекрутування політичної еліти в Україні є змішаною та фрагментарною. Питання в тому, наскільки політичні вибори в посткомуністичній Україні змінили модель рекрутування політичної еліти. Треба відзначити, що вибори у радянський період не можна вважати способом рекрутування

еліти. Як наголошує *Н. Селютіна*, вибори у СРСР – це псевдовибори, тобто це були ті ж самі призначення, які супроводжувались додатковою процедурою легітимізації [157, с. 206]. Але виборчий процес на цей момент набув детермінуючого значення серед інших політичних процесів, що викликані загальною демократизацією, яка стала однією з головних тенденцій розвитку сучасного глобального світу. Метою трансформації політичної системи в Україні є запровадження відкритої системи відбору еліт саме через систему демократичних конкурентних виборів.

Мова йде якраз про парламентські вибори, оскільки саме вони формують більшу частину складу політичної еліти. Треба підкреслити, що Президент у державі формує саме верхівку адміністративної еліти (керівники центральних органів виконавчої влади, обласних держадміністрацій), яка також входить до складу політичної еліти, але складає відносно невеликий її сегмент. До того ж Президент України як свій кадровий резерв часто використовує парламентський корпус.

Слід зазначити, що у західному політичному дискурсі вже тривалий час йдуть суперечки щодо переваги президентської демократії над парламентською і навпаки. Дослідники *М. Шугарт, Д. Кері, Дж. Пауелл* доходять висновку, що саме парламентська система забезпечує більш широкий спектр можливостей під час голосування і дозволяє виборцям “попросити” саме те, що їм потрібно. Натомість, президентська система дозволяє їм точніше знати, що вони отримають (наприклад, хто буде в уряді) [17, с. 25]. Різниця повноважень парламенту і президента роблять різними в очах виборців не лише функції органу, що вибирається, але й “ціну” виборів і голосування з точки зору їх політичних наслідків. Для того щоб описати вплив, який здійснюють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, *К. Рейф* і *Г. Шмітт* ввели поняття виборів “першого” і “другого” порядку.

Вибори “першого порядку” пропонують виборцям зробити вибір того, хто повинен управляти країною, що є більш важливим за своїми політичними результатами. До цієї категорії відносять парламентські вибори в парламентських системах і президентські в президентських. Тому парламентське голосування стає “виборами другого порядку” у порівнянні з “головними” президентськими виборами в президентських системах. Для виборів “другого порядку” характерна більш низька явка у порівнянні з виборами “першого порядку”. Але головною особливістю

другорядних виборів є те, що на них масову підтримку отримують партії опозиційні, в той час як проурядові партії, як правило, програють. Таке голосування стає протестним. Цей парадокс електоральної поведінки породжений диспропорційним розподілом владних повноважень між політичними інститутами [200, с. 180].

На думку автора цієї роботи, парламентські вибори 2006 р. в Україні еволюціонували з виборів “другого порядку” на вибори “першого порядку”. Але після рішення Конституційного Суду від 30 серпня 2010 р. про відміну політичної реформи на перший план в Україні знову вийшли президентські вибори “першого порядку”. Президентсько-парламентська республіка, яка була закріплена в Конституції 1996 р., передбачає наявність у президента значно більшого обсягу повноважень, ніж у парламенту. Уряд формувався фактично позапарламентським шляхом (ВРУ лише давала згоду на призначення президентом прем'єр-міністра) і після створення зберігав більш тісні зв'язки з президентом, а не парламентом. Зокрема президент мав право звільняти окремих членів уряду, а процедура парламентської відповідальності уряду була досить складною і не передбачала можливості зміни парламентом окремих членів Кабінету Міністрів. Саме це і робило перші парламентські вибори виборами “другого” порядку, суттєво зменшуючи “ціну” голосування з точки зору політичних наслідків. Це був природний процес. За відсутності партійного та ідеологічного плюралізму в період тоталітаризму та при наявності авторитарного режиму часів Л. Кучми парламентські вибори в 1990-ті р. не могли бути виборами “першого порядку” за визначенням. Тому президентські вибори з точки зору визначення курсу держави мали більше значення, ніж парламентські.

Так звану “другорядність” парламентських виборів підтверджує той факт, що явка на президентських виборах була дещо вищою, ніж на парламентських. Зокрема у президентських виборах 1994 р взяло участь 68 % виборців (1 тур) і 69,3 % (2 тур), в 1999 р. – 70,2 % (1 тур), і 74 % (2 тур) [126, с. 163]. Натомість на парламентські вибори 1998 р. прийшло 70, 78% громадян України, а в 2002 р. явка становила 69,26 %, а в 2006 – близько 67,2% [220].

Про “другорядний” характер парламентських виборів в Україні свідчить ще і те, що перемогу на них здобули опозиційні партії (в 1998 р. – КПУ, ПСПУ, всеукраїнське об'єднання “Громада”, блок СПУ-СелПУ, у 2002 році – “Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”, КПУ, СПУ, БЮТ). На

виборах 2002 р. провладні “За Єдину Україну!” і СДПУ(о) виборчий бар’єр подолали, але опинилися відповідно на 3 і 6 місцях [220].

Проте варто зазначити, що в Україні після політичної реформи 2004 р. була запроваджена парламентсько-президентська форма правління із “сильним” Президентом. Ключовим моментом у політичній реформі виступало кардинальне розширення повноважень парламенту України. У новій політичній моделі на парламент водночас з виконанням законодавчої функції покладалось також завдання безпосереднього формування складу Уряду, а отже, Верховній Раді надавалися потужні важелі впливу на функціонування виконавчої влади в цілому. Тому надання більшого обсягу повноважень парламенту значно підвищило в очах виборців “ціну” парламентських виборів.

Політолог С. Уайт теж вважає, що роль парламенту в Україні після “Помаранчевої революції” суттєво зросла. Вибори, причому з погляду як результатів, так і процесу, є найважливішим елементом очікуваного, але такого дуже повільного переходу України до демократії західного зразка [179, с. 19]. З точки зору зміни політичних еліт саме парламентські вибори є „першорядними”, оскільки в кількісному відношенні саме вони істотно впливають на оновлення еліти в країні.

Вибори в сучасній Україні – це самостійний механізм добору кадрів, які сприяють оновленню політичної еліти завдяки конкурентній боротьбі найбільш активних представників і різноманітних груп суспільства. Підкреслюючи надзвичайну важливість такого висновку, необхідно зупинитися на дослідженні кількісних та якісних змін складу політичної еліти країни в результаті парламентських виборів. Питання ще і в тому, наскільки обрані виборцями депутати достатньо підготовлені для виконання наших завдань та доручень і наскільки вони компетентні, щоб керувати нами ?

Зміна політичної еліти відбувається у процесі виборів. Необхідно відзначити і такий важливий чинник, як виборча система – закони, за якими відбуваються вибори в країні. За період незалежності в Україні фактично функціонувало шість виборчих законів і п’ять виборчих систем. Таким чином, практично під кожні нові політичні вибори застосовувалась й нова виборча система. Оптимальність і адекватність виборчої системи означає відповідність моделі управління параметрам парламенту.

Вибори 2006 р. та 2007 р. проводилися вже за пропорційною системою закритих списків, яка, що можна вже стверджувати, себе не

виправдала. Питання про поліпшення пропорційної виборчої системи значною мірою зміщує акценти, оскільки цією проблематикою просто підміняється сама проблема. Адже у всьому світі немає прецедентів використання пропорційних систем з будь-якими умовами в державах з такою територією, населенням і однопалатним парламентом, як Україна. На думку політологів М. Баимуратової та І. Сліденко, в Україні необхідна конституційна реформа, яка дасть змогу структурувати парламент за партійною ознакою, з пріоритетом і вираховуванням індивідуальних якостей кандидатів у депутати [219]. З причини того, що українські партії є структурами, що лобіюють вузькокорпоративні та приватні інтереси, виникає зростання ролі індивідуального чинника особи при наділенні представницьким мандатом.

За роки незалежності в Україні виборці приходили до виборчих ділянок обирати народних депутатів Верховної Ради України п'ять разів. У 1994 році вибори проходили за мажоритарною системою і це були дійсно перші багатопартійні парламентські вибори. Депутати ВРУ колишнього скликання не зважилися піти на радикальну зміну виборчого закону і введення пропорційної або змішаної системи, що дозволило б отримати більш чітко структурований парламент. Політолог В. Фесенко вважає, що вибори 1994 р. стали рубіжним етапом у розвитку політичної еліти України. Вибори завжди пов'язані з оновленням політичної еліти і за їх результатами можна оцінювати ступінь її стабільності і тенденції розвитку. Підсумки парламентських виборів 1994 р. виявилися вельми показовими. З 403 народних депутатів України лише 65 входили до складу Верховної Ради минулого скликання. Іншими словами, ВРУ оновилася на 84% [184, с. 91]. У наступні вибори парламент вже не оновлювався на такий високий відсоток.

Можна стверджувати, що у 1994 р. відбулося відтворення політичної еліти у Верховній Раді України. Але дане дослідження впливу результатів парламентських виборів на зміну політичної еліти в Україні не зачіпає перші вільні вибори. Починалися вибори 1994 р. з двотурової системи абсолютної більшості, яка у своїй крайній формі призвела до абсурдної ситуації, коли протягом усього скликання ВРУ жодного дня не мала обраного повного конституційного складу. А починало роботу парламенту другого скликання лише трохи більше двох третин складу. Слід цього гіркого досвіду досі залишився у Конституції України, стаття 82 якої вимагає наявності не менше як 300 обраних депутатів [60, с. 7].

Одна з характерних рис плюралістичної демократії – розвинена партійна система у державі. Тому в перші роки незалежності критерієм успіху демократичних реформ вважалося створення інституту багатопартійності. З 1998 р була запроваджена змішана система виборів народних депутатів у парламент України. Вибори за новими правилами стали сильним стимулом до розвитку партійної системи та структуризації політичної сфери суспільства. З цього періоду офіційно почали брати участь у парламентських виборах і політичні партії. Зміна депутатського корпусу ВРУ відбувалася і на партійній основі. У табл. 3.4 вказані партії, які подолали прохідний бар'єр 4 – 3 % на виборах і були представлені у ВРУ, оскільки саме за їх кількістю і можна визначити наскільки часто відбувалася ротація депутатів у Верховній Раді України [220].

Таблиця 3.4

**Зведені підсумки виборів до Верховної Ради України
у період 1998 – 2007 рр., %**

Партії та блоки	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.
Комуністична партія України	24,65	19,98	3,66	5,39
Народний Рух України*	9,40			
Блок СПУ та СелПУ “За правду, за народ, за Україну”	8,55			
Партія Зелених України	5,43			
Народно-демократична партія**	5,01			
ПП ВО “Громада”	4,67			
Прогресивна соц. партія України	4,04			
Соціал-дем. партія України (об'єднана)	4,01	6,27		
Блок В. Ющенко “Наша Україна”		23,57	13,95	14,15
Блок “За єдину Україну!”		11,77		
“Блок Юлії Тимошенко”		7,26	22,29	30,71
Соціалістична партія України		6,87	5,69	
Партія Регіонів***			32,14	34,37
“Блок Литвина”				3,96

* Народний Рух України з 2002 р. увійшов до складу блоку Віктора Ющенко “Наша Україна”.

** Народно-демократична партія у 2002 р. входила до складу блоку “За єдину Україну!”.

*** Партія Регіонів у 2002 р. входила до складу блоку “За єдину Україну!”.

За даними, які наведені в табл. 3.4, простежується чітка тенденція зміни депутатського корпусу після виборів 2002 року і появи нових політичних сил, які відіграють значну роль в електоральному полі

сучасної України. З восьми партій і блоків, які подолали 4 % бар'єр у 1998 р, тільки КПУ і СДПУ(о) пройшли до Верховної Ради IV скликання (2002 – 2006 рр.). За три “нові” політичні сили в електоральному полі – Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”, Блок “За єдину Україну!”, “Блок Юлії Тимошенко” – проголосувало 42,6 % виборців.

Але на виборах 2002 р. виборці побачили тільки нові політичні бренди, а за зовнішньою вивіскою залишався практично той самий зміст. Деякі партії, які на виборах 1994, 1998 рр. йшли самостійно, на наступних виборах увійшли до складу тих або інших блоків. Наприклад, Блок “За єдину Україну!” складався з партій: Народно-демократична партія, Партія Регіонів, Політична партія “Трудова Україна”, Аграрна партія України та Партія промисловців і підприємців України. Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” включав партії: Народний Рух України, Партія “Реформи і порядок”, Конгрес українських націоналістів та ін. партії. З 450 народних обранців, які були вибрані у Верховну Раду IV скликання, 181 депутат продовжив свою депутатську кар'єру, тобто 40,22 % депутатів склали колишні депутати III скликання [128, с. 631 – 652; 20, с. 656 – 670]. Треба підкреслити, що ця цифра близька до кількості депутатів, які були переобрані у Верховну Раду 1998 року, – 33,48 % [128, с. 626].

Специфічною рисою української еліти є непрозорість її політичної спрямованості та її маргінальність. Маргінальна політична еліта здатна до перманентної зміни своїх зовнішніх ознак та форм існування. Концентрація політичної еліти України на власні групові інтереси призводить до частотої зміни власних політичних поглядів, здійснюючи міжпартійні міграції у пошуках релевантної групи однодумців. Тому не можна говорити про те, що, наприклад, депутати СДПУ (о), яка не потрапила у парламент V скликання, не опинилися у Верховній Раді, але вже за списками іншої партії. Так само не можна говорити і про те, що якщо яка-небудь політична сила випадає з електорального поля України, то її представники закінчують з політичною кар'єрою. У 1998 р. ВО “Громада” було представлено в парламенті 20 депутатами, але на виборах 2002 р. ця політична сила вже не брала участі у виборчих перегонах. Але у списках народних депутатів України, обраних до ВРУ IV скликання на виборах 2002 р. виборці знайдуть прізвища тих депутатів, які були раніше у списку ВО “Громада”. О. Білорус, О. Ременюк, Ю. Тимошенко, О. Турчинов, В. Заплатинський, В. Плютинський,

П. Толочко, вже представляли Виборчий блок політичних партій Блок Юлії Тимошенко та інші політичні сили [128, с. 656 – 670].

За результатами парламентських виборів в Україні 1998 р. та 2002 р., можна зробити висновок про те, що поступово в державі складається політико-адміністративна еліта, тобто професійні політики (табл. 3.5) [128, с. 627; 20, с. 279].

Таблиця 3.5

Склад депутатів Верховної Ради України четвертого та п'ятого скликання за посадовим принципом, %

Посада, заняття	Кількість депутатів, %	
	1998 – 2002 рр.	2002 – 2006 рр.
Народні депутати України	33,48	40,22
Працівники громадських об'єднань і організацій	7,81	6,67
Керівники органів місцевої виконавчої влади та самоврядування	7,37	6,00
Керівники та працівники міністерств та ін. центральних органів виконавчої влади	1,74	3,11
Помічники-консультанти народних депутатів України	-	2,22
Працівники Адміністрації Президента України	1,34	1,11
Голови обласних рад та голови обласних державних адміністрацій	1,12	1,11
Працівники Апарату ВР України	2,23	0,44

Слід зауважити, що у 1998 р. серед кандидатів в одномандатних округах 655 осіб – державні службовці республіканського, обласного і міського рівня. Наявність у партійних списках державних службовців вищої та середньої ланки є зрозумілою. Як правило, вони є політичними висуванцями як обласного, так і республіканського масштабів, тобто отримання депутатського мандату для цієї категорії кандидатів означало логічне продовження їхньої політичної кар'єри.

53,75 % депутатів Верховної Ради III скликання та 60,88 % депутатів Верховної Ради IV скликання так або інакше були пов'язані з політичною діяльністю, 31 % – 32 % налічували представники бізнесу,

правоохоронних органів та ЗМІ. На думку автора цієї роботи, канали рекрутування поступово почали звужуватися. Цікавим є факт, що депутатами II скликання були 7 робітників, депутатами III скликання – 6 робітників. Депутатами IV скликання не став жоден робітник. Але якщо подивитися в графу посад депутатів V скликання до їх обрання до парламенту, то вже можна виявити керівників і працівників партій та їх регіональних організацій (5,79 %) [21, с. 608]. Для того щоб добитися входження в правлячу еліту, необхідно вже сьогодні володіти достатньо високими соціальними позиціями у суспільстві та певним ступенем матеріальної незалежності.

Вибори 2006 р. відкрили нову сторінку в історії парламентаризму в Україні. За результатами виборчої кампанії було сформовано новий склад українського парламенту. ВРУ після політичної реформи 2004 р. була наділена дійсно значними повноваженнями і важелями впливу на виконавчу владу. В руках нового складу ВРУ перебував і сам механізм подальшого реформування українського політичного простору – від призначення суддів Конституційного Суду до внесення і розгляду законопроектів про статус та функції основних органів державної влади в центрі й на місцях. Треба підкреслити, що Верховна Рада, на яку було покладено значні завдання і для якої були передбачені безпрецедентні в історії незалежної України повноваження, була сформована в умовах гострої політичної боротьби у державі, її склад відбиває непросту динаміку суспільних настроїв, політичних союзів, стрімкий перерозподіл електоральних ніш, суперечливі колізії становлення політичної еліти і громадянського суспільства в Україні.

М. Розумний та І. Черленяк підкреслюють, що вибори 2006 р. – перші вибори в Україні, засновані на вільній конкуренції політичних сил, практично необмеженій монополізмом владної корпорації. За відсутності централізованого адміністративного тиску політичні сили, що змагалися за місця у парламенті, самостійно визначали свою програмну, іміджеву, технологічну специфіку, практично безперешкодно формували власний кадровий, концептуальний, фінансовий і медійний ресурси. А також це були перші політичні вибори, проведені за пропорційним виборчим законодавством. Ця обставина спонукала і суб'єктів виборчого процесу, і виборців, і групи впливу робити свій вибір і приймати необхідні рішення (зокрема щодо формування виборчого списку, ідеології, тактики і

стратегії виборчої боротьби), виходячи переважно з брендovих та корпоративних технологій [149, с. 18].

За оцінками незалежних міжнародних організацій та іноземних спостерігачів, Україна підійшла до парламентських виборів 2006 р. як більш демократична країна, ніж до подій грудня 2004 р. За критеріями американського дослідницького центру “Будинок Свободи” (Freedom House), статус Української держави у світовій шкалі розвитку демократії змінився в 2005 – 2006 рр. з “частково вільної” до “вільної” країни. Дійсно, показник політичних свобод в Україні покращився з 4 до 3, а громадянських прав – з 3 до 2 (1 – повна свобода, 7 – відсутність свободи) [139, с. 147]. Але наскільки такі зміни в суспільстві вплинули на зміну політичної еліти у ході виборів до ВРУ 2006 року? До того ж після президентських виборів 2004 р. отримали перевагу політичні сили на чолі з Президентом В. Ющенком. Президентські вибори позначили масштабні зрушення у констеляції політичних сил в Україні. У країні почався процес формування нової структури електоральних уподобань. Це досить динамічний процес, здатний вплинути на зміну політичних еліт, на партійне будівництво і спрямованість суспільно-політичних процесів.

Перші парламентські вибори за пропорційною системою принесли такі результати: Партія регіонів отримала 186 депутатських мандатів, “Блок Юлії Тимошенко” – 129 депутатських мандатів, Блок “Наша Україна” – 81 депутатський мандат, Соціалістична партія України – 33 депутатських мандатів, Комуністична партія України – 21 депутатський мандат [220]. Що стосується кількісних змін складу депутатського корпусу, то 180 (40 %) народних депутатів V скликання не змінили місце своєї роботи [20, с. 656 – 670; 21, с. 52 – 75]. Зміна політичної еліти відбулася на такому самому рівні (приблизно 60 %) як на виборах 2002 р.

На думку автора, події грудня 2004 р. суттєво не вплинули на оновлення ВРУ 2006 р., тому що політичні партії в Україні на сьогодні – фактично перетворилися у закриті “клуби” партійної верхівки, яка самостійно вирішує, кого висувати на виборах. І в кожній політичній партії є своя політична еліта, або професійні політики, фінансисти партії та регіональні політичні лідери, які обов’язково повинні потрапляти у прохідну частку партійного списку на виборах до Верховної Ради України.

За наслідками виборів більшість місць у Верховну Раду посіли сили “Помаранчевої революції”, але створити урядову коаліцію їм не вдалося. “Демократична коаліція” була створена тільки за допомогою СПУ. Але, сепаратне висування СПУ свого лідера О. Мороза на посаду Голови ВР та одноголосна підтримка його кандидатури фракцією Партії регіонів зруйнували усі досягнуті домовленості і була створена “Антикризова коаліція” у складі Партії регіонів, СПУ та КПУ.

З 2006 р. на політичному просторі України з’явилась нова потужна політична сила – *Партія регіонів*. Хоча говорити, що це нова політична сила не зовсім вірно. За результатами виборів 2002 р. у мажоритарних округах та кількістю мандатів, отриманих кандидатами від політичних партій, перше місце посіла Партія регіонів, яка отримала 28 мандатів. Якщо скласти разом кількість мандатів, отриманих партіями на виборах до Верховної Ради в одномандатних виборчих округах і за списком, то Партія регіонів отримала 33 мандати. А, наприклад, представники партії “Батьківщина” на цих парламентських виборах отримали тільки один мандат у мажоритарних округах та тринадцять за списком партії [35, с. 2]. Дійсно, вибори 2002 р. показали, що складовою успіху політичної сили є партійне будівництво. З 2002 р. по 2006 р. дві значні політичні сили України “Партія регіонів” та БЮТ поступово завершують свою партійну інституціоналізацію. Але вибори 2006 р. засвідчили політичну поляризацію українського електорату, яка має регіональний характер.

Партія регіонів отримала на виборах 2006 року 186 депутатських мандатів. Слід зазначити, що з цього списку тільки 54 (29 %) депутати мали досвід роботи у Верховній Раді IV скликання. Причина цього – регіональний характер цієї політичної сили. 53 депутати від Партії регіонів мали офіційне місце проживання саме в Донецькому регіоні [21, с. 52 – 61]. Ціла група депутатів вже давно змінила місце проживання з Донецька на Київ. Ще одна причина цього явища – безрезультатність переговорів про об’єднання з іншими силами, зокрема з СДПУ(о), які очолювалися помітними політиками України. Треба відзначити й значне представництво бізнес-еліти в межах списку Партії регіонів, метою якої було, а в той час Партія регіонів мала опозиційний статус, отримати депутатські мандати як ефективний засіб захисту від можливих санкцій з боку тодішнього Уряду.

“Блок Юлії Тимошенко”, в який входили ВО “Батьківщина” та Українська Соціал-демократична партія, отримав на виборах 2006 р. 129

мандатів. Слід зауважити, що це суттєвий прогрес у порівнянні з виборами 2002 р., де цей блок отримав лише 22 депутатських мандати [220]. На думку автора, причина цього – протестне голосування виборців у Західній і в Центральній Україні, які голосували не за БЮТ, а перш за все проти Партії регіонів. Друга причина такого високого відсотку, що проголосували за БЮТ, це лідерка блоку Ю. Тимошенко, а точніше її особистий харизматичний чинник. Але склад депутатів БЮТ на виборах 2006 р. повинен помінятися суттєво (десь на 90 %). На практиці зі 129 депутатів від БЮТ 40 (31 %) депутатів уже працювали у ВРУ IV скликання. Але тільки 13 депутатів БЮТ IV скликання потрапили і до наступної Верховної Ради. Депутати від БЮТ С. Шевчук, В. Сушкевич, Т. Васадзе, М. Зубець, І. Кириленко, М. Гладій, О. Борзих – у ВРУ IV скликання були обрані за списком Блоку “За єдину Україну!”. М. Томенко та О. Буряк раніше представляли Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”, а Б. Губський та Є. Сігал раніше були у складі СДПУ (о). Решта депутатів, які повторно обрані у ВРУ 2006 р. від БЮТ, раніше обиралися за мажоритарними округами [20, с. 656-670; 21, с. 61-68].

Незавершеність процесу формування внутрішньої команди та специфіка взаємовідносин Ю. Тимошенко з іншими політиками, які не дозволили включити до БЮТ деякі політичні сили, що мали низькі шанси пройти до парламенту й очолювалися відомими постатями, призвели до незначної присутності відомих політиків у “Блоці Юлії Тимошенко”. Але у списку БЮТ була найбільша кількість депутатів, які безпосередньо були залучені до партійної роботи на центральному та регіональному рівнях. Причини цього: по-перше, надати більшого досвіду партійним лідерам середньої ланки; по-друге, посилити організаційну єдність партій; по-третє, бажання Юлії Тимошенко бачити у БЮТ як можна більше її безумовних прихильників, що полегшило б керування фракцією.

Блок “Наша Україна” мав у складі депутатів ВРУ IV скликання 112 депутатських мандатів, але на парламентських виборах 2006 р. їхня кількість зменшилась до 81. Але відсоток оновлення депутатів цього блоку значно менший (37,1 %) [21, с. 68 – 72], ніж у Партії регіонів (71 %) та БЮТ (69 %). Це пояснюється тим, що зменшилась кількість депутатів від блоку і тим, що НСНУ утворений з кількох відносно потужних та відомих партій, на чолі яких перебувають відомі та знакові політики.

Соціалістична Партія України збільшила своє представництво у Верховній Раді V скликання з 22 до 33 депутатських мандатів, з яких 16

(48,5 %) депутатів працювали і у ВР IV скликання [21, с. 72 – 74]. КПУ зменшила кількість своїх депутатів у три рази. З 21 обраного депутата на виборах 2006 р. 18 комуністів мали досвід роботи у попередньому парламенті [21, с. 74 – 75]. Можна говорити про відсутність зміни депутатського складу КПУ. Дійсно, ці дві партії отримали незначний відсоток на виборах і це викликає неможливість включення до прохідної частини списку великої кількості осіб, що не є безпосередніми лідерами партій.

Таким чином, після виборів у Верховну Раду України 2006 р., які проходили за пропорційною виборчою системою, відбувалося усталення структуризації парламенту саме на партійній основі. 315 депутатських мандатів отримали дві потужні політичні сили ПР та БЮТ. Саме вони найбільше оновили свої депутатські списки і відіграють велику роль в електоральних процесах сучасної України. На думку автора цієї роботи, наявність у блоці великої кількості відомих партій, позбавляє цей блок маневру для оновлення. Відомі політики мають обов'язково бути саме в прохідній частині списку цього блоку. Решті кандидатів відводиться роль статистів. Проблеми з оновленням є й у партій, які набирають маленький відсоток голосів. Депутатами стають саме політична еліта цих партій. Хоча неспроможність сформувати одноосібну коаліцію великими політичними силами призвела до того, що “золоту акцію” у цих процесах отримали невеликі партії.

СПУ використала цю акцію спочатку при створенні “Демократичної коаліції”, а потім і при створенні “Антикризової коаліції”, яка потім намагалася збільшити свої лави до трьохсот депутатів за допомогою переманювання депутатів з опозиційних фракцій. Треба відзначити, що політична реформа 2004 р., яка відбулася як компроміс між різними сегментами еліти України в грудні 2004 р., а точніше її незавершеність, заклала структурні суперечності у системі державної влади України, які спричинили політичну кризу в державі. Політична криза 2007 р. в Україні засвідчила, що одна з головних проблем розвитку нашого політикуму є співвідношення між владою та опозицією, яке існує в будь-якій демократичній системі. У поліархіях влада та опозиція – це діалектична єдність двох протилежностей. Політичні опоненти не розглядають одне одного як ворогів, вони не тільки ведуть між собою боротьбу, але й вступають у корисний для соціуму діалог про перспективи розвитку країни. В Україні ж наприкінці 2006 – початку 2007 рр. опозицію

намагалися виштовхнути на маргінес політичного життя, що породило закономірний спротив та викликало загострення ситуації [140, с. 114]. Згодом політичні сили країни досягли домовленості про проведення дострокових парламентських виборів, які відбулися 30 вересня 2007 р.

Для даного дослідження є досить цікавим проаналізувати зміни політичної еліти в ході дострокових виборів, враховуючи часовий чинник (табл. 3.6 [21, с. 52 – 75; 134, с. 509 – 532]). Отже за один рік між парламентськими виборами у списках блоків і партій повинно статися мінімум змін. Та й відсоток оновлення парламенту має бути не високий, але за умови що основні політичні сили залишилися в грі. До парламенту знов вдалося пройти тільки п'ятьом політичним силам, з яких чотири були представлені у Верховній Раді попереднього скликання.

Таблиця 3.6

**Зміна депутатського корпусу Верховної Ради України
V та VI скликань (2006 – 2007 рр.; 2007 р.), %**

Партії та блоки	Верховна Рада V скликання 2006 – 2007 рр.		Верховна Рада VI скликання 2007 р.	
	кількість депутатів	відсоток оновлення	кількість депутатів	відсоток оновлення
Партія Регіонів	186	132 (71 %)	175	41 (23,4 %)
БЮТ	129	89 (69 %)	156	53 (34 %)
Блок „Наша Україна”	81	30 (37 %)	72	33 (45 %)
КПУ	21	3 (14 %)	27	11 (40,7 %)
СПУ	33	17 (51,5 %)	–	–
„Блок Литвина”	–	–	20	20 (100 %)
<i>Разом</i>	<i>450</i>	<i>271(60, 2 %)</i>	<i>450</i>	<i>158 (35,1 %)</i>

Зміна депутатського корпусу ВРУ VI скликання відбулася на рівні 35 %. На думку автора цієї роботи, це високий показник, який говорить про проблеми всередині партій і блоків. Немає чіткої структуризації і відкритого механізму оновлення партійних кадрів. Зміни відбуваються на рівні кулуарних домовленостей партійної еліти.

Відсоток оновлення в списках Партії регіонів є найменшим з усіх учасників електоральних перегонів. Хоча серед “нових” депутатів від цієї політичної сили вже видно дійсно відомих політиків – Н. Шуфрича, І. Богословську, Ю. Бойко, А. Кінаха, О. Лавріновича, В. Коновалюка, О. Кузьмука, Д. Табачника. “Блок Юлії Тимошенко” оновився на 34 %. До блоку увійшли такі політичні важковаговики: – Й. Вінський, який був значною постаттю у СПУ, В. Пинзеник, С. Соколов, В. Філенко. Також зміна складу депутатів від БЮТ відбулася за рахунок представників Партії “Реформи і порядок”, яка увійшла у блок. На думку автора, зміни у БЮТ пов’язані з особою лідера цього блоку. Д. Видрін, наприклад, звинувачував Юлію Тимошенко в авторитарному способі управління фракцією. Депутати ВРУ V скликання О. Данілов, Д. Видрін, Л. Стасів, В. Куренний і С. Потімков, члени фракції БЮТ відмовилися написати заяви про складання депутатських повноважень, тим самим, давши офіційний привід для розпуску Верховної Ради V скликання.

Зміни депутатського складу Блоку “Наша Україна”, який у 2007 р. мав уже назву Блок “Наша Україна-Народна Самооборона” пов’язані з низькими результатами на виборах 2006 р. Не змогла ця політична сила досягти минулих висот і на позачергових виборах 2007 року. Залучення в оновлений виборчий блок Ю. Луценка, що на той момент мав високий особистий рейтинг, дозволили блоку повторити скромний результат виборів 2006 р. Що стосується Комуністичної партії України, то, на думку автора цієї роботи, партійна еліта цієї політичної сили спробувала показати електорату України, що дійсно її підтримують не лише виборці старшого віку. У прохідній частині списку партії уже видно п’ять депутатів, вік яких від 26 років до 37 років. Але рейтинг КПУ залишився на колишньому низькому рівні і це не дає можливості КПУ для оновлення своїх кадрів.

Позачергові вибори 2007 р. виявили переможців, але не виявили чітку перемогу того чи іншого політичного табору. Електоральна карта України за підсумками дочасної парламентської електоральної кампанії залишилася майже без змін: Схід – Захід, 50 на 50. Але якщо проаналізувати склад депутатів ВРУ VI скликання, то можна сказати, що для деяких депутатів не принципово, в якій політичній силі перебувати. Головне для них – свої особисті інтереси, заради яких можна мігрувати і в табір своїх політичних конкурентів і опонентів. Свідчення цьому – поява у списку Партії регіонів депутатів, які раніше були у ВРУ V скликання у

складі Блоку “Наша Україна” (О. Волков, С. Головатий, О. Горошкевич, В. Гуреев) і БЮТ (В. Зубик, В. Хмельницький, О. Єдін, П. Лебедев, М. Зубець) [134, с. 509 – 517]. Надалі процес переходу депутатів з опозиції в коаліцію став перманентним. Народні депутати є найманими працівниками, які уклали контракт із народом України через посередника – політичну партію чи блок. І вони повинні дотримуватись умови цього контракту.

Таким чином кардинальні зміни депутатського корпусу відбулися тільки на виборах у Верховну Раду 1994 р. Парламент України тоді оновився на 84 %. Значні зміни в політичній системі України стали основою для зміни політичної еліти України в цей період. Аналізуючи відсоток оновлення парламентської еліти на виборах 1998, 2002 та 2006 років, можна дійти висновку, що процес зміни депутатського корпусу мав стабільний характер, десь на рівні 60 %. Вибори в Україні поступово перетворюються на самостійний механізм добору кадрів завдяки конкурентній боротьбі політичних сил в електоральному полі України.

Автором монографії відзначається також, що результати місцевих виборів 2010 р. та поява нових партійних гравців в електоральному полі України Партії “Фронту змін”, ВО “Свободи” та партії “Удар” матимуть значення вже у наступних парламентських виборах України у вигляді великого відсотка оновлення депутатського корпусу новими політиками.

Складність процесу рекрутування та селекції політичної еліти України полягає в тому, що виборці постійно бачать конкуренцію між блоками та партіями на виборах, але не можемо говорити про чесну конкуренцію усередині цих політичних сил. Незважаючи на те що персональний склад парламентських фракцій зазнає значних змін, представництво у партіях регіональних партійних осередків є дуже низьким. Політичні партії фактично не зацікавлені у наявності ініціативної середньої ланки та позбавлені внутрішньопартійної конкуренції. Керівництвом партійних структур заохочується саме особиста відданість рядових членів. Тому проблема селекції партійних кадрів є актуальною для політичних сил в Україні. Зростає роль партійних лідерів саме у процесі ексکورпорації (низхідної мобільності). З метою відновлення контролю за ротаційними потоками, члени української політичної еліти переходять до створення політичних партій і дають можливість ексکورпорованим членам еліти відновити свої позиції саме через парламентські вибори. Тому ми бачимо інсайдерів, які зазнали

екскорпорацію з лав еліти, вже в інших політичних силах, незважаючи на будь-які принципи партійної та ідейної приналежності.

На думку автора, питання, наскільки вибрані громадянами депутати достатньо підготовлені для виконання наших завдань та доручень і наскільки вони компетентні, що б правити нами, не актуальне для української еліти. Аналіз складу народних депутатів України за освітою приголомшує. У 1998 р. – 96, 4 % депутатів мали вищу освіту, у 2002 р. – 100%, 2006 р. – 99, 6 %, 2007 р. – 99,8 % [139, с. 161]. Наприклад, серед депутатів ВР VI скликання усього мають науковий ступінь 145 депутатів, серед них 19 докторів економічних наук, 44 кандидати економічних наук, 22 кандидати юридичних наук [134, с. 460]. Але, нашим депутатам завжди слід пам'ятати слова Р. Даля про те, що *для управління державою одних тільки знань недостатньо. Для цього потрібна ще непідкупність, уміння і рішучість твердо протистояти незліченним спокусам влади, постійна і беззавітна відданість суспільному благу, а не самокорисливим (особистим або вузькогруповим) інтересам.*

Висновки до розділу 3

Суспільство, як усі системи, що складно організовані, потребує професійного управління, котре спричиняє необхідність у розподілі праці на керівників та тих, ким керують. Управлінська праця високо оцінюється і стимулюється в суспільстві, а близькість до влади надає широкі можливості для задоволення індивідуальних потреб. Спроможність правлячої еліти контролювати політичні і економічні ресурси призводить до утворення конкуруючої еліти (контреліти), яка прагне зайняти місце володарюючої еліти. Наявність контреліти в суспільстві є необхідною умовою для демократичного розвитку політичної системи будь-якої країни. Демократичні процедури вимагають входження контреліти у владу саме через інститут виборів.

Характерною ознакою контреліти є її антисистемний характер та прагнення змінити напрям суспільного розвитку держави. Для цього контреліта має бути виключена з системи існуючих владних стосунків та знаходитися поза правлячою елітою. Контреліта є резервом постійного якісного оновлення правлячої політичної еліти, який повинен надати владі принципово іншого характеру.

Зміна еліти контрелітою відбувалася в Україні в контексті перших парламентських виборів 1990 – 1994 рр. і президентських виборів 2004 року. Ці зміни слід розглядати з точки зору прагнення контреліти змінити напрям суспільного розвитку України. На першому етапі внесок контреліти, а також нових політичних партій, які використовувалися контрелітою як канал рекрутування до влади, у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним. В нових умовах у лавах контреліти не знайшлося професіональних управлінців, аналітиків, партійних лідерів, чим і скористалася стара партійна номенклатура, яка змогла зберегти свої позиції у політичному просторі України. Контреліта еволюціонувала в парламентську опозицію, але під час існування політичного режиму Леоніда Кучми вона могла виграти парламентські вибори, але доступ до влади для неї був проблематичним.

Помітна тенденція другого етапу – поглиблення розколу в політичній еліті України, формування нової контреліти, що виступала за зміну політичного режиму Л. Кучми. Правляча політична еліта України змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була близькою їй самій: орієнтацію на цінності особистого споживання, зневаги до тих, хто не є елітою. У тій ситуації перші імпульси необхідних змін повинні були виходити із самого суспільства, із мас. І тоді або правляча еліта повинна була відреагувати на це суспільне послання (але режим Л. Кучми цього не зробив), або на зміну їй повинна була прийти контреліта. З метою підтвердження власних претензій нова контреліта запропонувала українському соціуму змінити напрям суспільного розвитку в бік демократичного розвитку країни, але надалі запровадила дуже мало якісних змін. Після “Помаранчевої революції” не відбулося глибоких змін ні в системі влади, ні в соціальній структурі суспільства. Сьогодні деякі західні дослідники називають цей період “помаранчевим демократичним хаосом”. Другий прихід контреліти до влади не призвів до якісних змін суспільства.

Сучасна українська еліта є суперечним суспільним феноменом. Не можна заперечувати ту значну й активну роль, яку відіграли елітні прошарки нашого суспільства на початку становлення України як незалежної держави під час формування її базових інституцій демократичного характеру. Елітні прошарки несуть відповідальність за укорінення в Україні соціальної і політичної поляризації, корумпованості та відчуженості влади від суспільства. Причина цього полягає в

механізмі рекрутування політичних еліт у нашій країні. Якість правлячої еліти багато в чому визначається способами її рекрутування і відтворення.

Посттоталітарний розвиток України характеризується розпадом і трансформацією тоталітарної еліти, яка мала назву номенклатури. Формування нової політичної еліти в Україні відбувається багато в чому на основі запозичення у старої еліти як управлінських якостей (адаптація та перетікання значної частини колишньої еліти у “нову”), так і частини колишніх механізмів рекрутування та функціонування політичної еліти.

Кастовість, непотизм, трайбалізм є характерними особливостями політико-адміністративної еліти України, які “дісталися у спадок” від старої радянської номенклатури. Головним результатом змін останніх дев’ятнадцяти років у суспільно-політичній сфері стало майже цілковите відчуження суспільства від влади. Політична еліта України згадує про своїх громадян тільки перед черговими виборами і поступово стає практично повністю закритою для входження в неї за професійними якостями, а не за приналежністю до певного клану, усередині яких панують відносини типу “клієнт – патрон”. У сучасній Україні вирішальну роль у процесі просування в еліту як і раніше грають не особисті переваги, а приналежність до “команди”, клану, соціальної групи, що перешкоджає відбору в еліту дійсно кращих, найбільш здібних і, головне, високоморальних людей. Наявність названих тенденцій визначає певний рівень закритості політико-адміністративної еліти України. Тому сучасна система рекрутування політичної еліти є змішаною, а її структура є фрагментованою.

Проте повної схожості відбору еліт у СРСР та в Україні немає. Пострадянському рекрутуванню еліти властива менша регламентація і багатоканальність. Інститут виборів та політичних партій з часом повинні принципово змінити моделі рекрутування еліт з максимально закритих на хоча б мінімально відкриті, змінити також стиль поведінки сучасної еліти так, щоб вона не була подібною до старої номенклатури, стурбованої тільки інституціоналізацією своїх привілеїв, а виконувала функцію управлінського обслуговування суспільства.

З проголошенням незалежності парламентські вибори стали грати значну роль у політичному житті країни. Якщо подивитися на відсоток зміни депутатського корпусу, а він оновлюється кожні вибори приблизно на 60 %, то зовнішня картина говорить про те, що вибори поступово

перетворюються на самостійний механізм добору кадрів завдяки конкурентній боротьбі політичних сил в електоральному полі України. Але правляча еліта України не має на меті оптимізувати функціонування народовладдя. Головна мета для них – збільшити особистий об'єм влади. Для досягнення цього правляча еліта встановлює свої правила гри в електоральному полі України за допомогою звуження бази висунення кандидатів у депутати до парламенту (зі збереженням цього права лише для партій) та ускладнення фінансової передумови для балотування. Відбувається посилення позицій політичної еліти на противагу умовам для реалізації політичних прав громадянами України. В умовах олігархічного режиму вибори в нашій державі виконують в основному декоративну роль легітимації влади олігархів і їх креатур, а доступу альтернативної еліти на електоральний ринок практично немає.

ВИСНОВКИ

У монографії проведено комплексний теоретико-методологічний аналіз феномена політичної еліти в теоріях елітизму. Встановлено, що сучасне поняття демократії позбавляється первинного сенсу і мова йде про правління демократичної еліти, яка править на благо всього суспільства зі схвалення народу. Плюралістична теорія еліт пропонує суспільству існування безліч груп еліт, які представляють різні сектори інтересів суспільства й змагаються за владу на основі конкурентності та відкритості. Теорія демократичного елітизму припускає елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір саме з конкуруючих еліт. Теорії елітизму є теоретичною формою розв'язання одвічної суперечності між елітизмом і демократією, вказують на умови і механізми їх поєднання. З іншого боку, ліволіберальні (моністичні) теорії еліти підтверджують думку про існування в суспільстві єдиної, закритої еліти та відсутності будь-якої альтернативи входження до неї із зовні.

Головним демократичним механізмом ротації та селекції політичної еліти є інститут виборів, який також повинен виступати ефективним засобом контролю за діяльністю еліт. Саме вільні та справедливі політичні вибори в сучасних суспільствах є рушієм соціальних змін й індикатором рівня демократичності політичної системи. На основі узагальнення теоретичної бази визначено і протилежний символічний характер виборів, які допомагають “прив'язати” маси до існуючої системи шляхом створення у них відчуття, що вони відіграють певну важливу роль в електоральному процесі. Більшість громадян у країні не є постійними учасниками політичного процесу, це реальна дійсність, але електоральна система сконструйована так, щоб наділяти владою певну еліту на обмежений проміжок часу, а потім оновляти її через ретроспективну оцінку виборцями своїх політиків.

Теоретико-методологічний аналіз дозволяє констатувати, що політична еліта є атрибутивним елементом трансформаційних процесів, які визначають характер українського суспільства. Встановлено, що трансформація еліт – це процес кардинальних змін, які торкаються не лише персонального складу, а й структури внутрішньоелітних і мас-елітних взаємодій, у тому числі в електоральному процесі.

У процесі зміни політичного режиму в Україні демократичні сили не були спроможними відіграти провідну роль у встановленні нового

суспільного ладу, тому до влади прийшли представники номенклатури, які унаслідували попередні командно-адміністративні моделі управління. Упровадження багатопартійності в Україні призвело до посилення ролі інституту виборів в електоральному процесі. Вибори стали основним механізмом ротації та селекції політичної еліти. Причому на тенденції трансформації українського істеблішменту головним чином впливають парламентські вибори, оскільки саме вони формують значну частку складової політичної еліти.

Визначено основні етапи становлення і трансформації оновленої політичної еліти на основі інституціоналізації її політичного впливу через виборчі цикли в сучасній Україні. На першому етапі (1990 – 1994 рр.) відбувається становлення політичної еліти України. Функціонування мажоритарної виборчої системи зумовлювало можливість впливу на виборчий процес “тіньового” капіталу і суб’єктивних симпатій місцевих керівників до тих чи інших кандидатів. Другий етап (1994 – 1998 рр.) пов’язаний із трансформацією політичної еліти, яка почала рухатись до інституціоналізації своєї присутності у владних структурах за допомогою зміни виборчої системи та створення “своїх” політичних партій. Третій етап (1998 – 2006 рр.) характеризується олігархізацією політичної еліти, що виражалася у зрощенні бізнесу і влади та намірах нової еліти адаптувати режим до власних політичних і економічних потреб за допомогою моделі інституціоналізації влади на основі пропорційної виборчої системи. Змістом сучасного етапу (з березня 2006 р. і по цей час) є інституціоналізація впливу політичної еліти через політичні партії та спроба надати політичній системі публічно-електорального змісту.

Встановлено, що у протиборстві демократичних і олігархічних тенденцій у процесі формування політичних еліт України перемогла остання тенденція. Фундаментальною ознакою української політичної системи є зрощення політики та великого бізнесу. Олігархізація політичної еліти України впливає на подальші процеси політичного реформування та гальмує демократичну консолідацію в державі. З’ясовано, що головним актором політики та провідною структурною одиницею еліти як на центральному, так і на регіональному рівнях виявилися фінансово-політичні групи. У результаті суспільство отримує якісно нову модель – модель повної монополізації окремими групами економічних, політичних і адміністративних важелів дії.

Протистояти такій монополізації можуть тільки політичні партії, які служать сполучною ланкою, що зв'язує громадянське суспільство, формою переведення неполітичного в політичне шляхом рекрутування і циркуляції політичних еліт, структурно-функціональним перевтіленням соціальних потреб в інтеграційну політичну якість і основою для легітимації владних стосунків.

Аналіз інституційних каналів, за допомогою яких відбувається підйом еліт нагору, дозволив констатувати, що в західній демократії для політичної еліти роль цього каналу виконують політичні партії і спрацьовує схема “виборці – партії – вибори – політична еліта”. Сформульовано основні чинники, завдяки яким партії в Україні не стали ключовим елементом електорального процесу, з допомогою якого у будь-якого громадянина в нашій державі з'являється можливість стати часткою політичної еліти. Серед них визначені такі: низький рівень довіри населення країни до політичних партій; створення бізнес-елітою “своїх” надпартійних структур для доступу до політичних ресурсів; орієнтація виборців України головним чином на лідерів партій і блоків, а не на ідеологічний зміст програм цих партій; небажання партійних лідерів займатися створенням в Україні масових політичних партій; непрозорість фінансування політичних партій; пропорційна система із закритими списками кандидатів, яка звужує вплив громадян на формування політичної еліти в державі.

Проблема взаємовідносин еліти з контрелітою є стрижневою у процесі формування та оновлення політичної еліти в державі. Метою контреліти є здійснення зміни (або ротації) правлячої еліти і запровадження себе в цій якості, але при цьому в цілях підтвердження власних претензій контреліти пропонують соціуму або нові схеми управління, або нові моделі (стереотипи) поведінки. Прихід контреліти до влади саме через вибори – показник наявності демократичних процедур в електоральному процесі України.

Зміна еліти контрелітою відбувалася в країні саме через інститут виборів з метою змінити напрям суспільного розвитку України. Визначено два етапи приходу контреліти до влади: перший етап (1985 – 1994 рр.) пов'язаний з намаганням націонал-демократичної контреліти через інституції громадянського суспільства бути представленими в законодавчому органі держави; другий етап (2001 – 2005 рр.) – боротьба контреліти за зміну політичного режиму Л. Кучми та президентські

вибори 2004 р., після яких проголошена контреліта запропонувала українському соціуму прагнення змінити напрям суспільного розвитку у бік демократизації суспільства, але надалі зробила дуже мало якісних змін. Очевидно, перебіг та результати місцевих виборів 2010 р., де до місцевої влади у ряді регіонів Західної України прийшла націоналістична контреліта, яку репрезентує ВО “Свобода”, матимуть відбиття у наступних парламентських виборах і можна буде стверджувати про третій етап приходу контреліти до влади вже на національному рівні. Роль контреліти значна саме в поступальному розвитку суспільства, оскільки за мірою входження її у владу можна говорити як про характер правлячої еліти, так і про характер електорального процесу в державі.

Проаналізовано принципи елітоутворення в Україні, що визначають саме характер електорального процесу. Сучасна система рекрутування політичної еліти є змішаною, а структура її фрагментованою. Кастовість, непотизм, трайбалізм і закритість є характерними особливостями політико-адміністративної еліти сучасної України. В умовах еволюції суспільної інституційної трансформації інститутів елітарна група стає все більш закритою, забезпечуючи спадкоємність політичних поколінь усередині себе.

Виборчий процес в Україні на сьогодні набув детермінуючого значення серед інших політичних процесів. Метою трансформації політичної системи в Україні є запровадження відкритої системи відбору політичних еліт через механізм демократичних конкурентних політичних виборів. Парламентські вибори хоч і формують більшу частину складової політичної еліти України, але є виборами “другого” порядку порівняно з “головними” президентськими виборами.

У результаті аналізу персонального складу Верховної Ради України чотирьох скликань (1998 – 2007 рр.) доведено, що концентрація політичної еліти України на власні групові інтереси призводить до частоті зміни власних політичних поглядів, здійснюючи міжпартійні міграції у пошуках релевантної групи однодумців. Аналізуючи відсоток оновлення парламентської еліти на парламентських виборах 1998, 2002 та 2006 років, можна дійти висновку, що процес зміни депутатського корпусу мав стабільний характер, десь на рівні 60 %. Але можна констатувати, що перетворення виборів на самостійний механізм добору кадрів завдяки конкурентній боротьбі політичних сил в електоральному полі України є неможливим. Відбувається посилення позицій політичної еліти на

противагу умовам реалізації політичних прав громадянами України. Політична еліта країни змогла вкласти наявні владні та інші ресурси у формальні соціально-політичні інститути, тим самим максимально обмеживши конкуренцію попадання в дану групу.

Використана література

1. Актон Джон. История свободы в античности / Джон Актон // Политические исследования. – 1993. – №3. – С. 108–119.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
3. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева]. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон ; [пер. с фр. А. И. Рычагов, В. А. Скиба]. – М. : Издательская группа “Прогресс” — “Политика”, 1992. – 608 с.
5. Ашин Г. К. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий / Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. – М. : Экзамен, 2001. – 608 с.
6. Ашин Г. Формы рекрутирования политических элит / Г. Ашин // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 85–96.
7. Балацька О. Б. Формування інституту консолідації політичної еліти в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / О. Б. Балацька. – Луганськ, 2010. – 20 с.
8. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / Валери Банс // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 44–51.
9. Баранов Н. О хрупкости демократических систем / Н. Баранов // Мировая политика и идейные парадигмы эпохи : сб. статей. – СПб. : СПбГУКИ, 2008. – С. 72–79.
10. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу : [монографія] / Фелікс Володимирович Барановський. – Луганськ : “Елтон-2”, 2007. – 407 с.
11. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; [пер. с англ.]. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
12. Белл Д. Противоречия капитализма в сфере культуры / Даниел Белл ; пер. с англ. Г. Г. Дилигенского // Классы и массы: Материалы к IX Всемирному социологическому конгрессу. – М. : ИНИОН АН СССР, 1978. – С. 108–149.

13. Бжезинський З. Великі перетворення / Збігнев Бжезинський // Політична думка – 1994. – № 3. – С. 5–14.
14. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Бердяев Н. А. – М. : Има-пресс, 1990. – 288 с.
15. Бонгард-Левин Г. М. Индия в древности / Г. М. Бонгард-Левин, Г. Ф. Левин. – СПб. : Алетейя, 2001. – 813 с.
16. Бондаренко К. Система БЮТ або блок Ющенко-Тимошенко / Кость Бондаренко. – К. : Вид-во “ВІК”, 2004. – 32 с.
17. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір / Вікторія Бунь // Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006 : Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції, Львів, 17 червня 2006 року. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – С. 22–28.
18. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : [монографія] / О. Л. Валевський –К. : НІСД, 2001. – 242 с.
19. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; пер. с нем. А. Ф. Филиппов, П. П. Гайдено // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
20. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. : Інформ.-аналіт. вид. / [редкол.: Рябець М. М. (голова) та ін.]. – К. : ЦВК, 1998. – 676 с.
21. Вибори до Верховної Ради України 2006 року : інформаційно-аналітичний збірник : у 2-х кн. / [кол. авт. Я. В. Давидович, М. І. Мельник, С. О. Дубовик]. – К. : Атіка. – Кн. 1 – 623 с.
22. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Михаил Сергеевич Восленский. – М. : “Советская Россия” совм. с МП “Октябрь”, 1991. – 624 с.
23. Выдрин Д. И. Невостребованные идеи, или об истоках отечественной политологии / Выдрин Д. И. – К. : Либідь, 1992. – 96 с.
24. Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии 50 – 70-е годы / Гаджиев К. С. – М. : Наука, 1982. – 336 с.
25. Гаман-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии / О. В. Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 97–103.

26. Гаман-Голутвина О. В. Процессы современного элитогенеза: мировой и отечественный опыт / О. В. Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2008. – № 6. – С. 67–85.
27. Гарань О. В. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України / Олексій Васильович Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
28. Гелей С. Д. Політологія : навч. Посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – [7-ме вид., переробл. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 415 с.
29. Гельман В. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В. Гельман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 55–69.
30. Голяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти / І. Голяд // Магістеріум. – 2002. – Вип. 10 : Політичні студії. – С. 4–9.
31. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст / Микола Головатий // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С. 42–47.
32. Голосов Г. Сравнительная политология : учебник / Г. Голосов – СПб. : Изд-во Европейского университета в С.-Петербурге, 2001, – 368 с.
33. Государственное право Германии : в 2-х т. / [ред. Топорин Б. Н., Лазарев Б. М., Урьяс Ю. П.]. – М. : ИГП РАН, 1994. – Т. 1. – 312 с.
34. Грей Джон. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / Джон Грей ; [пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др.]. – М. : Праксис, 2003. – 368 с.
35. Грязнова О. Політичні партії та вибори 2002 року до Верховної Ради України / Оксана Грязнова // Часопис Парламент. – 2002. – № 1–2. – С. 2–5.
36. Дай Т. Демократия для элиты. Введение в американскую политику / Томас Р. Дай, Л. Хармон Зиглер ; [перевод с англ. А. Ф. Горелов, Т. А. Карасов, И. М. Духанов]. – М. : Юридическая литература, 1984 – 320 с.
37. Даль Р. Демократія та її критики / Роберт Даль ; [пер. з англ. М. та О. Лупішко]. – Х. : РА-Каравела, 2002. – 440 с.
38. Даль Р. О демократии / Роберт Даль ; [пер. с англ. А. С. Богдановского]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
39. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Роберт Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37–48.

40. Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации / Данилов А. Н. – Мн. : ООО Універсітэцкае, 1997. – 431 с.
41. 200 самых богатых людей Украины // Фокус. – 2012. – № 13 (276). – С. 8–97.
42. Дергачов О. Проблема поглиблення демократії і відповідальність конкуруючих еліт / Олександр Дергачов // Консолідація суспільства і відповідальність еліт в умовах виборчого процесу – 2006 р. в Україні. – Ужгород : Ліра, 2006. – 100 с.
43. Дмитренко М. А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України : [монографія] / Микола Андрійович Дмитренко. – К. : Знання України, 2006. – 348 с.
44. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – Клайпеда, 1991. – 143 с.
45. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с фр. Л. А. Зимина]. – М. : Академический проект, 2000. – 558 с.
46. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П. Елизаров // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 72–78.
47. Желтов М. В. Избирательное право и выборы / Желтов М. В. – Новосибирск : СО РАН, 2004 – 184с.
48. Желтов М. В. Институт выборов: становление, социальные функции, роль в политике / Желтов М. В. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2003. – 253 с.
49. Заблоцький В. П. Суспільство в період транзиції: український контекст / В. П. Заблоцький, В. В. Бурега. – Донецьк : ДонДАУ, 2001. – 170 с.
50. Здорик М. В. Ліберальні ідеї в програмах українських політичних партій парламенту-2007 / М. В. Здорик // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна “Питання політології”. – 2008. – № 810. – С. 144–153.
51. Зеленько Г. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства / Галина Зеленько // Віче. – 2005. – № 11. – С. 62–65.
52. Каплан Ю. Б. Стан розвитку партійної системи України: оцінки населення / Ю. Б. Каплан // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2(11). – С. 71–75.
53. Карл Т. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций

/ Т. Карл, Ф. Шмиттер // Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 6–27.

54. Карлейль Т. Герои и героическое в истории: Публичные беседы / Томас Карлейль ; [пер. с англ. В. И. Яковенко]. – М. : Вузовская книга, 2001. – 280 с.

55. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Томас Карозерс // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: современные исследования. – 2003. – № 2. – С. 48—50.

56. Картунов О. Політичний маркетинг і менеджмент / О. Картунов, О. Маруховська // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 137–163.

57. Каспрук В. Рекрутування еліт / В. Каспрук // Підтекст. – 1998. – № 23. – С. 11–13.

58. Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні : групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160–180.

59. Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве / Кечекьян С. Ф. – М. ; Л. : Издательство АН СССР, 1947 – 222 с.

60. Ключковський Ю. Сьогодні виникла суспільно визнана потреба зміни виборчої системи / Юрій Ключковський // Шляхи оптимізації виборчої системи для парламентських та місцевих виборів в Україні : доповіді, виступи. Матеріали круглого столу. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2007. – С. 5–24.

61. Колодій А. Партийна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним / Антоніна Колодій // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії “Громадянське суспільство як здійснення свободи”. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 83–105.

62. Колодій А. Політологія: Кн. перша : Політика і суспільство; Кн. друга : Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. – К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 с.

63. Кондорсе. Про вибори / Кондорсе ; [пер. з фр. О. Хома]. – Львів: Літопис, 2004. – 160 с.

64. Конфуций. Лунь Юй (“Беседы и суждения”) / Конфуций ; [пер. с древнекит. В. А. Кривцова]. // Антология мировой философии : Древний Восток. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – С. 636–678.

65. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки. Серія “Політичні науки”.

“Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.” – Острог : Національний університет “Острозька академія”. – Вип. 3.– 2008. – С. 103–117.

66. Коротков Д. С. Вибори як механізм зміни політичних еліт / Д. С. Коротков // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Питання політології”. – 2007. – № 785. – С. 139–145.

67. Коротков Д. Кабмін: у опасной черты / Дмитрий Коротков // Сегодня – 2012. – № 44 (4056). – С.2–3.

68. Коротков Д. Контреліта України в контексті електорального процесу / Д. Коротков // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1/2. – С. 88–96.

69. Коротков Д. С. Становлення політичної еліти України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії / Д. С. Коротков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 19. – С. 85–95

70. Коротков Д. С. Формування політичної еліти в Україні: протиборство олігархічних і демократичних тенденцій / Д. С. Коротков // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Питання політології”. – 2008. – № 796. – С. 83–90.

71. Кочубей Л. “Політична еліта” і “політичний клас”: класичні та сучасні підходи до визначення понять / Лариса Кочубей // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С. 24–32.

72. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології / Л. О. Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – С. 33–45.

73. Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні / Н. Круглікова // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць УАДУ. – Одеса, 1999. – Вип. 2. – С. 340–345.

74. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / Ольга Крыштановская. – М. : Захаров, 2005. – 384 с.

75. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Крыштановская // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 51–65.

76. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крэстева // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С.19–29.
77. Крюков О. Основні підходи до визначення концепції еліти в суспільно-політичній думці ХХ ст. / О. Крюков // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 4. – С. 48–59.
78. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : [монографія] / Олександр Ігорович Крюков. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
79. Куколев И. Трансформация политических элит в России / И. Куколев // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 82–91.
80. Кульчицький С. В. Українська революція 2004 р. / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
81. Купцов А. Выборы в Украине в контексте теории и практики политического маркетинга / Андрей Купцов // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 125–136.
82. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1997. – 224 с.
83. Куценко О. Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: спроби західної соціології : [монографія] / Ольга Дмитрівна Куценко. – Харків : Видавничий центр Харківського національного у-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
84. Лазаренко О. Еліта влади чи еліта духу? / Олена Лазаренко // Наука і суспільство. – 1993. – № 5–6. – С. 9–11.
85. Ландберг Ф. 60 семейств Америки / Ф. Ландберг ; [пер. с англ. И. М. Виккер и В. В. Пастоева]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1948. – 542 с.
86. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму (Фрагмент) / В. Липинський // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : Хрестоматія / ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 328–478.
87. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 216–264.
88. Лисенков С. Л. Конституція України : Матеріали до вивчення / Лисенков С. Л. – К. : Либідь, 1997. – 160 с.

- 89 Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
90. Литвин В. Україна : політика, політики, власть / Владимир Литвин. – К. : Альтернативы, 1997. – 335 с.
91. Личко Б. Т. Демократія в контексті еволюції суспільства / Б. Т. Личко, С. І. Назаренко. – Х., 2000. – 100 с.
92. Лісничук О. “Кланова демократія” в Україні: привід чи реальність / О. Лісничук // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 43–47.
93. Лозовицький О. С. Виборчий процес як основа трансформації влади в сучасній Україні / О. С. Лозовицький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – С. 82–90.
94. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / К. Лэш ; [пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович]. – М. : Логос, Прогресс, 2002. – 224 с.
95. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли ; [пер. с ит.]. – М. : Планета, 1990 – 84 с.
96. Малькова Т. Массы. Элита. Лидер. / Т. Малькова, М. Фролова. – М. : О-во “Знание” Российской Федерации, 1992. – 40 с.
97. Мандзій Л. Політична еліта в перехідних суспільствах / Л. Мандзій // Наук. праці історичного фак-ту Запорізького держ. університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXIII : Політична еліта в історії України. – С. 50–61.
98. Мандзій Л. С. Політична еліта: історія та теорія : навчальний посібник / Л. С. Мандзій, О. Ю. Дащаківська. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 365 с.
99. Мандзій Л. Політичні еліти постсоціалістичних країн: проблеми методології дослідження / Л. Мандзій // Вісник Львів. ун-ту. – Серія філософські науки. – Львів, 2002. – Вип.4. – С.171–176.
100. Мандзій Л. Репродуктивна циркуляція політичної еліти України: перші демократичні вибори / Л. Мандзій // “Влада та суспільство під впливом закону “циркуляції еліт”” : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXIII Харківські політологічні читання). – Х. : ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2010. – С. 21– 23.

101. Манхейм К. Эссе о социологии культуры / Карл Манхейм ; пер. с англ. Л. Ф. Вольсфон и А. В. Дранова // Избранное : Социология культуры. — М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. — С. 7–232.

102. Мароко В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1998 – 2008 рр.) / В. Мароко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXIV : Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні : проблеми взаємовпливів. – С. 245–251.

103. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент – 2006. – № 5. – С. 18–32.

104. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 6–38.

105. Миллс Ч. Властвующая элита / Чарльз Райт Миллс ; [пер. с англ. Е. Розенталь, Л. Рошаль, В. Кон]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1959. – 542 с.

106. Михайлєва Е. Г. Политическая элита посттоталитарного общества: социологический портрет (на примере Харьковского региона): дис. ...канд. социол. наук : 22.00.01 / Михайлєва Катерина Геннадиевна. – Х., 1997. – 264 с.

107. Михайловська О. Роль політичної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С. 73–81.

108. Михайльова К. Г. Політична еліта посттоталітарного суспільства: соціологічний портрет (на прикладі Харківського регіону) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / К. Г. Михайльова. – Х., 1997. – 17 с.

109. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії : у 2-х т. / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ІП і ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – Т. 1. – 489 с.

110. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Михальченко М. І. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 488 с.

111. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Роберт Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 55–60.
112. Моска Г. Правящий класс / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187–197.
113. Мясников О. В. Смена правящих элит : “консолидация” или “вечная схватка”? / О. В. Мясников // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 52–60.
114. Наумкіна С. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994-1999 рр. / Світлана Наумкіна, Лариса Козловська // Нова політика. – 1999. – № 6. – С. 34–37.
115. Немчинов І. Чи має соціальна справедливість своє місце між економікою та капіталом? / Ігор Немчинов // Україна: плоди дванадцяти бурхливих років : зб. ст. – К. : Заповіт, 2003. – С. 92–129.
116. Никулин В. С. Элитные изменения: концептуальный анализ динамического аспекта функционирования элит // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. / В. С. Никулин. – Х. : Видавничий центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 90–92.
117. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Фридрих Ницше ; [пер. с нем. Н. Полилова]. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Х. : Фолио, 2001. – 848 с.
118. Нікончук Н. Вибори як інструмент оновлення і трансформації політичної еліти України / Наталія Нікончук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 20. – С. 189–196.
119. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : [монографія] / Олена Вікторівна Новакова. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
120. Олійник О. Проблеми фінансування політичних партій в Україні // Фінансування політичних партій / Олександр Олійник, Ольга Шулаєва. – К. : Молодіжна Альтернатива, 2004. – С. 14–20.
121. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. // Избранные труды / [сост., предисл. и общ. ред. А. М. Рудкевич]. – М. : Весь Мир, 2000. – С. 43–163.
122. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.]. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.

123. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / Острогорский М. Я. – М. : Российская полит. энциклопедия, 1997. – 640 с.
124. Павленко І. А. Ідеологічні та інституційні трансформації політичних партій / І. А. Павленко // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія]. – К. : НІСД, 2008. – С. 47–56.
125. Пакульски Я. Циркуляция политических элит: от лис к львам / Ян Пакульски, Яцек Василевски // Политические исследования. – 2008. – № 6. – С. 23–36.
126. Паніотто В. Соціологічні дослідження як спосіб контролю за результатами виборів і референдумів / В. Паніотто, Н. Харченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 155–170.
127. Парето В. Компендиум по общей социологии / Вильфредо Парето ; пер. с ит. Т. Павловой // Антология мировой политической мысли : в 5 т. Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. – М. : Мысль, 1997. – С. 58–79.
128. Парламент України: вибори-98 : Інформ.-аналіт. вид-во : у 2-х част. / [редкол. : Рябець М. М. (голова) та ін.]. – К. : ЦВК, 1998. – Ч. 1. – 728 с.
129. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / Пилипенко В. Є., Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. – К. : ПЦ “Філіант”, 2008. – 158 с.
130. Пиховшек В. Олигарховедение / В. Пиховшек // Зеркало недели. – 1999. – № 22(243). – 5–11 июня.
131. Пірен М. І. Українська політична еліта і проблеми демократизації суспільства / М. І. Пірен // Розвиток демократії в Україні : Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.). – К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 411–420.
132. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / Марія Пірен // І. – 2006. – № 45. – С. 94–108.
133. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова]. – М. : Мысль, 1971. – Т.3., Ч.1. – 687 с.
134. Позачергові вибори народних депутатів в Україні 2007 року : Інформаційно-довідкове видання. – К. : Фенікс, 2008. – 704 с.
135. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.

136. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
137. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [Є. Бистрицький, О. Дергачов, С. Макєєв та ін.] ; керівник авт. колективу В. Полохало. – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.
138. Поліщук І. О. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики / І. О. Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137–146.
139. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : [монографія] / Ігор Олексійович Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
140. Поліщук І. О. Дострокові парламентські вибори 2007 р. в Україні і Польщі як механізм розв'язання політичної кризи / І. О. Поліщук // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна “Питання політології”. – 2008. – № 796. – С. 113–119.
141. Полохало В. Неототалітарні трансформації пост комуністичної влади в Україні / Володимир Полохало // Політична думка – 1994. – № 3. – С. 16–17.
142. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2-х т. Т. 1 : У пологі Платонових чарів/ К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
143. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 574 с.
144. Примуш М. Купити виборця – дорого чи дешево? / Микола Примуш, Тетяна Нагорняк // Віче. – 2004. – № 11. – С. 15–18.
145. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : [монографія] / [М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.] ; за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
146. Пугачёв В. П. Введение в политологию : учебник [для студ. высш. учеб. заведений] / В. П. Пугачев, А. И. Солоньев. – М. : Аспект пресс, 2000. – 447 с.
147. Работяжев Н. В. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России // Проблемы политической трансформации и модернизации России : статьи / Н. В. Работяжев – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 18–47.

148. Рихлік В. А. Особливості становлення сучасної української політичної еліти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В. А. Рихлік. – К. , 2010. – 17 с.
149. Розумний М. Вибори-2006 та актуальні тенденції розвитку політичної системи України / М. Розумний, І. Черленяк // Україна : Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : [монографія] – К. : НІСД, 2006. – С. 17–26.
150. Рябов С. Г. Політичні вибори : навч. посібник / Рябов С. Г. – К. : Тандем, 1998. – 96 с.
151. Сазонов М. І. Український конституціоналізм : національне надбачення чи гіркий досвід? / Микола Іванович Сазонов. – Х. : Корпорація “Техностандарт”, 2008. – 80 с.
152. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Ричард Саква // Политические исследования. – 1997. – № 1. – С. 61–82.
153. Салмин А. Современная демократия: очерки становления / А. Салмин. – М. : “Ad Marginen”, 1997. – 448 с.
154. Самсонова Т. Концепция “правящего класса” Г. Моски / Т. Самсонова // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 176–196.
155. Санистебан Л. С. Основы политической науки. / Л. С. Санистебан ; [пер. с исп. В. Заболотного]. – М. : МП “Владан”, 1992. – 123 с.
156. Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Джованні Сарторі ; пер. з англ. П. Таращука // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 486–532.
157. Селютіна Н. Ф. Вибори як механізм формування політичної складової політико-адміністративної еліти / Н. Ф. Селютіна // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи”. – 2009. – № 844. – С. 205–209.
158. Семенюк Т. Фінансування політичних партій на парламентських виборах / Тетяна Семенюк // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 39–45.
159. Симонян Р. Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р. Х. Симонян // Общественные науки и современность. – 2009. – № 2. – С. 114–124.
160. Склярова Н. Формування та використання коштів виборчих фондів політичних партій, блоків політичних партій – суб’єктів виборчого

процесу з виборів народних депутатів України 26 березня 2006 року / Н. Склярова // *Вибори та демократія*. – 2006. – № 2. – С. 11–18.

161. Словник іншомовних слів [за редакцією О. Мельничука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.

162. Словник іншомовних слів [уклад. С. Морозов, Л. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.

163. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии : учебник [для студентов вузов] / Соловьев А. И. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 559 с.

164. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. А. Ю. Согомонова // *Человек. Цивилизация. Общество*. – М. : Политиздат, 1995. – С. 295—424.

165. Список народних депутатів України, обраних 31 березня 2002 року в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі // *Голос України*. — 2002. — 17 квітня. — С. 4—7.

166. Список народних депутатів України, обраних 31 бер. 2002 року в одномандатних округах // *Урядовий кур'єр*. – 2002. – 16 квітня. – С. 8–10.

167. Список обраних народних депутатів за результатами виборів 27 березня 1994 р. (повторне голосування) // *Голос України*. – 1994 – 21 квітня. – С. 3–7.

168. 100 дней власти: разбег окончен // *Зеркало недели*. – 2005. – № 18 (14 – 20 мая). – С. 2–4.

169. 100 самых богатых кандидатов в депутаты // *Фокус*. – 2007. – № 38. – С. 26–31.

170. Сучасні українські еліти: штрихи до портрету // *Роль еліт у трансформаційному суспільстві : Матеріали “круглого столу”*. – К. : НІСД, 2003. – 96 с.

171. Танчер В. Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии / В. Танчер // *Социологические исследования*. – 1999. – № 10. – С. 16–26.

172. Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України // *Україна: кам'янистий шлях до демократії : зб. ст. / Сергій Телешун*. – К. : Заповіт, 2003. – С. 79–93.

173. Томенко М. Олігархічні групи як суб'єкти політичного процесу: методологічні аспекти / М. Томенко // *Універсум*. – 2000. – № 11–12. – С. 4—9.

174. Томенко М. Україна олігархічна – держава, яку я ненавиджу / М. Томенко // Універсум. – 2000. – № 11–12. – С. 40–43.
175. Тощенко Ж. Т. Еліта? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто нами правит? / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 1999. – № 11. – С. 123–133.
176. Траверсе О. “Правлячий клас” на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі / Олег Траверсе // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С. 69–81.
177. Тупчієнко Л. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? / Леонід Тупчієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 224–233.
178. Турчинов А. Особенности украинской олигархии / Александр Турчинов // Політична думка. – 2000. – № 3-4. – С. 127–133.
179. Уайт С. Стратегические элиты и расширение Европы: российский вопрос / С. Уайт // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 4. – С. 17–38.
180. Українське суспільство 1994 – 2004 : соціологічний моніторинг / [за ред. Н. Паніної]. – К. : Заповіт, 2004. – 64 с.
181. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1992 – 2008 / [за ред. Є. Головахи, Н. Паніної]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
182. Фесенко В. Вибори-2006 : практичне тестування пропорційної виборчої системи / В. Фесенко // Вибори та демократія. – 2006. – № 4. – С. 4—12.
183. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті “проекту Україна” / Володимир Фесенко // Ї. – 2006. – № 45. – С. 116–121.
184. Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития / В. Фесенко // Политические исследования. — 1995. – № 6. – С. 87–94.
185. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монография] / Александр Анатольевич Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 352 с.
186. Фісун О. А. “Кольорові революції” на пострадянському просторі та шляхи трансформації неопатримоніальних режимів / О. А. Фісун // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Питання політології”. – 2007. – № 760. – С. 7–14.

187. Фісун О. А. Трансформації політичного режиму України у порівняльній перспективі / О. А. Фісун, Ю. Г. Кальниш // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія]. – К. : НІСД, 2008. – С. 23–35.

188. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – 368 с.

189. Хелд Д. Демократия, национальное государство и глобальная система // Современная политическая теория / Дэвид Хелд ; [пер. с англ. В. И. Даниленко]. – М. : NOTA BENE, 2001. – С. 278–331.

190. Хімченко О. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навчальний посібник / О. Хімченко – К. : Професіонал, 2006. – 208 с.

191. Хоффман Д. Олигархи. Богатство и власть в новой России / Дэвид Хоффман ; [пер. с англ. С. Шульженко]. – М. : Колибри, 2008. – 324 с.

192. Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт / Урсула Хоффман-Ланге // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С. 50–57.

193. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / [отв. ред. Борцов Ю.]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 608 с.

194. Чемшит О. О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / О. О. Чемшит. – Львів , 2005. – 37 с.

195. Черкашин К. Електоральна диференціація території України / Кирило Черкашин // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 23–38.

196. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? / [авт. дослідження : О. Лісничук, О. Сушко]. – К. : Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. – 76 с.

197. Шапиро И. Демократия и гражданское общество / И. Шапиро // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С.17–29.

198. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм / Володимир Шаповал. – К. : Основи, 1993. – 143 с.

199. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посібник / Шведа Ю. Р. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

200. Шевченко Ю. Политические институты и избиратели / Ю. Шевченко // Политическая социология и современная российская политика. – СПб. : Борейпринт, 2000. – С. 156–180.

201. Шкуренко К. О. Проблеми партійної розбудови незалежної України у вимірах демократичних стандартів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / К. О. Шкуренко. – Миколаїв, 2007. – 16 с.

202. Шмиттер Ф. Размышление о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 16–27.

203. Шміттер Ф. Чим є і чим не є демократія / Філіпп К. Шміттер, Тері Лін Карл ; пер. з англ. П. Таращука // Демократія : антологія / упорядн. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 79–91.

204. Шульга М. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми / Микола Шульга, Олександр Потехін, Наталя Бойко, Олена Парахонська, Тетяна Шульга // Розбудова держави. – 1998. – № 7-8. – С. 13–27.

205. Шульга М. Уряди України : соціологічний портрет владної еліти (1990-1997 рр.) / Микола Шульга, Наталія Бойко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №. 3. – С. 93–108.

206. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Николай Шульга // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24–37.

207. Шумельда О. Фінансування українських політичних партій : залаштунковий погляд / О. Шумельда // Реалії політичного фінансування в Україні : Круглий стіл (2002; Київ) : матеріали. – К. : Європа ХХІ, 2002. – С. 30–43.

208. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Йозеф Шумпетер; [пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука]. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

209. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : [монографія] / Галина Петрівна Щедрова. – Луганськ : Вид-во “Елтон-2”, 2009. – 308 с.

210. Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития / Г. Эндрувайт // Зарубежная

политическая наука: история и современность. – М. : ИНИОН РАН, 1990. – Вып. 1. – С. 238–245.

211. Юрій М. Ф. Основи політології : навч. посібник / Юрій М. Ф. – К. : Кондор, 2005. – 340 с.

212. Янг М. Возвышение меритократии / М. Янг ; пер. с англ. А. Волкова // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. – М. : Прогресс, 1991. – С. 317–347.

213. Hale H. E. Why not Parties in Russia? Democracy, Federalism, and the State / H. E. Hale. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 276 p.

214. Merkel W. Defekte Demokratien / W. Merkel, A. Busch (Hrsg.) // Demokratie in Ost und West. – Frankfurt : Leske+Budrich, 1999. – P. 361–381.

215. Putnam R. D. The Comparative Study of Political Elites / Robert D. Putnam. – New Jersey : Prentice Hall, 1976. – 384 p.

216. Ropke W. Die Gesellschaftskriege der Gegenwart / W. Ropke. – Zurich, 1968. – 178 s.

217. Schluchter W. Der Elite - begriff als soziologische Kategorie / W. Schluchter // Kölner Zeitschrift für Soziologie Und Sozialpsychologie – 1963 – № 2 – P. 233–256.

218. Seligman L. Developments in the Presidency and the Conception of Political Leadership / L. Seligman // American Sociological Review. – 1955. – № 20 – P. 70–671.

219. Баимуратова М. Формування Парламенту України: до пошуку оптимальної виборчої системи [Електронний ресурс] / М. Баимуратова, І. Сліденко // Радник – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/228-konst-pravo/3491-2010-01-22-21-38-19.html>.

220. Вибори до Верховної Ради 1998 – 2007 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua>.

221. Вибори народних депутатів України 26 бер. 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006-/w6p001.html>.

222. За партійними списками до парламенту проходять Партія регіонів, "Батьківщина", "Фронт змін", УДАР і КПУ – опитування R&V [Електронний ресурс] : Інформаційне агентство Інтерфакс-Україна. – Режим доступу : <http://www.interfax.com664/.ua/ukr/main/100>.

223. Керівники урядів України [Електронний ресурс] // Урядовий портал. — Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk-publish/article?&art_id=1266975&cat_id=661266.

224. Лещенко С. Трайбалізм як дзеркало української влади [Електронний ресурс] / С. Лещенко. — Режим доступу : <http://politicon1.at.ua/forum/12-28-1>.

225. Луценко О. Енергетична (не)безпека України [Електронний ресурс] / О. Луценко. — Режим доступу : http://www.ukrrudprom.ua/digest/Energetichna_nebezpeka_Ukrani.html?print.

226. Народні депутати України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/zakon/new/DEPUTAT1/345.htm>.

227. Олигархи и олигархи. Чем отличаются политические системы, институты власти и президентские структуры России и Украины [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ng.ru/ideas/2002-08-23/1_oligarhi.html.

228. Перелік політичних партій в Україні [Електронний ресурс]. // Міністерство юстиції України. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>

229. Про статус народного депутата України // Закон України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2790-12&myid>.

230. Пропорційні виборчі системи та приклади їх використання у країнах Європи [Електронний ресурс]. // Проект “Сприяння організації виборів в Україні”. — Режим доступу : <http://www.vybory.com/ukr/library/MaterialsMarch15.html>.

231. Регіональні організації політичної партії “Єдиний центр” [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://edc.org.ua/ua/static/3>.

232. Ручка А. Элиты транзитного общества [Электронный ресурс]. / А. Ручка — Режим доступа : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=327.

233. Селютіна Н. Ф. Структурно-функціональні складові політико-адміністративної еліти з урахуванням співвідношення та взаємодії гілок влади [Електронний ресурс] / Н. Ф. Селютіна // Державне будівництво — 2008. — № 1. — С. 1–11. — Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/index.html#ru>.

234. Список народних депутатів України VI скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_deputat_list.

235. Таран Ю. Природа сучасних еліт [Електронний ресурс] / Ю. Таран – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page419.html>.

236. Українці заплуталися, хто такі Янукович, Тимошенко і Литвин [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/06/9/5122963/>

237. Фракція Партии регионов Донецкого областного совета [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://soviet.donbass.com/m1/ru/-structure/fractions>.

238. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001 – 2011) [Електронний ресурс] : Дані соціологічних опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=82.

239. Яке значення для Вас під час голосування за політичну партію має те, хто саме очолює цю партію? [Електронний ресурс] : Дані соціологічних опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=557.

240. Якименко Ю. Україна у XXI ст.: виклики для політичної еліти [Електронний ресурс] / Ю. Якименко, І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2003. – № 44. – Режим доступу : <http://www.zn.ua/1000/1550/43795/>

241. Freedom House report: Ukraine no longer 'free' [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.kyivpost.com/news/nation/detail-/94666/>.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження системи формування політичних еліт у контексті виборчого процесу.....	7
1.1. Розвиток наукових уявлень про політичну еліту в теоріях елітизму.....	7
1.2. Основні концепції формування політичних еліт: ретроспективний огляд.....	26
1.3. Інститут виборів як демократичний механізм ротації політичних еліт.....	43
Висновки до розділу 1.....	60
Розділ 2. Перспективи реалізації демократичної моделі розвитку політичної еліти в Україні.....	64
2.1. Трансформація політичних еліт України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії.....	64
2.2. Протиборство олігархічних і демократичних тенденцій у процесі формування політичних еліт України.....	85
2.3. Політичні партії як інститут рекрутування політичних еліт.....	103
Висновки до розділу 2.....	124
Розділ 3. Виборчі кампанії як механізм оновлення політичної еліти України.....	128
3.1. Еліта і контреліта та їх вплив на виборчий процес в Україні.....	128
3.2. Зміна механізму рекрутування політико-адміністративної еліти в сучасній Україні.....	149
3.3. Вплив результатів парламентських виборів на зміну політичних еліт в Україні (вибори 1998-2007 рр.).....	165
Висновки до розділу 3.....	181
Висновки.....	185
Використана література.....	190

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Коротков Дмитро Сергійович

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК У
ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ**

Монографія

Відповідальний за випуск
Відповідальний редактор

Кузь О. М.
Сєдова Л. М.

Редактор **Замазій О. Є**
Коректор